

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

*Кваліфікована наукова
праця на правах рукопису*

МОСКАЛЮК НАДІЯ БОГДАНІВНА

УДК 347.23

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ
ВЛАСНОСТІ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ**

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н.Б.Москалюк

Науковий консультант:
Дзера Олександр Васильович,
доктор юридичних наук,
професор,
член-кореспондент Національної
академії
правових наук України,
заслужений юрист України

Тернопіль - 2021

АНОТАЦІЇ

Москалюк Н.Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2021.

Дисертація є одним із перших у вітчизняній юридичній науці комплексним монографічним дослідженням концептуальних засад аналізу та вирішення теоретичних і практичних проблем права державної власності та його реалізації. У ній: визначено загально-теоретичні питання права власності та права державної власності; досліджено встановлення правових засад права державної власності; охарактеризовано розвиток наукових досліджень права державної власності; здійснено аналіз підстав набуття права державної власності за чинним законодавством України; систематизовано теоретичні та практичні проблеми набуття прав державної власності та окреслено перспективи їх вирішення; досліджено зміст та визначено межі права державної власності; проаналізовано поняття, підстави та способи припинення права державної власності; визначено умови та порядок припинення права державної власності за окремими підставами; надано характеристику суб'єкта прав державної власності та правового статусу суб'єктів здійснення цих прав; проаналізовано об'єкти права державної власності та досліджено їх правовий режим; охарактеризовано загальне управління власністю як категорію здійснення права державної власності; досліджено реалізацію права державної власності на підставі права оперативного управління та господарського відання; проаналізовано інститут довірчого управління в реалізації права державної власності; визначено поняття та охарактеризовано види порушень права

державної власності; досліджено особливості застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності.

На підставі проведеного дослідження, автором, з-поміж іншого:

1) обґрунтовано визначення поняття права державної власності, під яким пропонується розуміти врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном, єдиним власником якого є держава, що через створювані державні органи спрямовує їх на задоволення загальносуспільних інтересів та забезпечення національної безпеки держави;

2) обґрунтовується висновок про необхідність легалізації процесу націоналізації як підстави набуття права державної власності через розширення змісту ст. 353 ЦК України і перейменування її у «Примусове відчуження майна» та встановлення правового регулювання нею реквізиції і націоналізації одночасно, у розвиток якої запропоновано прийняти окремий закон, що регулюватиме усі аспекти націоналізаційного механізму;

3) у випадках набуття права державної власності під час проведення реквізиції, моментом набуття таких прав пропонується вважати момент фактичного передання майна, що засвідчуватиметься відповідним актом передачі;

4) обґрунтовується висновок про неможливість відчуження майна, що є об'єктом довірчої власності, крім випадків звернення стягнення, реквізиції або викупу для суспільних потреб у порядку, передбаченому законом, та запропоновано відповідні зміни до ст. 597¹;

5) у випадку набуття права державної власності через визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (при застосуванні конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), доведена необхідність визначення перебігу строку позовної давності з моменту, коли відповідні уповноважені особи дізнались або могли дізнатись про такі порушення;

б) обґрунтовано висновок про доцільність правової легалізації в приватизаційному законодавстві поняття реприватизації як оплатного повернення майна (у тому числі земельної ділянки, на якій розташовано таке майно), набутого фізичними та юридичними особами в порядку приватизації, у державну власність у зв'язку із розірванням чи визнанням недійсними приватизаційних договорів з метою відновлення становища, яке існувало до порушення приватизаційного законодавства;

7) запропоновано поділ залежно від волі власника підстави припинення права державної власності на добровільні та примусові. До першої групи пропонується відносити: відчуження власником свого майна за договором; списання об'єктів державної власності в порядку, визначеному законодавством; споживання майна; передача майна у комунальну власність та знищення майна. До другої групи – припинення через визнання рішень, дій та правочинів, що лежали в основі набуття права державної власності, недійсними; знищення майна;

8) доведена необхідність запровадження спеціальної реституції націоналізованого у минулому майна на окремих територіях України, що має бути взаємопов'язана з приватизаційним процесом цього чи іншого майна;

9) у разі передання земельних ділянок з державної у комунальну власність пропонується встановити заборону (мораторій) на подальшу їх приватизацію строком на 5 років з метою вдосконалення врегулювання правового режиму земель сільськогосподарського призначення;

10) у зв'язку зі здійснюваною земельною реформою в Україні, пропонується залишити у державній власності 10% всіх земель території України з метою забезпечення загальнодержавних потреб та національної безпеки;

11) обґрунтовується неконституційність Закону України від 2 жовтня 2019 року № 145-10, згідно з яким втратив чинність Закон України «Про перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації», а відтак, у Конституційного Суду України, в провадженні якого перебуває

справа за поданням 51 народного депутата України, є всі підстави визнати його неконституційність, адже ст. 85 Конституції України надає Верховній Раді України право лише затверджувати, а не ліквідувати такий Перелік;

12) обґрунтовується висновок про нагальну необхідність прийняття нового Переліку об'єктів прав державної власності, що не підлягають приватизації, у якому необхідно врахувати вимоги положень Конституції України щодо забезпечення загальнодержавних та загальносуспільних інтересів. Між тим, у законопроекті № 4020, що перебуває сьогодні на розгляді Верховної Ради України, у новому Переліку зменшено кількість об'єктів, які не підлягають приватизації порівняно з попереднім Переліком у 7,5 разів (з 1632 до 216 об'єктів), що є неприпустимим, суперечить Конституції України і несе в собі загрозу національним інтересам України;

набули подальшого розвитку:

13) концепція самодостатності тріади правомочностей для визначення змісту права власності, якими можуть охоплюватися різноманітні їх модифікації, у тому числі повноваження управління;

14) концепція статичності та динамічності у відносинах власності, підтримана позиція тих учених, які розглядають відносини права власності статичною, що реалізуються зобов'язальними та іншими механізмами, які забезпечують динаміку права власності;

15) кваліфікація права державної власності як змішаного правового субінституту, в якому, крім домінуючих норм цивільного права, присутні норми таких галузей права як: конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та інші;

16) позиція доцільності розподілу права власності на види: загальний та особливий (право довірчої власності). І хоча подібна конструкція особливого виду права власності непритаманна для нашої правової системи, адже вона запозичена із англо-американського права, наявність її у нормах ЦК України створює умови для запровадження теорії видів власності;

17) висновок про необхідність збереження інститутів права оперативного управління та господарського відання в системі обмежених речових прав і включення їх у ЦК України;

18) позиція, що первісною підставою виникнення права загальнодержавної (державної) власності колишніх союзних республік стало правонаступництво під час розпаду СРСР, де кожна республіка отримала майно, що перебувало на її території і частину в загальносоюзному багатстві;
удосконалено:

19) положення щодо підстав набуття права державної власності. Оскільки більшість підстав для набуття прав державної власності не є правочинами, запропоновано викласти норму ст. 328 ЦК України у такій редакції: «Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом»;

20) правові форми здійснення управління державною власністю, відповідно, їх розмежовано на загальні та опосередковані. Так, у рамках виконання конституційних функцій КМУ здійснює загальне управління державною власністю, а опосередковане управління – уповноважені суб'єкти на підставі оперативного управління та господарського відання, а також довірчого управління майном;

21) розуміння відмінної юридичної природи обмежень та обтяжень права державної власності. Доведено, що обмеження звужують зміст існуючого суб'єктивного права власності (заборона передання корпоративних прав, сервітут, емфітевзис, суперфіцій), тоді як обтяження характеризують додаткові права на об'єкт, що відмінні від основного права (рента, застава).

Ключові слова: державна власність, суб'єкти управління, реквізиція, конфіскація, націоналізація, приватизація, реприватизація, корпоратизація, реституція, захист прав держави, оперативне управління, господарське відання, довірче управління, суспільна необхідність.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Москалюк Н.Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації. Тернопіль, Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2020. 352 с.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

2. Москалюк Н.Б. Особливості набуття майнових прав інтелектуальної власності державою та розпорядження ними. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 41-47.

3. Москалюк Н.Б. Особливості правового статусу держави як суб'єкта права інтелектуальної власності на секретні винаходи та корисні моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 54-58.

4. Москалюк Н.Б. Особливості конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності як один із способів набуття прав державної власності. *Право та державне управління*. 2017. № 4. С.80-87.

5. Москалюк Н.Б. Еволюція механізму реприватизації як способу набуття прав державної власності. *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38-45.

6. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 6 (21). С. 106-112.

7. Москалюк Н.Б. Право господарського відання в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4. С. 299-305.

8. Москалюк Н.Б. Право оперативного управління в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1. С. 158-164.

9. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти реквізиції в системі набуття прав державної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 180-183.

10. Москалюк Н.Б. Реституція в системі припинення права державної власності: законодавчі недоліки та правозастосовчі проблеми. *«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020 - № 43. С. 106-111.

11. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності через механізм приватизації: історичні аспекти, сучасний стан та перспективи розвитку. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 93 – 99.

12. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності через механізм корпоратизації: історичні аспекти, сучасний стан та перспективи розвитку. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 47-52.

13. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів права державної власності: законодавчі та правозастосовчі аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 118-121.

14. Москалюк Н.Б. Загальне управління власністю як категорія здійснення права державної власності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 82-86.

15. Москалюк Н.Б. До питання обмежень та обтяжень права державної власності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 1. С. 37-43.

16. Москалюк Н.Б. Актуальні особливості довірчого управління в реалізації права державної власності. *Часопис цивілістики*. 2020. № 38. С. 39-46.

17. Москалюк Н.Б. Порухення права державної власності: поняття, види, національні особливості. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 177-185.

18. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності на землі сільськогосподарського призначення через передачу їх у комунальну власність: нормативно-правові вимоги та практика їх впровадження.

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2020. - № 47. С. 106–111.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз:

19. Москалюк Н.Б. Націоналізація в умовах пандемії COVID-19: практика іноземних держав для України. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 4. С. 38-45.

20. Москалюк Н.Б. Реституційні питання припинення прав державної власності: зарубіжна практика для України. *Jurnalul Juridic national: teorie si practica..* 2020. № 4. С. 65-71.

21. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації та національна безпека держави: приватно-правові та публічно-правові аспекти. *Sworld Journal. Bulgaria*. 2020. - № 06-05. С. 120-129.

22. Москалюк Н.Б. Особливості передачі в оренду земель сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності: порівняльний аналіз українського та польського нормативно-правового регулювання. *KELM*. 2020. № 5 (33). Т.3. С. 35–46.

23. Москалюк Н.Б. Особливості розпорядження правами державної власності через передачу майна у концесію: досвід України та країн ЄС. *Art and Science Multilingual scientific journal*. Vol. 3. 2020. С. 26-37.

24. Калаур І.Р., Москалюк Н.Б. Актуальні проблеми застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності в умовах кризи міжнародного публічного права. *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2020. – № 2. С. 80-94.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Москалюк Н.Б. Особливості набуття прав державної власності через механізм конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (5–6 квітня 2019 року). Тернопіль, 2019. С. 48-53.

26. Москалюк Н.Б. Безпека приватизаційних процесів як основи припинення права державної власності. *Економічна безпека: детермінанти та механізми забезпечення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (5-6 квітня 2019 року). Тернопіль, 2019. С. 102-105.

27. Москалюк Н.Б. Прихована націоналізація в системі колективного управління майновими авторськими та суміжними правами: законодавче безглуздя чи нова епоха набуття прав державної власності? *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції* (28 лютого 2020 року). Київ, 2020. С.154-158.

28. Москалюк Н.Б. Легалізація криптовалют на набуття прав державної власності: проблематика взаємообумовленості процесів. *Search for scientific answers to the challenges of our time '2020*: матеріали міжнародної конференції (28-29 грудня 2020 року). Svishtov, Bulgaria. С. 96-100.

29. Москалюк Н.Б. Емфітевзис земель сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності: правові можливості та доцільність застосування. *Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії у XXI ст.*: міжнародної науково-практичної конференції (29–30 січня 2021 року). Запоріжжя, 2021. С. 66-70.

30. Москалюк Н.Б. Феномен суперфіцію та можливості застосування його до земель, що належать державі. *Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути*: матеріали XII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (29 січня 2021 року). Київ, 2021. С. 452-456.

31. Москалюк Н.Б. Особливості розпорядження правом державної власності через передання майна у фінансовий лізинг. *Prospects and achievements in applied and basic sciences*: матеріали IV міжнародної наукової конференції (9 – 12 лютого 2021 року). Будапешт, Угорщина. 2021. С. 227-232.

32. Москалюк Н.Б. Вплив пандемії COVID-19 на процеси припинення прав державної власності. *Сучасне право в епоху соціальних змін*: матеріали XI міжнародної науково-практичної конференції (26 лютого 2021 року). Київ, 2021. С. 115-118.

33. Москалюк Н.Б. Особливості набуття права державної власності через механізм конфіскації майна у кримінальних провадженнях. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2021 року). Одеса, 2021. С. 53-57.

34. Москалюк Н.Б. Правове регулювання довірчої власності та її взаємозв'язок із правом державної власності. *Право як ефективний суспільний регулятор*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19-20 лютого 2021 року). Львів. 2021. С. 86-90.

35. Москалюк Н.Б. До питання про набуття майнових прав інтелектуальної власності державою на об'єкти права інтелектуальної власності, створені за рахунок коштів державного бюджету. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19–20 лютого 2021 року). Харків, 2021. С. 60-65.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЇ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ	28
1.1. Загальнотеоретичні питання права власності та права державної власності.....	28
1.2. Встановлення правових засад права державної власності.....	60
1.3. Розвиток наукових досліджень права державної власності.....	95
Висновки до розділу 1.....	110
РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ ТА ЗМІСТ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	113
2.1. Підстави набуття права державної власності за чинним законодавством України.....	113
2.2. Теоретичні та практичні проблеми набуття прав державної власності та перспективи їх вирішення.....	163
2.3. Зміст та межі права державної власності.....	192
Висновки до розділу 2.....	209
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	212
3.1. Поняття, підстави та способи припинення права державної власності	212
3.2. Умови та порядок припинення права державної власності за окремими підставами.....	227
Висновки до розділу 3.....	292
РОЗДІЛ 4. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	296

4.1. Характеристика суб'єкта прав державної власності та правовий статус суб'єктів здійснення цих прав	296
4.2. Об'єкти права державної власності та їх правовий режим.....	310
4.3. Загальне управління власністю як категорія здійснення права державної власності.....	322
4.4. Реалізація права державної власності на підставі права оперативного управління та господарського відання.....	364
4.5. Інститут довірчого управління в реалізації права державної власності.....	381
Висновки до розділу 4.....	395

Розділ 5. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВА

ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ.....398

5.1. Поняття та види порушень права державної власності 398

5.2. Особливості застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності 407

Висновки до розділу 5.....423

ВИСНОВКИ.....426

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....434

ДОДАТКИ.....470

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК., Крим – Автономна Республіка Крим
ВСУ – Верховний Суд України
ВР України – Верховна Рада України
ГК України – Господарський кодекс України
ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України
Державне підприємство – Державне унітарне підприємство
ЗУ – Закон України
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
ЄСС – Європейський суд справедливості
ЄС – Європейський Союз
Конвенції ООН – Конвенції Організації Об'єднаних Націй
КМУ, Уряд України – Кабінет Міністрів України
КпАП – Кодекс про адміністративні правопорушення
Пленум ВСУ – Пленум Верховного Суду України
ЦК України – Цивільний кодекс України
ЦК УРСР – Цивільний кодекс Української РСР 1963 р.
ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що від здобуття Україною незалежності й до сьогоднішнього дня у нашій державі формуються ринкові відносини, фундаментальною основою яких є відносини власності. І якщо на сьогодні ми можемо говорити про рівність усіх суб'єктів права власності як довершений і працюючий конституційний принцип, то зрозуміло, яким складним і тривалим був процес його становлення. І державна власність у вказаному процесі зазнала чи не найбільше трансформацій.

У 90-х роках ХХ століття частка державного сектору в економіці України становила більше 90%. За умови розвалу Радянського Союзу і фактичного руйнування ланцюгів постачання й збуту не те що ефективно використовувати, а й обслуговувати об'єкти державної власності стало неможливо. Проведення реформ щодо переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки сприяло постановці питання про роздержавлення власності, а відтак й створення належного правового механізму для цього.

Механізм приватизації активно використовувався іноземними країнами, до досвіду яких ми звертались, проте жодна з них у своїй практиці не мала таких значних масштабів приватизації, як це було у країнах з трансформаційною економікою. В Україні, як і в інших пострадянських країнах, приватизація набула глобального масштабу і проводилась як соціально-економічний проект роздержавлення. Не усі кроки в приватизаційній політиці нашої держави визнані вдалими, а очікування від роздержавлення – виправданими. Приватні власники у багатьох випадках виявились неготовими до відповідальності щодо управління отриманим майном, відтак значних податкових надходжень від переданих підприємств бюджет не отримував. Одноразове отримання коштів від приватизації – не те, чого очікувало суспільство від процесу роздержавлення. Усе означене вище

сприяло необхідності перегляду ролі, що її займає державна власність в економічній системі України.

Важливою передумовою формування такої оновленої ролі є те, що держава поєднує у собі публічно-правові та приватноправові начала. Як суб'єкт приватноправових відносин вона реалізує їх для виконання в подальшому публічно-правових функцій. Із цього слід зробити висновок про визначальну роль цієї форми власності й необхідність збереження її потенціалу.

Наступним чинником, який впливає на формування ролі державної власності, є те, що держава як суб'єкт публічно-правових відносин через органи державної влади сама встановлює нормативно-правове регулювання для права власності у цілому, для себе та для інших категорій власників. Найбільша небезпека криється у тому, щоб формувати таке нормативно-правове забезпечення, аби зберегти можливість рівного розвитку всіх форм власності, аби баланс між її роллю у приватноправових та публічно-правових відносинах був збережений. Саме на дотримання вказаного і має спрямовуватись законотворча та правозастосовна діяльність.

Держава як суб'єкт права власності суттєво відрізняється від інших суб'єктів, і саме ці відмінності мають бути детально врегульовані нормами цивільного права. Так, лише держава може набувати прав власності в ході націоналізації, реквізиції, конфіскації, примусового викупу з мотивів суспільної необхідності. Чіткість викладення умов набуття права власності у вказаних випадках виключатимуть можливість зловживання та порушення прав інших власників.

Розпорядження правами власності держави є опосередкованим, оскільки сама держава як інституція не в змозі провадити діяльність. Суб'єкти управління правами державної власності є фактично представниками держави як власника і виключно на основі отриманих повноважень вони здійснюють свою діяльність. Право оперативного управління та господарського відання, що зародились за часів планової економіки,

продовжує визначати суть управлінської діяльності для вказаних суб'єктів. І вони також характерні для права державної власності.

У питанні припинення права лише для державної власності властиве застосування механізмів приватизації, корпоратизації як передумови до втрати прав власності, передання окремих категорій об'єктів у комунальну власність. Вирішення теоретичних та практичних проблем із припиненням прав державної власності сприятиме ефективному набуттю іншими суб'єктами прав власності. Тобто і у випадку припинення прав держава очікує певних соціально-економічних ефектів, відтак нормативно-правове регулювання має бути спрямоване на вирішення цих питань.

Отож, із панівної форми власності у період планової економіки державна власність трансформувалась в одну із кількох у період ринкової економіки. Частка державного сектору із 90% зменшилась до 11,5%. Хоча це зараз один із найвищих показників серед європейських країн, проте він, на наш погляд, критичний для подальшого виконання державою загальносуспільних потреб. Ми усвідомлюємо необхідність модернізації і якісного оновлення державної власності та переконані, що це можливо робити без втрат права власності на об'єкти. Концесія, оренда, фінансовий лізинг – це лише незначна частка тих можливостей, що без втрати власності дають змогу ефективно використовувати й оновлювати державне майно. І належне нормативно-правове забезпечення має створити підґрунтя для цього.

Анексія частини території України і ведення воєнних дій на Сході нашої держави зумовили не лише втрати бюджету від податкових платежів, що надходили від працюючих державних підприємств, а й загалом втрату самих об'єктів державної власності. На окупованих територіях останніх залишилися сотні. Це колосальні втрати для нашої держави, збитки вирахувати практично неможливо. І допоки конфлікт неможливо вирішити на міжнародному рівні, суб'єкти управління державною власністю повинні робити все від них залежне для застосування приватноправових способів захисту порушених прав держави як власника.

Першоосною для вирішення теоретичних та практичних проблем права державної власності є достатність наукових досліджень у вказаному напрямі. Саме вони мають закласти фундамент нормативно-правового регулювання досліджуваної сфери. Проте дотепер проблеми права державної власності та його реалізації повною мірою не висвітлено у юридичній науковій літературі.

Науково-теоретичну базу дисертаційного дослідження та зроблених у ньому висновків склали праці таких вчених різних історичних періодів як: М. М. Агарков, С. С. Алексєєва, Ч. Н. Азімов, М. І. Брагінський, С. М. Братусь, Д. В. Боброва, В. В. Васильєва, А. В. Венедиктов, І. В. Венедиктова, А. С. Довгерт, О. В. Дзера, І. О. Дзера, Ю. М. Дзера, О. С. Йоффе, Ю. М. Капіца, А. В. Карасс, В. М. Коссаєв, С. М. Корнєєв, О. О. Кравчук, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, В. П. Маслов, В. П. Мироненко, Ю. П. Пацурківський, О. А. Підпригора, А. О. Пушкіна, О. П. Подцерковний, Г. В. Пронська, З. В. Ромовська, В. М. Самойленко, М. М. Сібільова, Н. Н. Слюсаревський, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, В. В. Сунцова, Є. О. Суханов, Ю. А. Ушакова, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, О. С. Харченко, Г. Г. Марченко, Я. М. Шевченко, В. С. Щербина, Ю. С. Червоний, О. С. Яворська та інші, які тією чи іншою мірою торкалися проблем права державної власності.

Разом з тим, проблематика сучасного цивілістичного розуміння права державної власності у контексті направленості її на забезпечення соціально важливих функцій держави та її національної безпеки у сучасній цивільно-правовій науці не піднімалась і може бути визнана як нерозроблена. Натомість поєднання науково-теоретичних та методологічних основ різних правових галузей, що об'єднані предметом і метою, спрямовані на розв'язання важливої наукової проблеми, що обумовлена потребою формування концептуального уявлення про охорону на захист права державної власності в означені сфері, а також узагальнення теоретичних і практичних напрацювань цілком відповідає вимогам, що пред'являються

до сучасних самостійних наукових монографічних розробок. Усе вищезазначене свідчить про актуальність, своєчасність та правильність обрання теми наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах теми науково-дослідної роботи кафедри цивільного права і процесу Тернопільського національного економічного університету «Гармонізація цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу» (номер державної реєстрації – 0118U003550).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є подальша наукова розробка теорії права власності й обґрунтування за допомогою її теоретико-методологічного інструментарію концептуальних основ вирішення теоретичних та практичних проблем права державної власності та його реалізації.

Мета дослідження зумовила необхідність постановки та розв'язання таких наукових завдань:

- визначити загальнотеоретичні питання права власності та права державної власності;
- дослідити встановлення правових засад права державної власності;
- охарактеризувати розвиток наукових досліджень права державної власності;
- здійснити аналіз підстав набуття права державної власності за чинним законодавством України;
- систематизувати теоретичні та практичні проблеми набуття прав державної власності та окреслити перспективи їх вирішення;
- дослідити зміст та визначити межі права державної власності;
- проаналізувати поняття, підстави та способи припинення права державної власності;
- визначити умови та порядок припинення права державної власності за окремими підставами;

- надати характеристику суб'єкта прав державної власності та правового статусу суб'єктів здійснення цих прав;
- проаналізувати об'єкти права державної власності та дослідити їх правовий режим;
- охарактеризувати загальне управління власністю як категорію здійснення права державної власності;
- дослідити реалізацію права державної власності на підставі права оперативного управління та господарського відання;
- проаналізувати інститут довірчого управління в реалізації права державної власності;
- визначити поняття та охарактеризувати види порушень права державної власності;
- дослідити особливості застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з функціонуванням права державної власності в Україні.

Предметом дослідження є концептуальні засади вирішення теоретичних та практичних проблем права державної власності та його реалізації.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є положення та висновки загальної теорії пізнання.

Побудова дисертації, логіка її структури та змісту передбачає екстраполювання напрацювань теорії права власності на функціонування права державної власності у сучасних умовах. Наукова розробка питань дисертації здійснювалась за допомогою системи методів: формально-догматичного, системного, семантичного, гносеологічного та аксіологічного, соціологічного, порівняльно-правового, статистичного, системно-структурного аналізу, прогнозування, а також деяких інших.

Природа права державної власності, її визначення, особливості, ознаки та співставлення з суміжними категоріями розглянуто за допомогою

формально-догматичного, гносеологічного, аксіологічного та системного методів (п.п. 1.1., п.п. 4.1.-4.3.). Порівняльно-правовий метод використано для співставлення практики набуття та припинення права державної власності через різноманітні механізми (п.п. 2.1., 3.1., 3.2.). За допомогою методу системно-структурного аналізу в роботі розглянуто сучасний стан здійснення права державної власності (п.п. 4.1.-4.5.). Семантичний метод застосований у роботі для з'ясування змісту наукових, а також нормативних категорій і термінів, що стали основою для правильного розуміння концепції права державної власності (п.п. 1.2., розділ 2, розділ 3, розділ 4). За допомогою статистичного та соціологічного методів у роботі аналізується сучасний стан діяльності із захисту прав державної власності, а також стан застосування заходів відповідальності за порушення прав державної власності як суб'єкта цивільно-правових відносин (п.п. 5.1. – 5.2). Метод прогнозування застосовано для формування перспективного уявлення про зміни, які можуть настати у результаті сформованих та розроблених у дисертації пропозицій до законодавства (розділи 2-5).

Теоретичною основою для розробки питань, порушених у дисертації, стали праці з теорії права власності, цивільного права та процесу, державного управління, а також інших галузей.

Емпіричну базу дослідження склала практика суб'єктів управління правом державної власності в Україні, дані офіційної статистичної інформації щодо наявності та ефективності використання об'єктів державної власності.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших у вітчизняній цивілістичній науці комплексним монографічним дослідженням концептуальних засад вирішення теоретичних і практичних проблем права державної власності та його реалізації. Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

Уперше:

1) обґрунтовано визначення поняття права державної власності, під яким пропонується розуміти врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном, єдиним власником якого є держава, що через створювані державні органи спрямовує їх на задоволення загальносуспільних інтересів та забезпечення національної безпеки держави;

2) обґрунтовується висновок про необхідність легалізації процесу націоналізації як підстави набуття права державної власності через розширення змісту ст. 353 ЦК України і перейменування її у «Примусове відчуження майна» та встановлення правового регулювання нею реквізиції і націоналізації одночасно, у розвиток якої запропоновано прийняти окремий закон, що регулюватиме усі аспекти націоналізаційного механізму;

3) у випадках набуття права державної власності під час проведення реквізиції, моментом набуття таких прав пропонується вважати момент фактичного передання майна, що засвідчуватиметься відповідним актом передачі;

4) обґрунтовується висновок про неможливість відчуження майна, що є об'єктом довірчої власності, крім випадків звернення стягнення, реквізиції або викупу для суспільних потреб у порядку, передбаченому законом, та запропоновано відповідні зміни до ст. 597¹;

5) у випадку набуття права державної власності через визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (при застосуванні конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), доведена необхідність визначення перебігу строку позовної давності з моменту, коли відповідні уповноважені особи дізнались або могли дізнатись про такі порушення;

6) обґрунтовано висновок про доцільність правової легалізації у приватизаційному законодавстві поняття реприватизації як оплатного повернення майна (у тому числі земельної ділянки, на якій розташовано таке майно), набутого фізичними та юридичними особами в порядку приватизації,

у державну власність у зв'язку із розірванням чи визнанням недійсними приватизаційних договорів з метою відновлення становища, яке існувало до порушення приватизаційного законодавства;

7) запропоновано поділ залежно від волі власника підстави припинення права державної власності на добровільні та примусові. До першої групи пропонується відносити: відчуження власником свого майна за договором; списання об'єктів державної власності в порядку, визначеному законодавством; споживання майна; передача майна у комунальну власність та знищення майна. До другої групи – припинення через визнання рішень, дій та правочинів, що лежали в основі набуття права державної власності, недійсними; знищення майна;

8) доведена необхідність запровадження спеціальної реституції націоналізованого у минулому майна на окремих територіях України, що має бути взаємопов'язана з приватизаційним процесом цього чи іншого майна;

9) у разі передання земельних ділянок з державної у комунальну власність пропонується встановити заборону (мораторій) на подальшу їх приватизацію строком на 5 років з метою вдосконалення врегулювання правового режиму земель сільськогосподарського призначення;

10) у зв'язку зі здійснюваною земельною реформою в Україні, пропонується залишити у державній власності 10% всіх земель території України з метою забезпечення загальнодержавних потреб та національної безпеки;

11) обґрунтовується неконституційність Закону України від 2 жовтня 2019 року № 145-10, згідно з яким втратив чинність Закон України «Про перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації», а відтак, у Конституційного Суду України, в провадженні якого перебуває справа за поданням 51 народного депутата України, є всі підстави визнати його неконституційність, адже ст. 85 Конституції України надає Верховній Раді України право лише затверджувати, а не ліквідувати такий Перелік;

12) обґрунтовується висновок про нагальну необхідність прийняття нового Переліку об'єктів прав державної власності, що не підлягають приватизації, у якому необхідно врахувати вимоги положень Конституції України щодо забезпечення загальнодержавних та загальносуспільних інтересів. Між тим, у законопроекті № 4020, що перебуває сьогодні на розгляді Верховної Ради України, у новому Переліку зменшено кількість об'єктів, які не підлягають приватизації порівняно з попереднім Переліком у 7,5 разів (з 1632 до 216 об'єктів), що є неприпустимим, суперечить Конституції України і несе в собі загрозу національним інтересам України;

набули подальшого розвитку:

13) концепція самодостатності тріади правомочностей для визначення змісту права власності, якими можуть охоплюватися різноманітні їх модифікації, у тому числі повноваження управління;

14) концепція статички та динаміки у відносинах власності, підтримана позиція тих учених, які розглядають відносини права власності статикою, що реалізуються зобов'язальними та іншими механізмами, які забезпечують динаміку права власності;

15) кваліфікація права державної власності як змішаного правового субінституту, в якому, крім домінуючих норм цивільного права, присутні норми таких галузей права як: конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та інші;

16) позиція доцільності розподілу права власності на види: загальний та особливий (право довірчої власності). І хоча подібна конструкція особливого виду права власності непритаманна для нашої правової системи, адже вона запозичена із англо-американського права, наявність її у нормах ЦК України створює умови для запровадження теорії видів власності;

17) висновок про необхідність збереження інститутів права оперативного управління та господарського відання у системі обмежених речових прав і включення їх у ЦК України;

18) позиція, що первісною підставою виникнення права загальнодержавної (державної) власності колишніх союзних республік стало правонаступництво під час розпаду СРСР, де кожна республіка отримала майно, що перебувало на її території і частину в загальносоюзному багатстві;

удосконалено:

19) положення щодо підстав набуття права державної власності. Оскільки більшість підстав для набуття прав державної власності не є правочинами, запропоновано викласти норму ст. 328 ЦК України у такій редакції: «Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом»;

20) правові форми здійснення управління державною власністю, відповідно, їх розмежовано на загальні та опосередковані. Так, у рамках виконання конституційних функцій КМУ здійснює загальне управління державною власністю, а опосередковане управління – уповноважені суб'єкти на підставі оперативного управління та господарського відання, а також довірчого управління майном;

21) розуміння відмінної юридичної природи обмежень та обтяжень права державної власності. Доведено, що обмеження звужують зміст існуючого суб'єктивного права власності (заборона передання корпоративних прав, сервітут, емфітевзис, суперфіцій), тоді як обтяження характеризують додаткові права на об'єкт, що відмінні від основного права (рента, застава).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у роботі положення, висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані у:

- науково-дослідній сфері – для подальших наукових розробок теоретичних і практичних проблем права державної власності та його реалізації;

- правотворенні – сформульовано висновки, пропозиції та рекомендації, що є актуальними в удосконаленні нормативно-правових актів,

що регулюють набуття, розпорядження та захист прав державної власності;

- правозастосуванні – у практичній діяльності суб'єктів власності та суб'єктів управління правами державної власності;

- навчальному процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Право власності», «Захист права власності».

Положення дисертаційної роботи застосовуються при викладанні цивілістичних дисциплін в освітньому процесі закладів вищої освіти, зокрема, Західноукраїнського національного університету (акт впровадження від 30 грудня 2020 р.), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (акт впровадження від 12 січня 2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Викладені у науковій роботі положення, що виносяться на захист, є результатом самостійної праці автора дисертації. Наукові ідеї та розробки, які належать співавторам опублікованих праць, у дисертаційному дослідженні не використовувались. Особистий внесок до опублікованих колективних наукових праць пропорційний кількості співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданні міжкафедрального семінару Західноукраїнського національного університету. Теоретичні та прикладні положення та висновки дисертації обговорювались на науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах. Основні з них такі: Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (Тернопіль, 5–6 квітня 2019 року); Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічна безпека: детермінанти та механізми забезпечення», (Тернопіль 5-6 квітня 2019 року); Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства» (Київ 28 лютого 2020 року); Міжнародна конференція «Search for scientific answers to the challenges of our time '2020», (Svishtov, Болгарія, 28-29 грудня 2020 року); Міжнародна науково-практична конференція «Право і держава: проблеми

розвитку та взаємодії у ХХІ ст.» (Запоріжжя, 29–30 січня 2021 року.); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути» (Київ, 29 січня 2021 року); Міжнародна наукова конференція «Prospects and achievements in applied and basic sciences» (Будапешт, Угорщина, 9 – 12 лютого 2021 року); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасне право в епоху соціальних змін» (Київ, 26 лютого 2021 року); Міжнародна науково-практичної конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (Одеса, 12–13 лютого 2021 року); Міжнародна науково-практична конференція «Право як ефективний суспільний регулятор» (Львів, 19-20 лютого 2021 року); Міжнародна науково-практична конференція «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (Харків 19–20 лютого 2021 року).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації опубліковано в тридцяти п'яти наукових публікаціях, у тому числі: одній одноосібній монографії; двадцяти трьох наукових статтях, з яких сімнадцять – опубліковані у фахових виданнях України з юридичних наук, п'ять статей – в іноземних фахових наукових виданнях, одна – у науковому виданні, що індексується міжнародною наукометричною базою SCOPUS; одинадцять тез – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається з анотацій, змісту, вступу, п'яти розділів, що об'єднують п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 480 сторінок, з яких основний текст – 433 сторінки, список використаних джерел – 36 сторінок (349 найменувань), три додатки на 11 сторінках.

РОЗДІЛ 1.
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

**1.1. Загальнотеоретичні питання права власності та права державної
власності**

Загальнотеоретична характеристика права державної власності нерозривно пов'язана із характеристикою права власності загалом. Як частина інституту права власності, право державної власності зазнавало трансформацій, зумовлених становленням ринкових відносин в Україні. Сучасний стан та подальший її розвиток також буде проходити у тандемі з еволюційними змінами права власності.

Дослідження змісту поняття права власності, основних її характеристик, необхідне для означення суті права державної власності та її ролі у країні із сформованою ринковою економікою.

Отож, перш ніж перейти до аналізу права власності, розглянемо стисло, що ж розуміється під власністю загалом.

Існування людства забезпечується переважно завдяки суспільному виробництву, в процесі якого створюються необхідні матеріальні блага. Функціонування такого виробництва, як стверджує О. В. Дзера, неможливе без повної взаємодії людей. Тобто заради досягнення тих чи інших цілей суспільного виробництва і задоволення таким чином своїх потреб, вони змушені вступати у відповідні взаємовідносини (суспільні відносини) між собою, які набувають, насамперед, виробничого забарвлення [1, с. 95]. Саме виробництво різноманітних матеріальних благ визначає спрямованість взаємовідносин і прагнення індивідів до присвоєння цих благ. Та вказане присвоєння неможливе без ставлення інших індивідів до цього майна як до чужого. Тобто сприймання майна своїм є беззастережною характеристикою власності, на думку вчених [2, с. 405]. Важливо, що фактичне панування над

майном однієї особи може відбуватись виключно через усунення від такого панування інших.

На думку Е. А. Суханова, «власність одних людей чи їх колективів на майно невіддільно пов'язана з відчуженням даного майна від інших людей» [3, с. 7]. Тобто, вчений наполягає, що привласнення не може бути без відчуження. З таким твердженням не в повній мірі погоджується О. В. Дзера, вказуючи: «Подібне твердження не може бути такою мірою прийнятним, коли індивід привласнює результати своєї праці. У такому разі привласнення майна одним індивідом не супроводжується відчуженням його від іншого індивіда» [1, с. 96]. Ми з таким зауваженням цілком погоджуємось, вважаючи доцільнішим вживання терміну «відмежування». Тобто у випадку привласнення майна однією особою, інші обов'язково відмежовуються від цього майна. А вже термін відмежування включатиме відчуження чи фізичне відсторонення інших від виробленого власною працею майна.

В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. Л. Яроцький стверджують, що «ставлення до речі як до своєї має, насамперед, суб'єктивний характер, якого зовсім недостатньо для ствердження про існування права власності. Об'єктивно воно має бути поєднане із здійсненням власником певних можливостей щодо свого майна, які йменують повноваженнями власника» [2, с. 406]. Тобто автори визначальним у категорії власності вважають суб'єктивне ставлення до речі як своєї і наявність конкретних повноважень. Вказане розуміння права власності цілком співзвучне із розумінням відомих неоінституціоналістів Р. Кроуз та А. Алчіаном, які стверджували, що «власність є не ресурс сам по собі, а низка прав або, принаймні, частка права використання ресурсу» [4].

Детальний аналіз доктринальних тлумачень поняття власності на різних історичних етапах розвитку суспільства дозволяє стверджувати, що вчені розглядають цю категорію з достатньо різних позицій. Одні аналізують власність крізь призму державного устрою [5-7], інші – як основу економічного устрою суспільства [8-9], деякі – як юридичний феномен [10],

окремі – як природне право особи [11] або ж узагалі як духовне благо [12]. Тобто на багатоаспектність розуміння поняття власності впливала і соціальна атмосфера в суспільстві, і конкретні історичні обставини, і те, на якому історичному етапі розвитку знаходилась держава, в якій проживали ті чи інші вчені. На те, що право власності має багатоаспектний характер розуміння, яке не обмежується його економічним та юридичним значенням, вказує і дослідник права державної власності С. І. Пересунько [13, с. 4].

Для цілей нашого дослідження аналіз розуміння власності як юридичного поняття та економічної категорії є найбільш виправданим, адже існування власності як юридичної категорії без можливості її використання в економічних відносинах позбавлене будь-якого змісту, як і використання майна в обігу без належного оформлення прав власності позбавлене легального статусу.

Відомий англійський вчений І. Бентам був переконаний, що власність і закон разом народжуються, разом і вмирають; поки не було законів, не було і власності; у випадку зникнення законів, зникає і власність [10]. Уже згадувані нами вчені Р. Кроуз та А. Алчіан у юридичному тлумаченні поняття власності пішли далі, замінивши дефініцію власності на право власності. Права власності, як стверджували вчені: «це права володіння і використання, управління і відчуження, забезпечення захисту і спадщини, безстрокового володіння і відповідальності, виключення шкоди для оточуючих і використання процедур для відновлення власності, право на отримання доходу і компенсації» [4]. Це, мабуть, найширше розуміння права власності, яке нам доводилось аналізувати, та воно найповніше відображає зміст цілісної системи охорони права власності у його сучасному трактуванні. Саме у наведеному визначенні ми можемо спостерігати наявність класичної тріади права власності – володіння, користування й розпорядження; характерні для охорони прав категорії – набуття, реалізація та захист прав; наявність економічного змісту категорії власності – управління нею та право на отримання доходу. Звідси можемо зробити висновок, що закладена

неоінституціоналістами генеза права власності і стала основою сучасного цивілістичного її розуміння.

Сучасні автори, досліджуючи сутність власності як юридичної категорії, вказують, що «зміст прав власника на власні дії не вичерпується лише правом володіння, користування та правом розпорядження, а доводять необхідність доповнення її четвертим елементом – правом управління» [14]. Ми з такою думкою вченої не погоджуємось, вважаючи управління категорією здійснення повноважень щодо реалізації прав власника. Саме таке розуміння знаходимо і у Законі України «Про управління об'єктами державної власності», де у ст. 1 вказується: «Управління об'єктами державної власності - здійснення Кабінетом Міністрів України та уповноваженими ним органами, іншими суб'єктами, визначеними цим Законом, повноважень щодо реалізації прав держави як власника таких об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням ними, у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення державних та суспільних потреб» [15]. Тобто законодавець розглядає управління як здійснення повноважень щодо реалізації прав власника об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням ними. Відтак класична тріада права власності слугує передумовою до отримання конкретних повноважень власника, здійснення яких і вважається управлінням.

З позицій економічної категорії, власність розуміють економічну основу життя суспільства, показник його добробуту й особистого благополуччя громадян [16]. Право власності в економічній системі має, на думку вчених, визначальне значення для всіх форм господарської діяльності, і особливо – для індивідуального підприємництва; утвердження і неухильне дотримання правових форм і способів урегулювання відносин власності є тим фундаментом, від стану якого залежить міцність усіх інших елементів системи [17].

Важливими категоріями в економічному змісті права власності є, на думку В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького, поняття

привласнення та володіння. Так, «привласнення є економічним поняттям: брати участь в обігу без попереднього привласнення майна неможливо, бо інакше не може йтися про його відчуження. Останнє можливе лише за умов наявності права у відчужувача. І це право є правом власності. Стосовно володіння, то ... воно нетотожне присвоєнню, бо є передумовою присвоєння і водночас виступає його результатом» [2, с. 406]. Ми з приводу означеної позиції авторів вважаємо, що привласнення як елемент фактичних відносин породжує відносини правові щодо всієї тріади правомочностей власника, а не лише правомочності володіння. Без привласнення не може бути ні користування, ні розпорядження. Відтак привласнення слід вважати передумовою до володіння, користування та розпорядження.

Відомий дослідник права власності радянського періоду Д. М. Генкін стверджував, що «економічні відносини власності ширші від відносин, що складають зміст права власності, оскільки відносини власності опосередковуються не тільки одним інститутом права власності. Інститут права власності сам, або тільки як передумова інших правових інститутів, регулює виробництво, споживання, розподілення і обіг» [18, с. 18]. Із сказаного вченим робимо висновок, що при абсолютній пов'язаності економічного та юридичного розуміння прав власності, економічний зміст є значно ширшим, проте юридичний є передумовою до існування економічного змісту. У подальшому він вказує: «ведучи мову про співвідношення права власності як юридичної категорії з власністю як категорією економічною, необхідно мати на увазі, що правові норми є однією із форм політики, що проводиться державою (пануючим класом) і продиктованою економічним устроєм даного суспільства» [18, с. 18]. Відтак і далі вченим доводиться ширший економічний зміст власності. Він також стверджує про неможливість, виходячи лише із норм права, визначити сутність суспільних відносин, врегульованих даними правовими нормами. Необхідно досліджувати зміст і спрямованість правових норм, виходячи із аналізу економічних відносин. А тому виявити сутність права власності

можна лише із аналізу економічних відносин власності. Та це зовсім не означає необхідність злити право з економікою, юридичне поняття права власності з економічним поняттям власності. Отож, вчений пропонує досліджувати юридичну сутність права власності за допомогою методу дедукції, від ширшого поняття – економічної сутності власності. Ми запропоновану схему цілком підтримуємо, вважаючи розвиток суспільних економічних відносин основним регулятором правових відносин. Саме розвиток ринку і зміна пов'язаних із цим суспільних відносин має лягати в основу розуміння закріплених правових категорій.

На підтвердження правильності обраної позиції зазначимо, що одна і та ж правова форма цілком може бути використана в достатньо різних економічних відносинах. Так, норма щодо приналежності власнику в межах, встановлених законом, права володіння, користування і розпорядження майном, пройшла з часів Римського права і до сучасності через усі правові системи. Проте розумілась і тлумачилась вона по-різному. Саме сутність економічних відносин власності та різноманітність суспільних формацій визначала зміст такої юридичної конструкції.

Правильно зазначає О. В. Дзера, що «відносини права власності є похідними щодо економічних відносин власності як складової частини виробничих відносин. Саме власність є умовою функціонування організованого виробництва в межах загального комплексу виробничих відносин, а відтак і їх головною складовою частиною. Роль економічних відносин власності полягає у закріпленні стану належності матеріальних благ індивідам, відображаючи статичний момент того чи іншого способу суспільного виробництва» [1, с. 97]. Тобто вчений розглядає співвідношення економічної і правової категорії власності крізь призму статичності і динаміки, вважаючи момент закріплення благ за індивідом статичним. Нагадаємо, що цивілістична наука радянського періоду доволі ґрунтовно підходила до аналізу відносин власності, вважаючи що власність демонструє статичність, а зобов'язання – динамічність. Відтак, зазначений учений демонструє

розуміння статичності власності як основи для подальшої динаміки у майбутніх зобов'язаннях.

Ще у 1963 році відомий дослідник радянського цивільного права С. Н. Братусь відзначав, що «власність як стан привласненості матеріальних благ відтворює статичні моменти, які характеризують даний спосіб виробництва, і що вона відображає виробництво не як процес, не як динаміку відносин, а як «момент статичний, як результат процесу розподілу» засобів виробництва» [19, с. 21-23]. Вказане розуміння не викликало сумнівів і в період соціалістичного розуміння власності, та сьогодні є відмінні погляди з цього приводу. Так, на думку І. В. Спасибо-Фатєєвої та І. В. Венедиктової «привласнення, по-перше, є економічним поняттям і передумовою здійснення особою (власником) своїх правомочностей по відношенню до майна, по-друге, привласнення є виразом фактичних відносин, що породжують правові відносини, для чого необхідні дві умови: ставлення до речі як до своєї і знаходження її в суб'єкта привласнення – володіння нею» [20, с. 13]. Отож, у дещо оновленому звучанні, та все ж приналежність моменту привласнення до статичних вченими не заперечується. Чого не можна сказати про розуміння досліджуваних категорій К. І. Скловського. Учений вказує: «розуміння, що власність – це статичність, а зобов'язання – динамічність, з позиції її правового наповнення навряд чи підтверджують такий висновок. По-перше, якщо динаміка пов'язана з обігом, то тоді ми мусимо визнати, що в «спокійному» стані статичності виявити не можна. По-друге, статичність власності приводить до виснаження з неї можливості її руху, майже усунення наповнення її цією можливістю і набуття такої лише із втягненням в обіг через вчинення правочинів. Тоді й правомочність розпорядження власністю є не діючою для права власності як права статичного, «замороженою» до виникнення інших, динамічних відносин, де вона й реалізується. У такому разі межа статичності-динаміки у праві власності й повинна проявлятися саме у розпорядженні, а звідси – нелогічність

ствердження про статику власності або про виключення з поняття про неї правомочності на розпорядження як відбиток динаміки» [21, 106, 110].

Ми зі сказаного приводу вважаємо, що вчений надто вузько трактує поняття динаміки відносно до права власності. Для нього лише розпорядження правами виражається у русі, в динаміці. Володіння та користування таких асоціацій не викликають. Наша позиція зводиться до того, що статику слід розглядати як константу, яка є передумовою до динаміки. І якщо в межах статичного моменту набуті правомочності усіх категорій – володіння, користування й розпорядження, то лише співвідносно з цим є можливість динамічних відносин щодо усіх названих категорій. Так, статика ми не побачимо, допоки не задіється динаміка, але й набуття прав власності саме по собі без можливості входження у суспільні відносини щодо неї є безглуздом. Тому вважаємо правильною позицією і підтримуємо тих учених, які вважають власність статичністю, а зобов'язання – динамічністю.

Продовжуючи дослідження статичності та динамічності права власності, слід вказати, що вони безпосередньо пов'язані із проблемою поділу прав суб'єктів на речові та зобов'язальні. Ця проблема, як стверджують цивілісти, стикається з головним меседжем про непохитне уявлення щодо їх суворого розмежування з віднесенням будь-якого права або до речового, або до зобов'язального і неможливості для прав бути одночасно і тим, і іншим [2, с. 408].

Як вказує відомий дослідник речового права Р. А. Майданик: «речові права є підвидом абсолютних прав, що виконують захисну функцію і функцію визначення належності певної речі певній особі і є правами панування» [22, с. 30]. Подібно висловила і Н. В. Бадаєва, яка вказала, що «будь-яке речове право оформлює і закріплює належність речей (матеріальних, тілесних об'єктів майнового обороту) суб'єкту цивільних правовідносин, що ґрунтується на єдиній концепції «домініума» (dominium), тобто абсолютного і неподільного права [23]. Г. Г. Харченко вважає, що «речове право містить у собі певну владу над річчю, воно обтяжує саму річ, а

тому й не залежить від зміни її власника; відповідно, новий власник речі не може в односторонньому порядку припинити таке право і вимушений миритися із встановленим обтяженням» [24, с. 137-138]. І. Зенін, у свою чергу вважає, що «на відміну від зобов'язальних, для речових прав характерним є їх обов'язкова передбачуваність законом, об'єктом цих прав можуть бути лише індивідуально визначені речі, а самі речові права за своєю природою є абсолютними» [25, с. 67].

Усі викладені вище думки вчених підтверджують розуміння, що панування над річчю є кваліфікуючою ознакою речового права. Відсутність у речовому праві кореспондуючого зобов'язання інших осіб і засвідчує статику, на нашу думку.

Варто відзначити, що чіткий розподіл суб'єктивних прав на речові та зобов'язальні характерний для країн романо-германської правової системи, а в англо-американській системі такі межі поступово розмиваються. Вважаємо, що чим більше зближуватимуться наші правові системи, тим більше розмиватиметься розподіл між статикою та динамікою у понятті власності. Уже здавна висловлювалось вченими припущення про те, що речові права можуть із часом замінитись правами на дії [26, с. 227]. Вказане знайшло свій вияв у конструюванні правового режиму певних безтілесних речей. Сучасне цивільне право України вже містить приклад суміщення речових та зобов'язаних прав, зокрема ст. 190 ЦК України у ч. 2 встановлюється, що майнові права є неспоживною річчю і визнаються речовими правами [27]. Наведена норма, до речі, не існувала від початку прийняття Цивільного кодексу України, а була внесена дещо пізніше, у 2005 році. Тобто розмивання меж речового і зобов'язального права відбувається поступово, у міру розвитку цивільних відносин. Майнові права завжди вважались такими, що мають зобов'язальну природу, а тут їх законодавець відносить до речових прав. Основна причина такого віднесення полягає у необхідності закласти можливість відчуження таких прав.

Пропозиції вчених щодо недоцільності надто суворого розмежування прав на речові й зобов'язальні звучали й по відношенню до прав, що не можна безумовно віднести до однієї із категорій. Це, насамперед, на думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, корпоративні права [27, с. 87-99]. Саме у цій категорії прав зобов'язальні правовідносини проникають в речові, але може бути зворотна ситуація. Прикладом останньої Л. Г. Єфімова вважає речові договори [28, с. 39].

Із вказаного вище можемо дійти висновку про правильність позицій вчених щодо статичної та динамічної відносин власності у випадках, коли суб'єктивні цивільні права можна чітко віднести до категорії речових або зобов'язальних прав. Якщо ж такого чіткого розподілу провести неможливо, за умови розмивання меж речового та зобов'язального права, статика і динаміка власності також підлягає взаємопроникненню. І останній процес буде поступово збільшуватися, оскільки глобалізація сприяє зближенню різних правових систем.

Як вказувалось вище, одні і ті ж категорії власності у різних суспільно-економічних умовах виражаються по-різному, відтак власність не можна вважати категорією монолітною. Суспільству відомі п'ять історичних типів власності: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і соціалістичний [1, с. 100]. Кожному із вказаних типів власності притаманна відповідна панівна форма власності, що коротко і описано буде нами далі.

Отже, у первіснообщинному періоді права власності ще не існувало, розподіл матеріальних благ здійснювався за існуючими традиціями та моральними уявленнями. У досліджуваному періоді, як вказують економісти, відбувалось зародження першого спільного типу власності на засоби виробництва, насамперед на землю як основний засіб виробництва, основну умову життя та діяльності людей. Сутнісною рисою та особливістю первіснообщинної власності є належність землі общині — усім її суб'єктам загалом, тобто кожному суб'єкту общини як індивіду, який живе разом з

общиною, а не окремо від неї. В общині кожен є суб'єктом лише володіння та використання землі, а поєднання факторів виробництва має безпосередньо суспільний характер [30].

У рабовласницькому періоді відбувалось формування першого виду класової, експлуататорської за характером, приватної власності на особистісний та речові фактори виробництва. Економічну основу періоду утворює такий рівень розвитку продуктивних сил, за якого раби вже могли виробляти продукту більше ніж потрібно для відтворення їхньої робочої сили, тобто почали утворюватись надлишки продукції. Важливо, що рабовласницька власність реалізується через присвоєння рабовласником усього продукту праці рабів на основі примусу до праці. У той період вже були досить розвинуті товарно-грошові відносини, а приналежність раба рабовласнику вже була юридичною, а не лише фактичною.

Другим історичним видом класової, експлуататорської за своїм характером, приватної власності була феодална власність. Основою останньої було зароджуване право власності на землю. Характерною особливістю цього явища стала складна сукупність відносин належності, володіння, користування і розпоряджання землею між феодалами, між феодалами і кріпаками, які вже на той момент визнавались не об'єктами, а суб'єктами відносин земельної власності. Основними рисами феодалної власності були: належність на праві власності землі феодалам; кріпаки могли користуватись землями, та за це змушені були виконувати на користь феодалів певні трудові повинності, тобто плата за користування землею була не у грошовому вимірі, а у виконаній на користь феодала роботі. Феодална земельна рента була основою реалізації феодалної земельної власності.

Капіталістична власність за змістом принципово відрізняється від рабовласницької і феодалної власності. Основними рисами капіталістичної власності можна назвати наступні: засоби виробництва і грошові кошти належать капіталісту; безпосередніми виробниками є наймані працівники; робітник свою працю вже продає роботодавцю, а їх відносини вже набувають

дійсного економічного змісту; капіталістична власність створюється на основі присвоєння капіталістами додаткової вартості, створюваної найманими працівниками. Як вказують дослідники, «у межах системи відносин капіталістичної власності додаткова вартість є об'єктом розподілу і присвоєння суб'єктами промислового, торгового, позичкового та фінансового капіталу, землевласниками та ін. У відносинах між ними додаткова вартість набуває перетворених форм — промислового прибутку, торговельного прибутку, підприємницького доходу, позичкового відсотка, дивіденду, земельної ренти та інших доходів, які слугують економічними «інструментами» присвоєння вказаними суб'єктами відповідної частки суспільного продукту» [30]. Саме в процесі розвитку капіталістичної власності відбувається певне оформлення приналежності власності. Так, маємо одноосібну (індивідуальну) особисту, групову, державну, та змішану форми власності.

Соціалістична власність за своєю сутністю, змістом та іншими властивостями мала стати посткапіталістичною власністю, сформованою на основі спільного типу власності. Діалектика становлення соціалістичної власності вбачалась у тому, що капіталістичний спосіб привласнення є основою заперечення індивідуальної приватної власності, заснованої на власній праці. Остання ж за своєю сутністю є суспільною власністю. Основами теорії соціалістичної власності слід вважати: належність основних засобів та умов виробництва суспільству; привласнення (володіння, розпорядження та використання) основних засобів виробництва підпорядковується кожному працездатному індивіду суспільства. Саме у цьому полягає індивідуальна (але не приватна) сутність суспільної соціалістичної власності. Цікаво, що привласнення засобів виробництва здійснюється універсально розвиненими індивідами, які працюють, керуючись внутрішньою потребою, і не потребують оплати у формі заробітної плати. Саме така праця вважається економічною основою соціалістичної власності. Велика увага приділяється тому, щоб у виробничих

процесах застосовувались результати інтелектуальної діяльності людей, відтак соціалістична економіка націлювалась на інноваційність.

Читаючи наведені вище основи побудови соціалістичної власності, може скластись враження, що це найідеальніший тип власності, та варто відзначити, що в реальній практиці будівництва соціалізму в СРСР, як і в інших соціалістичних країнах, сформувався дещо інший зміст відносин власності. Відтак практика не відповідала теорії. Основними його складовими були: належність основних засобів виробництва двом суб'єктам — суспільству та колективам кооперативних підприємств; суб'єктами привласнення засобів виробництва були здебільшого працівники, для яких праця стала засобом до життя, а не головною життєвою потребою самореалізації; присвоєння продуктів виробництва відбувалось завдяки товарно-грошовим відносинам; форма розподілу економічних ресурсів була адміністративно-командною, відтак не ринок, а адміністративні органи встановлювали пропорції суспільного відтворення; існувала доводи відносна економічна відокремленість підприємств державної і кооперативно-колгоспної форм власності, їх функціонування здійснювалось на принципах неповного комерційного (господарчого) розрахунку. Основне, що відбулось повне одержавлення всіх основних економічних процесів у формі централізованого управління економікою.

Поява соціалістичного типу власності була викликана, перш за все, через недосконалість капіталістичного типу. Неприйняття того, що капіталістична приватна власність зосереджена у невеликої групи людей, а переважна більшість людей знаходились за межею бідності сприяли виникненню класових протистоянь та різноманітних соціальних протестів. І якщо такі країни як США, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція та інші знайшли можливість еволюційним шляхом подолати проблеми капіталістичного типу власності, то Росія, а відтак і підконтрольні їй на той час території, пішли шляхом протистояння і завдяки революційним діям змінили соціально-економічний лад в державі. Саме із 1917 року в світі

розпочалось панування двох типів власності: в одних країнах оптимізували правове регулювання капіталістичного виробництва і відносин власності, урівноважували інтереси усіх груп населення, а в інших цілком відмовились від капіталістичного типу власності і розпочали довгий шлях до побудови соціалістичного типу власності. Саме приналежність країни до того чи іншого типу і визначала переважання тієї чи іншої форми власності. У капіталістичних країнах основна частка власності була таки в приватних руках, тоді як у соціалістичних – у руках держави, що уособлювала приналежність цієї власності всьому народу.

Більша частина території України була в час революційних змін у складі Росії, а тому зміна соціально-економічного устрою відбулась і в нашій державі. Західні області, що перебували під владою Польщі, вже 1 листопада 1939 року були включені до складу СРСР і возз'єднані із УРСР, відтак і у них розпочався процес комунікації та становлення капіталістичного типу власності. Процеси одержавлення проходили дуже швидкими темпами, а тому приватної та колективної власності на нашій території не стало. Панівною власністю стала державна власність. Детально процес становлення правових засад права державної власності в Україні буде описаний у наступному підрозділі нашого дослідження. Зараз лише зазначимо, що побудова соціалістичного типу власності кардинально змінила відносини власності на нашій території, статус державної власності у ній максимально відрізнявся від аналогічного статусу в капіталістичних країнах того часу.

Так, як описує О. С. Шнипко, «структура державного сектора економіки США є гетерогенною, являючи собою взаємодію і взаємопроникнення приватного і державного секторів, у якому успішно функціонують наступні типи державних підприємств: державні корпорації, державні підприємства неакціонерного типу, державні підприємства і служби у сфері соціальної інфраструктури, змішані державно-приватні підприємства. Державне регулювання економіки зводиться до ліквідації всілякого роду недосконалостей, що утруднюють природний перебіг господарських

процесів, послаблення прямого втручання держави в економіку, забезпечення широкої державної підтримки приватного підприємництва і ринку» [31, с. 24]. У Франції капіталізм набув рис державно-монополістичного капіталізму. Так, у державному секторі в післявоєнні роки вироблялося 20 відсотків промислової продукції, націоналізовані банки зосереджували в своїх руках 35-40 відсотків капіталовкладень. Набуло поширення «державне програмування» економіки, що охоплювало як державний, так і приватний сектор. Варто відзначити, що французька система «програмування економіки» мала не обов'язковий, а рекомендаційний характер [32]. Як бачимо, кожна із країн обирала свій шлях побудови соціально-економічного устрою, державна власність у кожній відіграла вагомий роль в економічних відносинах, проте лише у країнах, що сповідували соціалістичний тип власності, вона набула панівного характеру.

Подальше дослідження права власності та права державної власності не можливо здійснити без глибокого аналізу сутності права власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні.

Отож, як вказують В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва та В. Л. Яроцький, «відносини власності закріплюються в нормах права, сукупність яких є правом власності в об'єктивному розумінні [2, с. 409]. О. В. Дзера право власності в об'єктивному розумінні розглядає як «сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність матеріальних благ конкретним суб'єктам (власникам), у тому числі визначають підстави та умови виникнення і припинення у них такого права щодо цих благ. Відносини щодо цих благ якраз і є відносинами власності». [1, с. 102]. О. І. Харитонова пропонує «право власності в об'єктивному сенсі розуміти як сукупність правових норм, що регулюють відносини власності та є юридичною підставою існування і реалізації права власності, котре належить певному суб'єкту, тобто права власності в суб'єктивному сенсі» [33, с. 51]. Як бачимо, доволі різні за формою, але подібні за змістом поняття права власності в об'єктивному розумінні.

Важливо, що вказані норми утворюють у своїй сукупності відповідний інститут права власності. Зважаючи, що більшість таких норм мають такий цивільно-правовий характер, то інститут права власності слід визнати цивільно-правовим інститутом. Проте варто зважати, що до складу цього правового інституту входять і норми інших галузей права (конституційного, адміністративного, кримінального, фінансового тощо), відтак інститут права власності потрібно визнати комплексним. Так, конституційне закріплення норм щодо права власності зводиться до визначення кола об'єктів і суб'єктів права власності (статті 13, 41, 142, 143), декларування рівності усіх суб'єктів права власності (стаття 13), закладення гарантій права власності й обов'язків власників (статті 13, 41) а також встановлення, що правовий режим власності має визначатися виключно законами України (пункт 7 частини першої статті 92) [34]. Підкреслював у своїх дослідженнях провідну роль конституційного регулювання відносин власності Ю.С. Червоний [35, с. 43]. І ми з такою думкою цілком погоджуємось, вважаючи, що без закладення конституційно-правового регулювання відносин власності досліджуваний інститут не був би повноцінним. Будь-який інститут має можливість розвиватись лише за наявності чітко встановлених конституційних основ. До того ж над нормами цивільного законодавства завжди повинні бути конституційні як норми вищої юридичної сили і як норми прямої дії. Усі норми інших галузей права мають лише допоміжний характер і фактично дозволяють суб'єкту належним чином здійснити своє право або захистити його у разі невизнання, оспорювання або порушення. Та все ж встановлення й охорона права власності відбувається завдяки нормам цивільного права, відтак твердження про приналежність його як комплексного інституту до галузі цивільного права вважаємо цілком виправданим і правильним.

У дослідженні права державної власності, що є безпосереднім об'єктом нашого дослідження, важливим є аналіз його місця у системі права України. Для цього нам потрібно дати відповідь на питання чи комплексний цивільно-

правовий інститут права власності можна розчленовувати на окремі інститути?

З цього приводу зазначимо, що вчені дотримуються кардинально-протилежних думок. Так, серед прихильників вичленення права державної власності можна назвати В. С. Якушева. Вчений, зважаючи на публічно-правову природу права державної власності, пропонував визнати самостійним інститутом право державної соціалістичної власності [36, с. 90]. О. В. Дзера на противагу вказаній думці переконаний, що «існуючих особливостей у врегулюванні окремих форм власності недостатньо для визнання права приватної власності, права колективної власності, права державної власності, права комунальної власності самостійними правовими інститутами. Вони можуть бути лише субінститутами загального інституту права власності [1, с. 105]. Подібну думку висловлює і О. І. Харитонова, яка інститут права власності пропонує поділяти лише на два визначальних види – право приватної власності та право публічної власності. В межах останнього вчена виділяє: 1) право власності Українського народу; 2) право державної власності; 3) право власності АРК; 4) права комунальної власності [37, с. 254]. То ж і О. І. Харитонова не виділяє окремого інституту права державної власності із комплексного інституту права власності.

Ми також підтримуємо думки тих вчених, які право державної власності кваліфікують як змішаний правовий субінститут, у якому, крім домінуючих норм цивільного права, присутні норми таких галузей права як: конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та інші.

Право власності в суб'єктивному значенні – це передбачене і гарантоване законом право конкретного суб'єкта-власника (громадянина, колективного утворення, держави) здійснювати володіння, користування, розпорядження та інші можливі правомочності щодо належного йому майна на свій розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачене законом. Таким чином, суб'єктивне право власності, як і будь-яке інше суб'єктивне право, означає міру можливої поведінки уповноваженої особи (власника)

щодо належного їй майна [38, с. 313]. Часто можна зустріти думки, що «суб'єктивне право власності характеризується за допомогою відомої «тріади» правомочностей по володінню, користуванню та розпорядженню, які становлять його зміст» [39]. Не сперечаючись із правильністю останнього розуміння права власності в суб'єктивному значенні, перше поняття все ж варто визнати досконалішим з наступних міркувань:

По-перше, із його змісту одразу можна встановити, кому таке право належить – суб'єкту-власнику;

По-друге, зрозуміло, чим право передбачене і гарантоване – законом;

По-третє, авторами згадуються класична тріада правомочностей – володіти, користуватися і розпоряджатися, і, що важливо, наявність інших можливих правомочностей щодо належного йому майна. Саме через передбачення можливостей інших правомочностей можна розкривати суть власності як економічної категорії. Йдеться, насамперед, про правомочності управління власністю, яку ми вже згадували раніше.

По-четверте, важливо прописування характеру правомочностей як вільних - на свій розсуд і з будь-якою метою.

У відношенні права державної власності вказані характеристики дещо змінюватимуть свою суть саме завдяки публічно-правовій природі держави як суб'єкта цивільного права. Так, здійснення повноважень власника відбувається виключно завдяки суб'єктам управління державною власністю. І коректується особливість здійснення повноважень – із «на свій розсуд і з будь-якою метою» у «встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України» [40, с. 5].

Повноваження власника, як уже вказувалось вище, є категорією динамічною, вплив на яку мають суспільний лад, державний устрій, економічний розвиток держави та загальний рівень суспільного розвитку. Завданням країн, що будують правову і демократичну державу, є досягнення оптимального обсягу правомочностей власника і створення рівних можливостей існування в державі всіх форм власності.

Право власності в суб'єктивному розумінні є абсолютним правом і полягає у покладенні на необмежене коло всіх інших осіб обов'язку не втручатись у здійснення власником належних йому правомочностей. Саме у цій особливості права власності, на думку вчених, «полягає його основна відмінність від зобов'язальних прав (при їх порівнянні у суб'єктивному розумінні), для яких адресована кредитором боржнику вимога здійснення відповідних дій або утримання від них є визначальною» [2, с. 410].

Суб'єктивне цивільне право складається із трьох повноважень: 1) право на власні дії; 2) право на чужі дії; 3) право вимагати застосування засобів примусу до зобов'язаних осіб. Серед вказаних трьох категорій для власника найбільш визначним є право на власні дії, обов'язок невтручання зі сторони інших осіб є другорядним, як і право на захист у випадку порушення. Вказане право на власні дії, на думку вчених, характеризується як: «пряме та безпосереднє панування над річчю; виключне панування особи над річчю; абсолютність влади. Додатковими рисами можуть бути: право власності легко пристосовується; панування власника над річчю має правовий характер; право власності є найбільш широким з усіх майнових прав. Воно надає власнику найширший спектр повноважень по володінню, користуванню та розпорядженню майном» [2, с. 411].

Правомочності власника із володіння, користування та розпорядження, що зараз ми сприймаємо як «класичну тріаду» права власності, формувались протягом багатьох століть, ще з часів римського приватного права. І хоча серед науковців немає єдності думок щодо складу правомочностей права власності в римському приватному праві [41], ми все ж підтримуємо думки тих учених [42], які вказують на існування повноцінної тріади вже в той період. Так, у науковій літературі побутує думка, що «хоча римські юристи й стояли біля витоків формування власності як правового інституту, пояснення його сутності не входило в коло їх завдань» [43, с. 135]. Середньовічні юристи хоча й обґрунтовували теологічну, природну та інші концепції власності, все ж недостатньо уваги приділяли вивченню змісту права

власності через призму правомочностей власника. І лише наприкінці XVIII століття питання сутності права власності набуло ознак дискусійності й досліджувалось вченими як одна з найактуальніших наукових проблем. Саме до кінця XVIII століття вченими досліджувались питання виникнення права власності в філософському його розумінні, а правовий і цивільно-правовий зміст цього поняття почали досліджувати лише на початку XIX століття.

Відомий російський учений, державний діяч і кодифікатор права М. М. Сперанський уперше обґрунтував тріаду права власності, і вона у 1832 році знайшла своє відображення в Зводі законів Російської імперії [44]. У 1842 та 1857 роках Звід законів доповнювався і проіснував у такому вигляді аж до жовтневого перевороту 1917 року. Подальша доля доктринальних і легальних тлумачень змісту права власності визначалась впливом марксистських бачень. Характерною рисою такого розуміння було зміщення акцентів на економічний зміст права власності, юридичний зміст став другорядним. У 30-40 роках XX століття сформувалась цілісна економічна теорія права власності, один із її послідовників Г.М. Амфітеатров власність розглядав як економічне явище [45, с. 136]. Однобокою таку теорію визнавав Є. О. Суханов, який вважав, що «власність і право власності розрізняються не лише історично (генетично), але і по своїй суті є відмінними категоріями. Власність як економічна категорія складає «базис» суспільства, в той час як право власності є частиною правової «надбудови» і з цих позицій є явищем суб'єктивного порядку» [46, с. 14].

Важливо відзначити, що післяреволюційна зміна суспільного устрою зумовила значний вплив і на розуміння сутності змісту права власності, адже панівною стала державна соціалістична власність, і цивілістам необхідно було дати відповідь на запитання: як державні органи, не будучи власниками державного майна, володіють, користуються та розпоряджаються в окремих випадках ним. Тож у цивільному законодавстві радянського часу тріада права власності збереглась, проте її розуміння було викривлене впровадженою концепцією еластичності А. В. Венедиктова. Саме цьому

вченому вдалось на довгий час підлаштувати приватно-правову концепцію права власності під вимоги командно-адміністративної системи.

Згадана концепція еластичності полягала в тому, що зміст права власності не може бути розкритий лише через класичну тріаду правомочностей власника [47, с. 15-16]. Зазначене твердження стало поштовхом для подальших наукових досліджень та вихідним для теоретичного обґрунтування такого речового права як право оперативного управління з подальшим його законодавчим закріпленням. Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки вичленив із права оперативного управління іще одне речове право – право повного господарського відання. Саме означених два права пояснювали концепцію використання тріади права власності невластником. Сучасна правова доктрина ґрунтується на ринкових законах встановлення, зміни та припинення права власності, відтак право оперативного управління і, в сучасній редакції, право господарського відання стали великою дилемою для сучасних цивілістів. Як пережиток командно-адміністративної системи значна частина цивілістів не бачать їх серед інших категорій речових прав. Примітно, що жодної згадки про них немає у нормах ЦК України, а норми ГК України, які їх регулюють, не цілком логічні для цивілістів. Сучасне правове регулювання означених речових прав буде проаналізоване в наступних розділах нашого дослідження, тут лише зазначимо, що активні рекодифікаційні роботи щодо ГК України можуть вплинути на існування таких прав у цілому.

Якщо радянська цивілістична наука намагалась вирішити дилему тріади права власності, що знаходилась у руках невластника, то представники англосаксонського права у цей час рухались в бік розширення правомочностей власника. Так, А. М. Оноре, аналізуючи цивільно-правове регулювання права власності в країнах-представницях англо-саксонської правової системи, стверджує про наявність одинадцяти правомочностей власника:

- право володіння — винятковий фізичний контроль над річчю, або право виняткового користування нею;
- право використання (застосування корисних властивостей благ для себе);
- право управління, тобто право вирішувати, як і ким може бути використана річ;
- право на дохід, тобто на ті блага, які дає реалізація двох попередніх повноважень;
- право на відчуження, споживання, витрату на свій розсуд, зміну або знищення речі;
- гарантія від експропріації, або право на безпеку;
- право передавати річ;
- безстроковість;
- заборона використовувати річ на шкоду іншим;
- можливість використання речі для сплату боргу;
- залишковий характер, тобто існування правил, що забезпечують відновлення порушеної правомочності.

Конкретне право власності може охоплювати лише деякі із зазначених елементів. Отже, на одне і те ж майно може існувати декілька прав власності [48, с. 107–147].

Із вказаного можемо дійти висновку, що вчений, посилаючись на розширене розуміння правомочностей права власності неоінституціоналістами, ще більше їх розширив. Як вказують науковці, використання зазначених автором елементів у різних співвідношеннях здатне дати до півтори тисячі варіантів прав власника [49, с. 19–20]. А закріпити таку кількість прав власника у законодавстві просто неможливо, як і неможливо ефективно використовувати усі зазначені правомочності.

Класичною тріадою, що на сьогодні закріплена національним цивільним правом можуть бути охоплені, на думку О. В. Дзери, будь-які конкретні вияви цих традиційних правомочностей [1, с. 107]. Ми дотримуємось

аналогічної позиції, вважаючи тріаду правомочностей фундаментальною, яка, проте, не виключає розширене уявлення про зміст суб'єктивного права власності. І вказаний зміст розкриватиметься у нормах Цивільного кодексу України, та він не доповнюватиме існуючу тріаду.

Кожен із елементів тріади має своє призначення. Так, право володіння І. В. Спасибо-Фатєєвою розглядається як право фактичного, фізичного й господарського панування над річчю, що міститься у можливості особи тримати належну їй річ у себе [50, с. 316]. Є. О. Харитонов під правом володіння пропонує розуміти юридичну можливість фактичного впливу на річ [51, с. 285]. О. С. Яворською право володіння визначається як вільна і незалежна від інших можливість доступу до фактичного впливу на майно [52]. О. В. Дзера право володіння визначає як закріплену законом можливість фактичного володіння річчю, під яким розуміється фізичне чи господарське володіння [11, с. 472]. Попри значну схожість запропонованих авторами визначень поняття володіння, ми підтримуємо тих вчених, які розглядають дане право як можливість впливу. Так, кожен по відношенню до належної йому речі має в першу чергу можливість здійснювати свій вплив на неї, та чи скористається він тією можливістю – це вже його власна прерогатива. Вказана можливість має бути законодавчо чи юридично визначена, тому підтримуємо у цій частині трактування О. В. Дзери та Є. О. Харитонова. І така можливість повинна бути вільна і незалежна від інших, як пропонує О. С. Яворська. Панування над річчю повинно бути фактичним. Можливість застосовувати річ з метою господарської діяльності також є надзвичайно важливою категорією, та вона характерна вже для наступної правомочності – користування. Фізичний вплив у науковій літературі більше трактується як пов'язане із правоохоронною діяльністю застосування будь-якої фізичної сили з метою припинення протиправних дій правопорушників. По відношенню до речей, на наш погляд, доречнішим є використання терміну «фактичний вплив». Зважаючи на все вищесказане, під володінням

пропонуємо розуміти закріплену законом вільну і незалежну від інших можливість фактичного впливу на річ.

Право користування – це юридично закріплена можливість культурно-побутового, наукового, господарського, підприємницького та іншого використання майна та вилучення з нього корисних властивостей власником чи уповноваженими ним особами [1, с. 108]. О. І. Харитонова пропонує під правом користування співвідносно до об'єктів інтелектуальної власності розуміти «юридично забезпечену можливість суб'єкта видобувати з свого результату його корисні властивості для задоволення своїх особистих та майнових потреб» [33, с. 56]. Як бачимо із наведених вище тлумачень, правомочність користування пов'язана із вилученням із речі її корисних властивостей. І таке вилучення може переслідувати задоволення власних або суспільних майнових та /або особистих немайнових інтересів. Вказане вилучення не має переходити межі здійснення права власності, як і не має порушувати прав інших власників. Ще однією важливою характеристикою, яку необхідно дослідити відносно поняття «користування», є отримання користі з споживчої речі. В процесі користування нею, річ як така зникає. Відтак необхідно визначитись, чи на споживчій речі у власника виникає лише дві правомочності – володіння та користування, чи все ж три – також і знищення в процесі споживання буде характерним для правомочності розпорядження? Одразу зазначимо: єдності думок щодо вирішення даного питання у науковій літературі немає. Як стверджує В. Мироненко, «частина вчених відносить зникнення (знищення) речі в процесі споживання до здійснення права розпорядження, інші відносять її до права користування. Існує й інша позиція, за якою зникнення (знищення) речі є результатом здійснення права користування. Користь, яку можна отримати з речі, залежить, перш за все, від призначення самої речі. Якщо призначення полягає у її споживанні (продукти харчування), то отримати користь особа може лише після споживання, що має наслідком зникнення речі. Якщо ж розглядати знищення речі в процесі споживання (або користування) як

здійснення права розпорядження, то в усіх випадках щодо речей споживного характеру таке право, як користування, буде відсутнім» [54, с. 31].

Ми з приводу означеного питання вважаємо, що право власності на споживні речі містить такі три правомочності власника, адже останній вказану річ може і продати, подарувати чи іншим чином розпорядитись нею. Якщо ж він вирішив її спожити і таким чином сам себе позбути об'єкта власності – то саме через правомочність використання він здійснює правомочність розпорядження.

Вилучення корисних властивостей речі може відбуватись у різноманітних сферах, відтак вважаємо за необхідне не перераховувати їх, а в загальному вказувати «будь-якій сфері». Саме така практика означення сфер присутня у законодавстві про інтелектуальну власність, тому вважається, що таким чином держава не впливає на вибір особою сфери, в якій вона створюватиме результат своєї інтелектуальної діяльності.

Важливо відзначити у понятті користування й те, що ця правомочність здійснюється власником, або ж уповноваженими ними особами. Саме таким чином буде засвідчено динаміку цієї правомочності.

Зважаючи на вказане вище, під правом користування пропонуємо розуміти юридично закріплену можливість використання майна у будь-якій сфері діяльності та вилучення з нього корисних властивостей власником чи уповноваженими ним особами.

Остання правомочність в класичній тріаді права власності – право розпорядження. О. В. Дзера під вказаною правомочністю пропонує розуміти «юридично закріплену можливість власника самостійно вирішувати юридичну або фізичну долю майна шляхом його відчуження іншим особам, зміни його стану та призначення» [1, с. 108]. Вказану дефініцію вважаємо досконалою у зв'язку з наступним:

- автор, як і в попередніх визначеннях правомочностей, розуміє її як можливість власника;

- вказана можливість має офіційний статус, оскільки вона юридично закріплена;

- можливість надана лише власнику, що якісно відрізняє цю правомочність від попередніх володіння та користування;

- мета власника – визначити фізичну та юридичну долю майна. Саме крізь призму визначення фізичної долі презюмується наявність у власника споживних речей таки трьох правомочностей;

- вирішення долі майна може відбутись через відчуження іншим особа або зміну його стану чи призначення.

Відтак, жодних змін та доповнень до запропонованого автором визначення, на нашу думку, не потрібно.

Варто також відзначити виключність або монопольність власника на здійснення усіх трьох правомочностей права власності. Якщо іншим, крім власника, особам і можуть належати окремі правомочності, то весь їх комплекс належатиме виключно власнику. Вказана монопольність передбачена законом і не залежить від волі інших осіб. І як вказано у Рішенні Конституційного Суду N 4-рп/2005 від 11.05.2005 р., «Власник, здійснюючи свої права, зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права та охоронювані законом інтереси громадян, юридичних осіб і держави» [55]. Тобто абсолютність правомочностей власника обмежується обов'язком не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права та охоронювані законом інтереси громадян, юридичних осіб і держави.

Дослідження права власності було б неповним, якщо не проаналізувати його форми та види права. Саме завдяки вказаним категоріям ми зможемо перейти до суті права державної власності. Описані ж вище категорії правомочностей будуть належати державі як власнику, проте її особливий статус визначатиме й особливості їх здійснення.

Отож, у цивілістичній науці присутні полярні погляди вчених на питання доцільності поділу власності на форми. Так, одні з них відстоюють думку про

те, що «форми власності є категорією економічною, а не правовою» [56, с. 274]. Вони у своєму переконанні посилаються на норми Конституції України, яка «закріплює рівність всіх власників, що закладає шлях до розуміння єдиного інституту права власності безвідносно до правосуб'єктності його носіїв» [57, с. 30]. Інші пропонують системність відносин власності, що звісно вимагає її поділу на типи, форми та види. Ми дотримуємось другої позиції, вважаючи правосуб'єктність категорією, що визначає особливості охорони прав власності різних категорій власників, відтак без систематизації вказаних особливостей не виявиш.

Для внесення чіткості у застосовувані поняття типів, форм і видів, охарактеризуємо їх відмінності.

Тип власності – це термін, що вживається у науковій літературі, проте законодавчого закріплення він не має. Так, типом власності окремі автори називають соціально-економічну форма власності, розрізняючи при цьому два типи власності: приватну і суспільну. Приватна власність, на їх думку, «характеризує таку форму виробництва, коли суспільство складається з тих, хто володіє засобами виробництва і з тих, хто їх не має. Приватна власність передбачає присвоєння засобів і результатів праці окремими особами, власниками. Суспільна власність виявляється в спільному володінні засобами виробництва і привласненні вироблених матеріальних благ» [58]. Щодо розуміння суспільної власності, то розробники законопроекту «Про суспільну власність в Україні» від 29.04.2009 № 4418 пропонували розуміти її як «сукупність закріплених законом правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері володіння, розпорядження та користування об'єктами права суспільної власності в інтересах Українського народу» [59]. Розуміння того, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу» [34], вкладено було розробниками законопроекту в розуміння сутності суспільної власності.

Вказаний законопроект так і не набув статусу закону, проте розуміння типів власності, один з яких – суспільна власність, він доповнив.

Д. Зюзь у дослідженні «Гене́за інституту власності та роль держави в трансформації відносин власності» серед типів власності виділяє три категорії – суспільна, приватна та змішана [60, с. 107]. Ми із таким поділом не погоджуємось, вважаючи, що змішаними можуть бути різні форми власності, але аж ніяк не типи. У типізацію власності закладається характеристика приналежності власності - одній особі чи спільно багатьом. І поєднання вказаних двох категорій суперечить логіці такого поділу. Скажімо земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси аж ніяк не можуть належати і всім членам суспільства і окремій особі одночасно. Як і певна річ, не може одночасно бути власністю однієї особи та суспільства в цілому. Відтак підтримуємо позицію тих авторів, які поділяють власність на два типи – приватну і суспільну.

Види власності – категорія також доволі суперечлива. Так, п. 2. ст. 316 ЦК України «Особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору». Стаття 597⁻¹ у п. 2. встановлює: «Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі - довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом» [20]. У зв'язку з цим довірча власність у нормах ЦК України визнається особливим видом права власності, а також різновидом права власності на майно. Більше згадок щодо видів власності в ЦК України не виявлено. Із вказаного вище випливає, що якщо довірча власність – особливий вид права власності, то існує і звичайний вид такого права власності. Відмінність між звичайним правом власності і особливим її видом – довірчою власністю, полягає в правомочостях власника. Так, у першому випадку їх передбачено три: володіння, користування й розпорядження, а у

другому випадку – третя правомочність доволі сильно обмежена: довірчий власник «не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом» [20]. Доволі дивна конструкція наведеної норми, адже у першому випадку звернення стягнення на майно відбуватиметься все одно в користь кредитора, відтак із обмеженого права власності він отримає повне право власності. А інший випадок стосується втрати права власності на користь держави, адже це один із особливих випадків набуття права державної власності. Здивування викликає, чому лише один із таких особливих випадків передбачений п. 2 ст. 597¹ ЦК України. Реквізиція і конфіскація є тими випадками, що цілком могли б бути визначеними як виняток із заборони на відчуження. У чинній редакції п. 2 ст. 597¹ ЦК України вбачається ризик щодо неможливості в суспільних інтересах реквізувати майно, що передане в довірчу власність, як і конфісковувати майно в порядку накладення додаткової санкції в кримінальному провадженні на попереднього власника майна. Передача майна у довірчу власність за чинних умов є хорошим способом відвернути його конфіскацію. До накладення арешту на майно обвинуваченого у кримінальному процесі особа може скористатись можливістю і передати майно у довірчу власність, відтак держава не набуде прав власності на нього у випадку винесення вироку із конфіскацією. Проста письмова форма договору про встановлення довірчої власності також не сприяє можливості вчасного виявлення майна слідчими і накладення на нього арешту, тому одразу помітне незабезпечення інтересів держави у реалізації механізму довірчої власності.

Примітно, що ст. 49 Кримінально-виконавчого кодексу України встановлює, що «Конфіскації підлягає майно, що є власністю засудженого, в тому числі його частка у спільній власності, статутному фонді суб'єктів господарської діяльності, гроші, цінні папери та інші цінності, включаючи ті, що знаходяться на рахунках і на вкладах чи на зберіганні у фінансових

установах, а також майно, передане засудженим у довірче управління» [61]. Зазначимо, що правовий режим майна, переданого у довірче управління і у довірчу власність, суттєво відрізняється. Так, договір про довірче управління «може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно» (п. 2 ст. 1029 ЦК України), тоді як «З моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється» (п. 3 ст. 597¹ ЦК України). Особливістю останнього є й те, що «Протягом п'яти робочих днів з дня припинення (у тому числі у зв'язку з його повним виконанням) основного зобов'язання довірчий власник зобов'язаний передати право власності на об'єкт довірчої власності довірчому засновнику, якщо інше не визначено договором про встановлення довірчої власності» (п. 1 ст. 597¹¹ ЦК України). Тобто механізм довірчої власності позбавляє довірчого засновника права власності на визначений період, чим і можна скористатись на шкоду інтересам держави.

Вказане вище дозволяє стверджувати, що держава мала б набувати прав власності на майно за двома категоріями випадків – у першому, коли існує суспільна необхідність (реквізиція та викуп з мотивів такої необхідності), і в другому – як наслідок застосування додаткових санкцій у кримінальному провадженні. Прописувати спільно обидві категорії випадків не видається можливим. Вказане пояснюється тим, що у першому випадку і за реквізиції, і за викупу довірчий власник отримав би відповідну плату за майно, і вона у подальшому могла б бути передана довірчому засновнику. Права обох власників були б забезпечені, і держава уможливила б дотримання суспільних інтересів.

У випадку ж конфіскації йдеться про безоплатне вилучення майна в дохід держави. І якщо для довірчого засновника, якого притягують до кримінальної відповідальності втрата майна є логічною, то довірчий власник позбувається забезпечення зобов'язання боржника за кредитним договором чи договором позики, що порушує його права та інтереси. Єдиним виходом із означеної

ситуації було б за умови застосування конфіскації до довірчого засновника визнавати договір про встановлення довірчої власності недійсним і повертати все у попередній стан. Іншого способу дотримати балансу інтересів немає.

У зв'язку із зазначеним пропонуємо доповнити п. 2 ст. 597¹ ЦК України вказаними винятками із заборони на відчуження і викласти в наступній редакції: ««Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі – довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім звернення стягнення на нього. У випадках, передбачених законом, об'єкт права довірчої власності може бути вилучений у порядку ревізії або викупу його для суспільних потреб». Конфіскацію пропонуємо у даній нормі не згадувати, адже її наявність порушила б баланс інтересів довірчого власника та держави.

Отже, підтримуємо позицію доцільності розподілу права власності на загальний та особливий види. І хоча подібна конструкція чужорідна для нашої правової системи, адже вона запозичена із англо-американського права, наявність її в нормах ЦК України із вересня 2019 року [62] створює умови для запровадження теорії видів власності.

Наступною для дослідження категорією є форма права власності. Традиційно науковці виділяють три форми власності, що розподіляються за класифікаційною характеристикою суб'єктного складу: приватну, державну і комунальну [37, с. 253]. Конституція, до речі, також виділяє аналогічних три економічні форми власності, правове регулювання щодо яких створює відповідно право приватної, державної і комунальної власності. Як вказувалось нами вище, сукупність норм щодо регулювання відносин вказаних форм власності становлять собою підінститут права власності. Й конституційно-правове регулювання відповідних форм є основою для розвитку цивільно-правових відносин.

Важливо відзначити, що у межах вказаних трьох різновидів права власності і Конституція України, і Цивільний кодекс України згадує більше.

Так, йдеться про право власності українського народу, право державної власності, право приватної власності, право власності Автономної Республіки Крим, а також право комунальної власності. Уже нормами ЦК України передбачаються все ті ж різновиди права власності, що й у Конституції України, але без права власності Автономної Республіки Крим. Як бачимо, конституційно-правове та цивільно-правове регулювання поділу права власності здійснюється на основі суб'єктного складу відносин власності, а не форми. Такий висновок, як вказує О. І. Харитонова, «впливає з того, що і Конституція України, і ЦК України згадують «право власності Українського народу», котре не становить собою окремої економічної форми власності, але характеризується належністю майна спеціальному суб'єкту права власності [37, с. 253]. Тобто наявною є нечіткість критеріїв розмежування різновидів права власності, а тому доцільно провести їх класифікацію через типи власності. Нагадаємо, що науковцями їх виділено два – приватний і суспільний. Саме від вказаних типів власності походить розподіл інституту цивільного права на публічне та приватне право. І згрупування різновидів права власності здійснити вже легко, адже приватне право охопить власність фізичних та юридичних осіб, тоді як публічне міститиме такі різновиди, як: право власності українського народу; право державної власності; право власності АРК; а також право комунальної власності.

Не вдаючись у детальну характеристику кожного із різновиду власності, а це може бути предметом окремого дисертаційного дослідження, проаналізуємо лише право державної власності у його приналежності до досліджених типів, видів, форм і різновидів.

Отож, право державної власності відносимо до суспільного типу власності; до загального виду власності; до державної форми власності; до різновиду публічної власності як частини інституту цивільного права.

1.2. Встановлення правових засад права державної власності

Розпочати аналіз правових засад права державної власності варто із подій Жовтневої революції 1917 року. Саме побудова соціалістичної держави і повалення режиму капіталістичної власності ознаменували початок утвердження державної власності як всенародного надбання. Зміна соціально-економічного устрою у нашій країні сприяла оновленому трактуванню права державної власності. Ми не заперечуємо існування встановленого правового режиму державного майна і раніше, проте феодальне право робило його категорією зовсім іншого порядку. Державна власність належала не всьому народу, а виключно правителю, відтак суб'єктний склад у ній суттєво відрізнявся.

За період більше, ніж сто років, розуміння сутності державної власності пройшло значний еволюційний шлях розвитку. Зміни у таких розуміннях, а відтак і правовому регулюванні права державної власності, залежали від змін суспільно-економічного розвитку. Для відстеження вказаних перетворень, увесь період розвитку права державної власності варто розподілити на етапи, вказуючи на визначну характеристику кожного із них.

Доктринальні підходи до періодизації правового регулювання права державної власності у наукових дослідженнях суттєво відрізняються. Так, ряд вчених виділяють загальний період розвитку правового регулювання державної власності і УРСР, і України, поділяючи його на визначену кількість етапів. Інші вчені додають до періодизації, окрім правового забезпечення державної соціалістичної власності, ще й власність УНР та ЗУНР. Окремі вчені пропонують запровадження періодизації щодо правового регулювання права державної власності співвідносити із існуванням конкретної держави, відтак існування державної соціалістичної власності матиме свій розподіл на етапи, а власність держави Україна – свій. Розглянемо детальніше вказані підходи.

С. І. Пересунько виділяє 5 етапів у розвитку державної власності, а саме:

«1) стан ліквідації приватної власності шляхом її націоналізації і повернення у соціалістичну державну власність (1917–1936 рр.);

2) період оптимізації співіснування державної і колгоспно-кооперативної власності та підпорядкованої їм особистої власності громадян (1936–1961 рр.);

3) період фетишизації державної власності, одержавлення економіки та встановлення для неї правових переваг (1961–1985 рр.);

4) період початкового роздержавлення загальнодержавної власності в СРСР (1985–1990 рр.);

5) період становлення права державної власності та інших форм власності в умовах ринкових реформ (1990–1998 рр.)» [13, с. 6].

Завершення останнього етапу пояснюється виключно тим, що автор саме у 1998 році при підготовці дисертаційного дослідження пропонував вказану періодизацію.

Р. А. Майданик, досліджуючи речове право, значну увагу приділив й питанню державної власності. Ним пропонується наступна періодизація правового регулювання речових прав, серед якого знаходимо й питання правового регулювання права державної власності:

1) Період Центральної Ради (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) – період національно-демократичного руху просоціалістичних поглядів. Відбувалася соціалізація землі, безоплатне передання поміщицьких, удільних, монастирських, кабінетських та церковних земель у загальнонародну власність; лісів, вод і надр – у відання Рад народних депутатів УНР.

2) Період Української держави гетьмана П.Скоропадського (квітень-грудень 1918) – період скасування загальнонародної і відновлення приватної власності на землю. Планувалось, що земельні ділянки понад 200 десятин будуть скуповуватись державою і через Державний банк розподілятимуться між малоземельними, виходячи із норми в 25 десятин на одне господарство.

3) Період Директорії (грудень 1918 р.- серпень 1919 р.) – період підтвердження скасування приватної власності на землю і перехід їх у загальнонародну власність.

4) Період ЗУНР (листопад 1918 р.-1919 р.) – період побудови парламентської республіки на австрійській моделі із затвердженням усіх аспектів права приватної власності.

5) Період УСРР (січень 1919 р. -1922 р.) – період витіснення приватного права публічним. Законодавство передбачає лише дві форми власності – державну і приватну. Земельний кодекс 1922 року передбачав скасування права приватної власності на землю, надра, води, ліси назавжди. Всі землі в межах УСРР становлять власність робітничо-селянської держави.

б) Період перебування України у складі Радянського Союзу (1922 р.- 1990 р.):

6.1. – 20-60-ті рр. ХХ ст. – період присвоєння державою найбільш цінного майна, пріоритету державної власності та істотних обмежень приватної власності. Тотальна націоналізація підприємств супроводжувалась і ліквідацією приватної власності на домоволодіння. У сільському господарстві проведена суцільна колективізація. Власником усього державного майна визнається весь радянський народ в особі соціалістичної держави;

6.2. – 60-90-ті рр. ХХ ст. – період визнання основою майнових відносин соціалістичну систему господарства і соціалістичну власність на засоби і знаряддя виробництва. Це період правового утвердження форм соціалістичної власності, провідне місце серед яких займала державна власність, що разом із колгоспно-кооперативною власністю була основою економічної системи СРСР [22, с. 149-190].

Право державної власності в період сучасної України вчений розглядає в цілому, не виділяючи конкретних періодів розвитку його правового регулювання.

Третю категорію наукових поглядів представляє О. В. Дзера, який стверджує, що державна власність з'явилась у суспільстві з виникненням держави [1, с. 180], через те періодизація етапів правового її регулювання має чітко відмежовувати державну соціалістичну власність та державну власність України. Ми із такою позицією вченого цілком погоджуємось, вважаючи, що цивільна правосуб'єктність держави є визначальною у її здатності володіти, користуватись та розпоряджатись державною власністю.

Отож, дослідимо детальніше, як вчений пропонує визначати періоди закладення правових засад права державної власності.

У межах права власності соціалістичного періоду О. В. Дзера виділяє 5 періодів:

- 1917–1920 рр.
- 1921–1928 рр.
- 1929–1937 рр.
- 1938–1960 рр.
- 1960 – 1990 рр. [1, с. 120-163].

Право власності в умовах переходу до ринкової економіки вчений так, як і Р. А. Майданик, не розподіляє на періоди.

Ми із приводу періодизації дотримуємось позиції необхідності відмежовувати встановлення правових засад права державної власності соціалістичного періоду і періоду незалежності України. У кожному з них пропонуємо здійснити розподіл на етапи, які б чітко відображали зародження та зміну досліджуваних правових засад.

Отож, правові засади права державної власності соціалістичного періоду пропонуємо представити в межах 6 періодів:

- 1) 1917 – 1920 рр.
- 2) 1921 – 1928 рр.
- 3) 1929 – 1937 рр.
- 4) 1938 – 1960 рр.
- 5) 1960 – 1985 рр.

б) 1985 – 1990 рр.

Відповідно правові засади в незалежній Україні - 4:

1) 1990 – 1996 рр.

2) 1996 – 2003 рр.

3) 2003 – 2008 рр.

4) 2008 – 2021 рр.

Для визначення сутності кожного із етапів та періодів дослідимо детальніше становлення правових засад права державної власності.

1) 1917–1920 рр.

Формування правових засад права державної власності бере свій початок із Жовтневої революції 1917 р. у Росії. Більша частина сучасної території України знаходилась під пануванням Російської імперії, відтак революція мала безпосередній вплив на зміну соціально-економічних відносин і на нашій території.

Період 25–27 жовтня 1917 р. став визначальний в історії суспільних змін, адже 2-м Всеросійським з'їздом було повалено Тимчасовий уряд, сформовано Раду народних комісарів і передано владу на місцях Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів [63, с. 471]. Окрім декретів «Про мир», «Про скасування смертної кари» та «Декларації прав народів Росії», З'їздом було прийнято Декрет «Про землю». Саме з останнього названого декрету розпочалась політика одержавлення. Так, поміщицька, церковна і удільна земля була визнана надбанням держави, за селянами при цьому зберігалось право користування нею.

Перше положення про перерозподіл власності знайшло своє продовження в «Тимчасовому положенні про соціалізацію землі» від 19 березня 1918 року. Статтями 1–3 передбачалось: «будь-яка власність на землю, надра, води, ліси і живі сили природи в межах Української Радянської Республіки скасовується назавжди. Земля без будь-якого (явного чи прихованого) викупу відтепер переходить у користування всього трудового народу. Право користування землею належить лише тим, хто обробляє її

власною працею, крім випадків, особливо передбачених цим законом» [64].
Із наведеного тексту положення вбачається, що розуміння права власності через тріаду правомочностей ще не вкорінилось у правотворців. Так, у попередніх власників право власності за нормами положення скасовується, а до трудового народу переходить правомочність користування. У подальших статтях згадується і правомочність розпорядження надрами землі, лісами, водами і живими силами природи повітовою, губернською, обласною та федеральною Радянською владою. То ж констатуємо первинний етап формування державної власності на основі безкоштовного вилучення майна у попередніх власників. Йшлося власне про експропріацію, проте із недотриманням вимог щодо оплатності такого вилучення майна, які існували в дореволюційному цивільному законодавстві [65, с. 203].

Саме у післяреволюційний час термін «експропріація» був фактично замінений на «націоналізацію», як вилучення майна на благо інтересів нації та народу. І хоча своє легальне трактування націоналізація отримала лише в 1928 році Загальними засадами землекористування та землевпорядкування, застосування її почалось із 1917 року. Так, наступними після земельного декрету передбачали вилучення майна Декрети: «Про націоналізацію банків» [66], «Про націоналізацію торговельного флоту» [67], «Про відміну приватної власності на нерухомість у містах» [68]. Вказаними декретами відбувалось передання майна із приватної власності у державну.

11 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд видав Декрет «Про порядок націоналізації підприємств». Відмінною ознакою цього декрету є те, що ним не лише передбачалась націоналізація підприємств, а й створювались тимчасові комітети для управління ними. Націоналізували у той час великі промислові підприємства Донбасу та більше 1500 шахт. Усі цукрові заводи також були передані в державну власність. У подальшому на основі постанов про націоналізацію Раднаргоспів України під націоналізацію потрапили хімічна, марганцева, нафтова та соляна промисловість, великі металургійні, металообробні та машинобудівні підприємства. Саме із

Декрету про націоналізацію підприємств розпочато формування механізмів управління націоналізованим майном. І якщо націоналізація підприємств розпочалась із найбільших, то в подальшому змінювали власника середні та дрібні підприємства. Постановою ВРНГ РСФРР від 29 листопада 1920 року навіть чітко встановлювались вимоги до націоналізовуваних підприємств – де працюють понад 10 осіб без механічного двигуна, або більше 5 осіб із двигуном [22, с. 158]. Понад 11 тис промислових підприємств було націоналізовано вже до кінця 1920 року.

Ліквідація приватної власності була повсюдною, торкнулась вона і приватних домоволодінь.

Суттєвих змін зазнав інститут спадкування. 11 березня 1919 року був прийнятий Декрет «Про скасування спадкування», який був майже ідентичний відповідному російському Декрету від 27 квітня 1918 року. У ньому встановлювалось, що право спадкування як за законом, так і за заповітом в усьому майні скасовується, а майно, яке залишилось після смерті власників, стає власністю УРСР і надходить у підпорядкування місцевих, повітових і міських виконкомів. Новим Декретом 21 березня 1919 року вносились роз'яснення до основного декрету щодо майна, вартість якого не перевищувала 10 тис. крб.. На таке майно дружина померлого, діти, повнорідні і неповнорідні брати, сестри, а також батьки за умови їх непрацездатності і нужденності отримували право користування [69]. Звісно, таким доповненням інститут спадкування було не врятувати, відтак усі атрибути права приватної власності були знищені.

В якості характеристики визначеного етапу можна вказати закладення основ виникнення права державної власності завдяки механізму безкоштовної націоналізації і спадкування майна, що перебувало у приватній власності померлих осіб. Започаткування елементів управління державною власністю підтверджує визнання власності перш за все економічною категорією.

2) 1921–1928 рр.

Остаточне формування державної власності відбулося 23 листопада 1921 року, коли ВУЦВК з Раднаркомом УСРР прийняли постанову, в якій проголосили, що всі підприємства, що до 21 червня 1921 року фактично перейшли у володіння органів влади, вважаються націоналізованими, тобто державною власністю. Вказаною постановою здійснено узагальнення націоналізаційних процесів. Якщо ще й залишалось майно у приватних власників, яке не підпало під націоналізацію попередніми Декретами, то воно стало державним через узурпування володіння ним органами влади. Тож націоналізація як процес вилучення майна з мотивів суспільної необхідності видозмінила своє призначення. Вона стала одним із рушійних механізмів повалення приватної власності, а суспільна необхідність змінилась у ній на бажання партійної еліти.

Досліджуваний етап відзначався й тим, що він був етапом післявоєнної відбудови. Остання не могла бути здійснена виключно військово-адміністративними методами. Надто різка зміна форми власності та умов господарювання, поряд із Громадянською війною, привели країну в критичне становище. Вихід із нього вбачався виключно у розширенні дрібних приватних підприємств, а також одноосібних селянських господарств. В історії даний період названий періодом нової економічної політики (НЕП). Він, звісно, був вимушеним, адже підривав підвалини соціалістичної власності, яка лише сформувалась.

Визначною подією цього періоду, як вказують вчені, стало утворення Союзу РСР 30 грудня 1922 року, ратифікація Договору про утворення СРСР і схвалення першої Конституції СРСР. З цього моменту «становлення правової системи України здійснювалось, як правило, відповідно до рішень, що приймались у Москві [1, с. 129].

Період НЕПу ввів поряд із правом державної власності право обмеженої приватної власності. Зокрема, варто згадати Постанови Раднаркому УСРР «Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію» від 21 червня 1921 р. [70], а також «Про кустарну і дрібну промисловість» від

26 липня 1921 р. [71]. Важливими нововведеннями зазначених постанов було те, що продовольча розверстка замінялась натуральним податком, пропагувався вільний обмін, купівля та продаж залишків сільськогосподарських продуктів, що залишались у них після сплати податку. Фабрично-заводські та кустарні вироби також могли продаватись і купуватись.

У житлових питаннях також відбулось певне пом'якшення суспільних відносин, адже за нормами прийнятого 1 листопада 1921 року Житлового закону для «належних» трудящих могла бути проведена денационалізація невеликих будинків. Тож відзначається зміна у правовому регулюванні права державної власності, що полягає у закладенні механізмів, зворотних до націоналізації. Така незначна приватна власність могла навіть відчужуватись, виняток становила власність у сільській місцевості, що безпосередньо пов'язувалась із веденням землеробства.

Нова економічна політика вплинула і на управлінські процеси націоналізованої промисловості, зокрема державним підприємствам забезпечувалась господарсько-оперативна самостійність переведення їх на комерційний розрахунок. Вказані дії мали пожвавити економічний розвиток і підприємств і держави в цілому. Та на заваді таким цілям стала відсутність належного правового регулювання цивільних правовідносин.

На вирішення означеної проблеми у державі розпочались кодифікаційні роботи із підготовки Цивільного кодексу. На цей процес значний вплив справляло партійне керівництво, що визначало принципи, за якими має бути сформоване це законодавство. Вказівки особисто В. І. Леніна щодо принципових положень, що мають бути закладені у цивільному кодексі, зводились до наступного: 1) Радянська Влада допускає в країні лише державний капіталізм; 2) усе в галузі господарства є «публічно-правове, а не приватно-правове»; 3) має бут забезпечене застосування до цивільних правовідносин революційної правосвідомості; 4) мають бути створені правові засади для втручання держави в цивільні відносини та повного контролю за

приватними підприємствами та об'єднаннями [72, с. 169]. Тобто політичні інтереси правлячої партії у питанні формування цивільного законодавства переважали над тисячолітньою історією розвитку права власності.

16 грудня 1922 р. Цивільний кодекс був введений у дію, причому він був практично ідентичний до Цивільного кодексу РРФСР. Серед форм власності кодексом передбачались державна (націоналізована і муніципалізована), кооперативна і приватна. Чітко встановлювались предмети, які могли знаходитись у приватній власності. За ст. 53 «Земля, надра, ліси, води і залізниці загального користування могли бути виключно власністю держави» [73]. Ст. 55 встановлювався механізм концесії для підприємств, в яких число найманих робітників вище встановленого законом, телеграф і радіотелеграф, а також і інші споруди, що мають державне значення. Вони можуть бути предметом приватної власності лише на підставі концесії, одержуваної від уряду.

ЦК УРСР містив положення щодо реквізиції, згідно з якими «Реквізиція майна у власників допускається тільки в порядку, встановленому декретом про реквізицію та конфіскацію майна приватних осіб та товариств, з винагородою власника по середніх ринкових цінах, які існують на момент вилучення майна». Конфіскація майна у власника, за нормами кодексу, допускається тільки у вигляді покарання у випадках і в порядку, встановленому законом.

Важливо привернути увагу, що ЦК УРСР уживає дві категорії щодо переведення приватної власності у державну: націоналізація та експропріація. Так, у примітці 1 до ст. 59 вказувалось: «Колишні власники, майно яких було експропрійоване на підставі революційного права або взагалі перейшло у володіння трудящих до 24 серпня 1922 р., не мають права вимагати повернення цього майна» [73]. Тоді як ст. 22 передбачала, що «Націоналізовані підприємства, їх обладнання, залізниці та їх рухомий склад, націоналізовані судна, а також націоналізовані споруди є вилученими з приватного обороту та не можуть бути відчужені та закладені тими органами,

у віданні яких вони перебувають, а також зверненні на задоволення кредиторів. Націоналізовані підприємства, споруди та судна можуть здаватись в оренду у встановленому законом порядку» [73]. Із зазначеного можемо зробити висновок про термінологічну неузгодженість з приводу застосовуваних понять. В міжнародній практиці ці терміни вживаються як синоніми. Саме цивілісти радянської доби запровадили термін «націоналізація» як заміну терміну «експропріація», вказуючи на застосування такого механізму з метою захисту інтересів нації та народу. Проте у кодексі не провели чіткого розмежування означених категорій і вживають стосовно майна термін експропріація, а до підприємств, споруд, обладнання та інших категорій об'єктів – термін «націоналізація».

Порядок здійснення реквізиції та конфіскації чітко був прописаний Декретом [74]. На основі вказаних механізмів, у першому випадку оплатно, у другому – безоплатно, право власності на майно переходило до держави.

Ст. 22 ЦК України чітко передбачала види майна, що не підлягало відчуженню, не могло бути предметом застави, а також не могло бути повернене на задоволення кредиторів у порядку стягання. У встановленні такого переліку вбачається започаткування механізмів захисту національних інтересів через заборону розпорядження конкретно визначеними видами майна.

Як характеристику визначеного етапу можна вказати: домінування права державної власності поряд із обмеженим існуванням приватної та кооперативної власності; нормативне визначення об'єктів, що можуть бути лише у виключній власності держави, а також тих, на які поширюється заборона до відчуження; повна підпорядкованість правових норм ідеям соціалізму та партійним інтересам.

3) 1929–1937 рр.

Вказаний період позначався згортанням нової економічної політики заради визначеного курсу «великого перелому», що передбачав невинне виконання та перевиконання п'ятирічних планів на шляху до індустріалізації

та колективізації. Правове регулювання відносин державної власності не зазнало суттєвих змін, проте характерним для даного періоду суспільних відносин є недотримання принципів юридичної сили правових актів. Йдеться про прийняття постанов, що суперечили нормам чинного Цивільного кодексу, а їх впровадження відбувалось без внесення необхідних змін до нього.

Зокрема, у листопаді 1929 року пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову щодо заходів активізації колгоспного будівництва [75], реалізація якої забезпечувалась постановами ВКП(б) «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву», «Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством», «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних селянських господарствах в районах суцільної колективізації». За вказаними постановами скасовувалась оренда землі, найм робочої сили. Розкуркулення стосувалось тих осіб, які в період НЕПу змогли своєю працею набути достатню кількість майна. Все воно конфісковувалось і передавалось колгоспам. Відтак механізм конфіскації абсолютно не відповідав вимогам чинного ЦК УРСР і не вживався як захід соціальної оборони за вироком суду. Зміни не торкнулись і Земельного кодексу, який все ще передбачав орендні відносини щодо землі й використання найманої праці. Тобто все, що доволі обмежено було дозволено у попередній період стало абсолютно заборонено у цьому періоді.

Створення радянської торгівельної системи у 1931 році супроводжувалось повною ліквідацією приватної торгівлі. Приватні домоволодіння також із 1935 року стали колгоспними дворами із чітко регламентованими межами присадибної ділянки та кількості живності.

Означені вище події із повної ліквідації приватної власності вимагали відповідної правової регламентації, тому у 1936 році було прийнято Конституцію СРСР, а в подальшому, у 1937, й Конституцію УРСР. Нормами

конституцій встановлювалось, що соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва є основою соціалістичної системи господарства, що відмінюється приватна власність на знаряддя і засоби виробництва, а також знищується експлуатація людини людиною [1, с. 137]. Значно розширився конституційний перелік всенародного надбання, зокрема ним проголошувалась земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства, а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах та промислових пунктах. Колгоспно-кооперативна власність вже була відділена від загальнонародної державної власності. Тож створювана на одних основах власність зазнала поділу із значним превалюванням такої державної власності.

Існуюча раніше трудова власність у конституціях була замінена на індивідуальну власність. Вимога до набуття її виключно власною фізичною працею без залучення найманої праці одразу ставило її значно обмежене положення порівняно з державною чи колгоспно-кооперативною власністю. Відтак її визнання було доволі декларативним, оскільки обмеження не давали їй шансів стати повноцінною формою власності.

Отже, характерними ознаками вказаного етапу можна назвати: незважання на юридичну силу актів законодавства під час проведення колективізації; фактична зміна механізму конфіскації, що не відповідала його цивільно-правовому регулюванню; конституційне закріплення державної власності як панівної й ліквідацію приватної власності та найманої праці; розширене порівняно з цивільним законодавством конституційне визнання об'єктів державною власністю, тобто всенародним надбанням.

4) 1938–1960 рр.

Період значних соціально-політичних змін і відносної стабільності законодавства про власність. Примітно, що прийняття Конституцій, які ми описували вище, не сприяло цілковитому оновленню законодавства нижчої

юридичної сили. У процесі застосування норм кодексів враховувались конституційні положення, та такий процес правозастосування був доволі ускладненим.

Включення у 1939 році Західної України і у 1940 році Північної Буковини до складу СРСР відновило дію націоналізаційного законодавства. Державна власність унаслідок цього поповнилась землею, банками, водним і залізничним транспортом, засобами зв'язку, торговельними і промисловими підприємствами, що знаходились на новоприєднаних територіях.

Період Другої Світової Війни зумовив необхідність визначення правового статусу націоналізованого, конфіскованого, безхазяйного та виморочного майна. Так, безхазяйне, кинуте і виморочне майно підлягало обліку і збереженню. У випадку звільнення територій від німецько-фашистської окупації, попередні власники могли звертатись за ним. Вказаним забезпечувався захист майнових прав осіб. Націоналізоване і конфісковане майно, звісно, не поверталось попереднім власникам, а використовувалось виключно з метою побудови соціалістичної економіки.

Розширились у досліджуваний період підстави набуття права державної власності. Зокрема, згідно із Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про спадкоємців за законом і за заповітом», спадкодавці, крім фізичних чи юридичних осіб, могли визначити спадкоємцем і державний орган чи громадську організацію. Тож у спадковому праві суб'єкти різних форм власності були зрівняні в правах спадкоємця. Та, зважаючи на мізерно малу долю індивідуальної власності, розраховувати на отримання значної кількості або значної вартості майна державі не випадало. Відтак економічний зиск від оновленого спадкового законодавства для держави як власника був мізерним.

У післявоєнний період активізувався процес наукового обґрунтування соціалістичного права, його інститутів та норм, а також їх співвідношень між собою. Державна власність, що була основою економіки соціалістичної держави, потребувала визначення свого правового статусу, адже крім

окремих норм щодо розпорядження нею, правовий статус визначеним не був. Головне завдання тогочасних цивілістів було у вписуванні соціалістичної ідеології в цілком зрозумілі й передбачувані елементи права власності. Найбільш значимою була робота А. В. Венедиктова, який в публікації «Державна соціалістична власність» описав не лише інститут права державної власності, а й запровадив у науковий обіг поняття оперативного управління. У наступному періоді саме його визначальна ідея знайшла своє втілення в Основах цивільного законодавства СРСР 1961 р.

Тобто вказаний етап характеризувався значним поповненням державної власності націоналізованим майном Західної України та Північної Буковини, що були приєднані до УРСР; відносною стабільністю законодавства про власність, а також першими спробами визначити з цивільно-правової точки зору правовий статус державної власності.

5) 1960 – 1985 рр.

Досліджуваний період став визначним з точки зору оновлення правового регулювання права власності загалом та права державної власності зокрема. Так, 8 грудня 1961 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про затвердження Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» [76]. Важливо, що у результаті цього і Президія Верховної Ради СРСР, і Верховні Ради союзних республік отримали доручення привести у відповідність з ними своє законодавство. Існуюча неузгодженість між цивільним законодавством та конституційними нормами також мала бути усунута.

Характеризуючи Основи цивільного законодавства, слід визнати їх доволі прогресивними на той час, адже завдяки ним було внесено юридичну визначеність у значну кількість цивільних відносин. Про соціально-політичну спрямованість документу свідчила вже сама Преамбула до нього, яка встановлювала, що: «цивільне законодавство покликане активно сприяти вирішенню задач будівництва комунізму» [76]. Вказана спрямованість

визначила й те, що значна частина норм суперечила логіці і юридичній практиці побудови правових норм.

Порівняно з попереднім цивільним законодавством, Основи відрізнялись і структурою, і запровадженням нових розділів та глав. У сукупності 8 розділів містили 129 статей.

Серед відмінностей слід ще виділити:

- відсутність окремого розділу щодо речового права; заставні правовідносини стали відносинами із виконання зобов'язань;

- розширено форми соціалістичної власності, які крім державної (загальнонародної), власності колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, містили ще й власність громадських організацій;

- встановлено перелік виключної власності держави, в який входили земля, її надра, води і ліси. Вони могли передаватись іншим суб'єктам виключно у користування;

- власність колгоспно-кооперативних організацій і їх об'єднань, а також власність профспілкових та інших організацій суттєво обмежувалась і чітко передбаченими видами майна, яким вони могли володіти і їх функціональним призначенням. Відтак пріоритет права державної власності перед іншими формами власності був законодавчо встановленим.

Відповідно до ст. 3 Основ цивільного законодавства, у всіх союзних республіках було прийнято і введено в дію свої кодекси. 18 липня 1963 року був затверджений і Цивільний кодекс УРСР [77].

Новий ЦК УРСР відповідно, як і Основи, не містив розділу щодо речового права, а передбачав право власності як єдине речове право. Вказаний розділ містив 8 глав, безпосередньо державній власності присвячена глава 7, статті із 89 по 93.

Попри значну схожість ЦК УРСР із Основами цивільного законодавства, були у ньому і нові правові норми, що розцінюються вченими як такі, що «базувались на досягненнях юридичної науки та судової практики» [1, с. 152]. Зокрема, кодексом детально врегульовано сутність державної та

колгоспно-кооперативної власності, визначено правовий режим спільної власності; визначено коло об'єктів, які не можуть перебувати в особистій власності або набуваються лише з особливого дозволу.

Концепція односуб'єктності та неподільності державної власності була визначена ст. 80 ЦК УРСР, де вказувалось: «держава є єдиним власником всього державного майна» [77]. Вказане трактування відмежовувало союзні республіки від можливості мати державну власність у своєму розпорядженні. Саме завдяки цьому СРСР був єдиним власником державного майна, а республіки не мали можливості бути економічно самостійними.

Ч. 2 ст. 89 у ЦК УРСР визначила, що майно, закріплене за державними організаціями, перебуває в оперативному управлінні цих організацій у межах, встановлених законом, відповідно до цілей їхньої діяльності, планових завдань і призначення майна, які здійснюють права володіння, користування і розпорядження майном. Наявність вказаної норми підтверджує догму, що держава належне їй право власності здійснює не лише через органи оперативного управління державною власністю, але і безпосередньо через інші державні органи [22, с. 188].

Як вказують відомі вчені О. С. Іоффе та Ю. К. Толстой, «оскільки державні органи наділені правомочностями з володіння, користування і розпорядження державним майном у межах, встановлених законом, у відповідності з цілями їх (органів) діяльності, плановими завданнями і призначенням майна, зміст зазначених правомочностей у різних органів виявляється різним [78, с. 63]. Ми із таким твердженням цілком погоджуємось, вважаючи, що для кожного державного органу встановлюється державою різний рівень правомочностей із володіння, користування і розпорядження майном на праві оперативного управління.

Отже, правове регулювання державної власності досліджуваного періоду характеризувалось наступними особливостями:

- прийняття Основ цивільного законодавства СРСР і подальше прийняття союзних цивільних кодексів сприяло приведенню у відповідність норм щодо права власності на усіх рівнях;

- попри розширення форм соціалістичної власності, закріплених законодавчо, право державної власності було панівним, щодо нього встановлювались пільги та переваги;

- закріплення у виключній державній власності землі, її надр та інших найважливіших об'єктів мало доволі декларативний характер, оскільки, як має здійснюватись використання цієї всенародної власності, регламентовано не було.

б) 1985–1990 рр.

Із 1985 року розпочались соціально-економічні перетворення, зумовлені різким падінням темпів економічного зростання в країні і усвідомленням партійного керівництва необхідності перебудови соціалістичних відносин. Заходи такої перебудови передбачали певну демократизацію суспільного життя, децентралізацію управління народногосподарським комплексом країни, розширення товарно-грошових відносин й посилення ролі трудових колективів. Важливо зазначити, що вказані перебудовні процеси не мали зачіпати державної власності. Тобто поряд із нею мав сформуватись новий сектор економіки, що лише підкріплюватиме державну власність, – саме такими були замисли партійних керівників.

Закони СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», «Про кооперацію» та «Про оренду і орендні відносини в СРСР» сприяли не те, що створенню нового сектору економіки, а соціального прошарку населення, який мав можливість займатись забороненими до того часу видами діяльності. Поширення кооперативів не лише сприяла відтоку більше ніж 2,9 млн. працівників до нових структур, але й їх значному збагаченню. Відтак система оплати праці у державному секторі економіки почала втрачати значення універсального регулятора формування особистої власності громадян [1, с. 168].

Активний розвиток тіньової економіки, неефективне управління економікою і втрата довірливих відносин між господарюючими суб'єктами, значний спад виробництва – усе це явища, що породили некерованість суспільних відносин. Необхідно було терміново приймати доленосні рішення щодо зародження справжньої ринкової економіки. І саме таким рішенням було прийняття Закону СРСР «Про власність СРСР» від 6 березня 1990 року [79].

Прийняття означеного закону співпало із значним посиленням національно-патріотичної свідомості і бажанням усіх союзних республік надалі утверджувати свою незалежність та економічну самостійність. Українська РСР також не стояла осторонь зазначених процесів і 16 липня 1990 року прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Подальша побудова інституту права власності визначалась саме утвердженням незалежності нашої держави, а не тими можливостями, які були надані Законом СРСР про власність. Попри всю його прогресивність, вказаний закон так і не виконав свою місію.

Отже, характерним для даного періоду було: значна втрата темпів економічного зростання у державі й необхідність перебудови соціалістичної економіки; становлення окремого прошарку населення, що займався новими, забороненими раніше видами діяльності та його швидке збагачення; зародження тіньової економіки в державі; втрата державою універсального регулятора формування особистої власності громадян - систему оплати праці у державному секторі економіки; втрата багатьох довірливих відносин у державному секторі економіки поглибили кризу управлінських процесів; прийняття закону про власність у СРСР, що закладав первинні основи становлення ринкової економіки в державі, але розпад СРСР так і не дозволив закону виконати покладену на нього місію.

Подальше дослідження етапів розвитку правового регулювання права державної власності здійснюватиметься нами співвідносно із незалежною

державою Україна, яка стала на шлях демократичних і правових перетворень, і в якій призначення державної власності докорінно змінилось.

1) 1990 – 1996 рр.

Декларація про державний суверенітет України заклала основоположні політико-правові, соціально-економічні принципи побудови Української держави. Нею було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [80].

Стверджувалось, що Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Найважливіше, що вже у декларації стверджуються право власності народу України на національне багатство України. Також встановлюється перелік благ, що належить народу – «Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян» [80].

Визначається частка власності нашої держав у загальносоюзній власності, вказуючи: «Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки. Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками – суб'єктами цієї власності».

І найважливіше положення, що докорінно змінить суть державної власності – «Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності» [80]. Саме від вказаної норми розпочнеться формування власного законодавства

України про власність і всіх атрибутів переходу економічної системи нашої держави від командно-адміністративної до ринкової системи.

У продовження закладених в Декларації норм 3 серпня 1990 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР», який визначає зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи Української РСР [81].

Важливими нормами досліджуваного закону були норми ст. 4, які встановлювали, що «Власність в Українській РСР виступає в таких формах: державна; колективна; індивідуальна (особиста і приватна трудова власність) та інші, передбачені Законом форми власності» [81]. Із вказаної статті робимо висновок не лише про підтримку керівництва незалежної України існуючих форм власності, що захищатиметься в рівних умовах, а й про те, що передбачалось впровадження нових форм власності, що породжуватиме ринкова економіка.

Для реалізації зазначеної амбітної мети щодо економічної самостійності необхідне було термінове прийняття таких законодавчих актів: про власність, про роздержавлення, про ціноутворення, про оподаткування, про землю, про оренду, про підприємництво, про підприємства, про фінансово-кредитну систему, про цінні папери і фондовий ринок, про акціонерні товариства та багато інших. І вказані закони в подальшому були прийняті, та все ж визначальне місце серед них належало Закону України «Про власність».

7 лютого 1991 року такий закон [82] був прийнятий і його визначальною особливістю було те, що він вдало поєднав прогресивні ідеї Закону про власність СРСР і сучасні вимоги вже самостійної України.

Надзвичайно важливим нововведенням Закону є розподіл права виключної власності народу України та права державної власності. При цьому право державної власності також зазнає поділу на дві категорії – загальнодержавну (республіканську) та власність адміністративно-

територіальних одиниць (комунальну власність). Саме навіть вживання терміну «право власності» замість просто «власності» стверджує про відносини, врегульовані правом, а не про відносини в економічному їх розумінні. Відтак власність як економічна категорія перероджується в право власності як правову категорію.

Про те, що державна власність вже не буде панівною стверджує і той факт, що норми про право власності громадян містяться в законі перед нормами про колективну і державну власність.

Постанова ВРУ про введення в дію Закону УРСР «Про власність» серед інших принципових положень містила положення про розмежування державної власності, зобов'язання внести на розгляд ВРУ законодавчий акт щодо видів майна, яке не може бути у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав, а також спеціальний порядок набуття права власності громадян на окремі види майна.

В законі вперше за всю попередню історію правового регулювання визначаються суб'єкти усіх форм власності. Серед них: народ України, громадяни, юридичні особи та держава. Законом також визначається що становить загальнодержавну (республіканську) власність. І це: «земля, майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та утворених нею державних органів; майно Збройних Сил, органів державної безпеки, внутрішніх військ і Державної прикордонної служби України; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне (республіканське) значення; кошти республіканського бюджету; республіканський національний банк, інші державні республіканські банки та їх установи і створені ними кредитні ресурси; республіканські резервні, страхові та інші фонди; майно вищих і середніх спеціальних навчальних закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу

суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток» [82]. Проаналізувавши вказані види майна можна дійти висновку про те, що державі може належати будь-яке майно, включаючи те, що не може перебувати в жодній іншій формі власності. І ця обставина не стверджує про подальший пріоритет права державної власності в економіці нашої незалежної держави, а всього лише те, що функціональним призначенням цього майна є забезпечення загальнодержавних інтересів.

Суб'єкт права загальнодержавної власності здійснює належні йому повноваження через правовий інститут управління. Вказане управління від імені народу за Законом здійснювала Верховна Рада України. В подальших періодах органи, які здійснювали управління змінювались, як і обсяг їх повноважень.

Приватизаційні закони, які приймалися у даний період, визначали лише засади переходу державного майна на користь фізичних та юридичних осіб і сприяли лише зменшенню частки державного майна, проте не змінювали правових засад права державної власності. Тому вони здійснювали практичний, але не теоретичний вплив на відносини державної власності.

Отож, характерним для даного етапу можна вважати: створення державної власності незалежної України на основі правонаступництва; втрата пріоритетності порівняно з іншими формами права власності; розщеплення єдиної до того часу права державної власності на дві окремих форми - право виключної власності народу України та право державної власності, причому від останньої ще відщепили право власності адміністративно-територіальних одиниць (комунальної власності); встановлено перелік видів майна, що можуть перебувати виключно у державній власності.

2) 1996 – 2003 рр.

28 червня 1996 року було прийнято Конституцію України як Основний закон держави. Значна частина норм у ній стосувалась відносин власності, в тому числі й державної. Передбачена конституційна рівність усіх суб'єктів

права власності має бути забезпечена Кабінетом Міністрів України. До повноважень Верховної Ради України належить визначення правового режиму власності виключно через закони, правових засад вилучення об'єктів права приватної власності, а також затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягає приватизації. На відміну від законодавчого встановлення, що управління державним майном від імені народу здійснює Верховна Рада України, Конституція таке повноваження за нею не передбачає, а доручає його Кабінету Міністрів України. То ж констатуємо зміну суб'єкта управління державною власністю, породжену прийняттям Конституції України.

Гарантіями неповернення до соціалістичного формування права державної власності є положення ст. 41 Конституції України, які встановлюють, що «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом» [34].

Що стосується форм власності, то на відміну від Закону УРСР «Про власність», Конституція України комунальну власність визнала самостійною формою власності, тож розщеплення загальнодержавної власності, що було розпочато законом, утвердилося конституційними нормами. Колективна власність вже як окрема форма власності не згадується. То ж Конституція заклала принципово нову структуру побудови державної власності. Відокремлення комунальної власності і її повна автономність у правовому регулюванні означала відповідно і значну втрату майна, яке до того перебувало в режимі державної власності. Відтак частка державної власності

в економічній системі невинно зменшувалась, що на практиці означало втрату нею панівного становища .

Для розподілу повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади щодо управління об'єктами державної власності було прийнято Концепцію, затверджену Постановою КМУ від 28 жовтня 1998 року [83].

У вказаній Концепції визначено переліки майна, щодо якого повноваження з управління здійснюють Фонд держмайна, Національне агентство з управління державними корпоративними правами, Центральний орган виконавчої влади, а також місцевий орган виконавчої влади.

Розподіл державного майна Концепцією закладений наступний:

За Фондом державного майна закріплено три категорії такого майна: майно державних підприємств, які з метою приватизації перетворюються на господарські товариства; державне майно, яке не ввійшло до статутних фондів господарських товариств у процесі приватизації та корпоратизації; цілісні майнові комплекси, передані в оренду [83].

За Національним агентством з управління державними корпоративними правами закріплено належні державі пакети акцій акціонерних товариств і холдингових компаній, а також державні частки, паї в майні господарських товариств, у тому числі спільних підприємств.

За Центральним органом виконавчої влади закріплено: державні підприємства, казенні підприємства, належні державі пакети акцій акціонерних товариств, переданих за рішенням КМУ в його управління Агентством, державні частки, паї в майні господарських товариств, у тому числі спільних підприємств, переданих за рішенням КМУ в його управління агентством.

За місцевим органом виконавчої влади закріплено: державні підприємства, передані в його управління, державне майно, яке не ввійшло до статутних фондів господарських товариств і передане в його управління, належні державі пакети акцій акціонерних товариств, переданих за рішенням

КМУ в його управління Агентством, державні частки, паї в майні господарських товариств, у тому числі спільних підприємств, переданих за рішенням КМУ в його управління Агентством [83].

У відношенні до кожного із названих суб'єктів управління державною власністю в Концепції прописуються їх повноваження.

Важливо, що Концепція стала передумовою подальшого розвитку правового регулювання питання управління державним майном. Так 4 листопада 1998 року Постановою КМУ були затверджені три положення: «Про порядок здійснення органами виконавчої влади управління належними державі акціями, частками, паями товариств та контролю за реалізацією цих функцій»; «Про порядок та умови передачі повноважень з управління державними корпоративними правами органам виконавчої влади»; «Про порядок призначення уповноважених осіб, здійснення ними управління державними корпоративними правами та контролю за їх діяльністю» [84]

Положення визначали: порядок передачі Національним агентством з управління державними корпоративними правами іншим центральним та місцевим органам виконавчої влади повноважень з управління належними державі акціями, частками, паями (державними корпоративними правами); механізм управління державними корпоративними правами шляхом призначення органами виконавчої влади уповноважених осіб, надання їм відповідних повноважень та здійснення контролю за їх діяльністю; механізм управління державними корпоративними правами шляхом призначення органами виконавчої влади уповноважених осіб, надання їм відповідних повноважень та здійснення контролю за їх діяльністю [84].

15 травня 2000 року законодавство з управління державною власністю знову зазнало змін, оскільки КМУ прийняв постанову «Про управління корпоративними правами держави» [85]. Вказаною постановою було затверджено Порядок управління акціями (частками), які перебувають у державній власності, господарських товариств, створених за участю Фонду державного майна України. Важливо, що Постанова сприяла втраті чинності

попередньої Постанови. Сама вона проіснувала лише до 2017 року, адже саме тоді її було замінено на Постанову КМУ «Деякі питання управління об'єктами державної власності» від 10 березня 2017 р. № 143.

Отож, як бачимо, правове регулювання відносин у сфері управління державною власністю було часто змінюваним, несистемним, а іноді й суперечливим. Відтак потребувало чіткої законодавчої злагодженої діяльності й прийняття відповідних актів на рівні закону. В подальшому аналізуватимемо чи вдалось досягти поставленої мети.

Загальними характеристиками означеного етапу правового регулювання права державної власності слід визнати: конституційне встановлення нового переліку форм власності, серед яких комунальна власність вже офіційно визнана окремою формою через відщеплення її від державної власності; підтвердження встановленого раніше принципу рівності усіх форм власності і затвердження повноважень щодо його втілення за Кабінетом Міністрів України; зміна повноважень Верховної Ради України у питанні управління державним майном; несистемне і часто суперечливе правове регулювання управління державною власністю.

3) 2003-2008 рр.

Визначальною подією, яка розпочала новий етап у розвитку правового регулювання права власності загалом та права державної власності зокрема, стало прийняття Цивільного та Господарського кодексів України. Наявність належного конституційно-правового регулювання і прийняття вказаних кодексів послужило передумовою до втрати Законом «Про власність» своєї чинності. Ту роль, яку послужив вказаний закон важко переоцінити, адже його норми в багатьох випадках переросли в норми Конституції України, а потім і оновленого Цивільного кодексу. Тому його цілком можна вважати фундаментом побудови відносин власності в незалежній Україні.

Аналізуючи норми ЦК України щодо правового регулювання права державної власності, можна зауважити, що книга третя присвячена праву власності та іншим речовим правам. Ст. 326 у цій книзі прямо регулює

досліджуване нами право, вказуючи: «У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами» [27].

Набуття та припинення права власності розробниками ЦК України врегульовується безвідносно до форм власності, лише при врегулюванні відносин із реквізиції та конфіскацію законодавцем встановлено, що реквізоване майно переходить у власність держави або знищується, конфісковане майно переходить у власність держави безкоштовно. Відтак законодавець у питанні набуття та припинення права власності держави робить акцент лише на відмінних від інших форм власності умовах.

У врегулюванні речових прав ЦК України має свою особливість. Так, серед речових прав на чуже майно кодекс визнає: право володіння, право користування (сервітут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Про незавершеність переліку речових прав на чуже майно свідчить п. 2 ст. 395 ЦК України, яка встановлює, що «законом можуть бути встановлені інші речові права на це майно» [27]. І таке встановлення знаходимо в ГК України, який у ст. 133 вказує: «Основу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права - право господарського відання, право оперативного управління» [87]. До того ж, ст. 136-137 кодексу спеціально визначають статус таких речових прав як право оперативного управління і право господарського відання.

Зважаючи, що ЦК України не містить жодної згадки про ці речові права, вважаємо що саме у ході рекодифікаційних робіт щодо Господарського кодексу України є ризик упущення їх із правового регулювання. Відтак управлінню державною власністю може загрожувати правова невизначеність

і суперечність. В ЦК України положення про ці речові права не були включені, зважаючи на віднесення їх до пережитку командної системи, та за весь період існування ЦК жодного компромісного механізму, здатного цілком замінити вказані речові права так і не було запропоновано. Тому, цілком підтримуємо думку О. В. Дзери про необхідність їх включення в систему речових прав [1, с. 202]. Детально ці категорії будуть проаналізовані нами в окремому підрозділі нашого дослідження.

У питанні управління державною власністю досліджуваний період відзначається певною стабільністю. Із прийняттям Закону України «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 року [88] констатується значна стабілізація цієї категорії суспільних відносин.

Серед об'єктів управління державної власності, на які поширюється дія закону, є:

- майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління;
- майно, яке передане державним комерційним підприємствам (далі - державні підприємства), установам та організаціям;
- майно, яке передане державним господарським об'єднанням;
- корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій (далі - корпоративні права держави);
- державне майно, що забезпечує діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України;
- державне майно, передане в оренду, лізинг;
- державне майно, передане та/або створене (збудоване) на підставі договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (у тому числі концесійного договору);
- державне майно, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій;
- державне майно, передане в безстрокове безоплатне користування Національній академії наук України, галузевим академіям наук;

- безхазяйне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду;

- державне майно, надане суб'єкту господарювання на праві господарського відання відповідно до законодавства [88].

Визначено і категорії управління, на які не поширюється дія Закону. Серед них: управління об'єктами власності Українського народу, здійснення прав інтелектуальної власності та корпоративні права, що виникли внаслідок участі державних наукових (науково-дослідних, науково-технологічних, науково-технічних, науково-практичних) установ та державних університетів, академій, інститутів у створенні господарських товариств шляхом внесення до статутного капіталу такого товариства майнових прав інтелектуальної власності, що належать цим установам та навчальним закладам.

Важливо підкреслити і статус прийнятого закону – він вважається спеціальним. Особливості управління об'єктами державної власності в окремих сферах породило необхідність прийняття ряду звичайних законів. Серед них Закони України: "Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі" [89], "Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту" [90], "Про Фонд енергоефективності" [91], "Про банки і банківську діяльність" [92].

Спеціальним законом визначено суб'єктів управління державною власністю і серед них названо:

«Кабінет Міністрів України;

центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності;

міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні органи (далі - уповноважені органи управління);

Фонд державного майна України;

органи, що забезпечують діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України;

органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами;

державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії, інші державні господарські організації (далі - господарські структури), державне підприємство, установа, організація або господарське товариство, 100 відсотків акцій (часток) якого належить державі або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі;

Національна академія наук України, галузеві академії наук.

За рішенням Кабінету Міністрів України або центрального органу виконавчої влади, що здійснює функції з управління відповідними об'єктами державної власності/корпоративними правами, державне підприємство, установа, організація або господарське товариство, 100 відсотків акцій (часток) якого належить державі або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі, здійснюють управління об'єктами державної власності в частині виконання повноважень концесієдавця.

Суб'єктом управління об'єктами державної власності, що використовуються у процесі провадження діяльності з транспортування та/або зберігання природного газу, може бути лише уповноважене Кабінетом Міністрів України міністерство. Умови управління об'єктами державної власності визначаються у відповідному договорі згідно з законом. Інші суб'єкти управління об'єктами державної власності не можуть мати повноважень щодо об'єктів державної власності, переданих на таких умовах, якщо такі повноваження суперечать встановленим законом вимогам про відокремлення та незалежність.

Державна керуюча холдингова компанія має статус уповноваженого органу управління щодо об'єктів управління державної власності, що

передані до її статутного капіталу та статутного капіталу її корпоративних підприємств» [88]. Повноваження кожного із суб'єктів визначено у законі.

Важливими нормами закону є норми щодо Єдиного реєстру об'єктів державної власності, визначення вартості об'єктів державної власності та порядку їх охорони, відповідальність за порушення законодавства з питань управління об'єктами державної власності. Без визначення зазначених категорій система управління державним майном була б не повною.

Отож, загальною характеристикою зазначеного етапу можна назвати: оновлення цивільно-правового регулювання правової охорони державної власності через прийняття Цивільного та Господарського кодексів України; досягнення відносної стабільності правового регулювання управління державним майном.

4) 2008–2021 рр.

Останній виділений нами етап є доволі умовним, оскільки знаменує утвердження України як держави із ринковою економікою. У попередніх етапах розвитку правового регулювання відносин власності відправною точкою був перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки. І хоча ніде немає згадки про чітку фіксацію дати такого переходу, ми пропонуємо прив'язувати цю подію до вступу України в Світову організацію торгівлі.

Нагадаємо, що процес вступу України до цієї міжнародної організації розпочався ще у листопаді 1993 року, коли до Секретаріату ГАТТ було подано офіційну заявку Кабінету Міністрів України про намір приєднатися до ГАТТ – попередниці СОТ. 5 лютого 2008 року процес входження підійшов до свого логічного завершення і у штаб-квартирі СОТ відбулося засідання Генеральної Ради, на якому було підписано Протокол про вступ України до СОТ. 10 квітня 2008 року Верховна Рада України ратифікувала Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі і 16 квітня 2008 року Закон про ратифікацію був підписаний Президентом України. Згідно з

процедурами СОТ, саме 16 травня 2008 року Україна стала повноправним її членом.

Вступ України до СОТ відкрив перспективи для розвитку національної економіки і підтвердив, на нашу думку, її статус як держави із ринковою економікою. Україна на абсолютно рівних умовах та правах з іншими членами організації бере безпосередню участь у формуванні новітніх правил торгівлі на світовому ринку у рамках поточного раунду багатосторонніх торговельних переговорів з метою максимального врахування національних інтересів нашої держави у торговельно-економічній сфері [93].

Набуття Україною членства в СОТ створило необхідні передумови для підписання у 2010 році Угоди про вільну торгівлю з Європейською асоціацією вільної торгівлі. Вказані події заклали хороші основи для початку переговорів з Європейським Союзом щодо створення зони вільної торгівлі, політичну і економічну частини якої було підписано у 2014 році. Відтак можна стверджувати, що зазначені міжнародні кроки України дали значний поштовх у розвитку економічних відносин нашої держави, проте вони були б неможливими, якщо ринкова економіка не була б сформована. Назвати нас країною із розвинутою ринковою економікою поки передчасно, та всі наступні кроки, у тому числі й щодо вдосконалення правового регулювання відносин власності мають бути на це націлені.

Аналізуючи правове регулювання права державної власності, варто відзначити його в основному вдосконалення. Так, Законом України від 15.01.2009 № 874-VI вносились зміни до ст. 6 Закону України «Про розмежування земель державної та комунальної власності»; Законом України від 19.02.2009 № 1023-VI вносились зміни до Закону України «Про концесії» щодо особливостей застосування концесійних угод для об'єктів права державної чи комунальної власності, що використовуються для здійснення діяльності з централізованого водо-, теплопостачання та водовідведення; Законом України від 21.10.2009 № 1654-VI вносились зміни до Закону України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають

приватизації»; Законом України від 21.10.2010 № 2626-VI внесено зміни до статті 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»; Законом від 23.02.2012 № 4445-VI внесено зміни до статті 7 Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» щодо об'єктів інженерної інфраструктури водопровідного господарства; Законом від 13.03.2012 № 4498-VI внесено зміни деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення управління об'єктами державної власності; Законом від 17.05.2012 № 4712-VI внесено зміни до Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» тощо.

Серед нових законів, які стосуються права державної власності слід назвати Закони України: «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 р. [94]; «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності» від 08.07.2011 р. [95]; «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 р. [96] та «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 02.10.2019 р. [97].

Визначальним для цього періоду є також продовження приватизаційних процесів, які сприяють подальшому зменшенню частки державної власності в економіці України. Карантинні обмеження через поширення пандемії Covid-19 призупинили велику приватизацію, відтак отримання значних фінансових прибутків від продажу об'єктів приватизації до державного бюджету затримується.

Отож, загальними характеристиками досліджуваного періоду слід визнати: завершення етапу переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки, що підтверджено членством України в СОТ, Європейської асоціації вільної торгівлі та початком переговорів з

Європейським Союзом щодо створення зони вільної торгівлі; подальше вдосконалення нормативно-правового регулювання права державної власності через прийняття нових і оновлення чинних законодавчих актів; подальше продовження приватизаційних процесів, що зменшують частку державної власності в економіці нашої держави.

Підводячи підсумок дослідженню встановлення правових засад права державної власності, слід вказати наступні основоположні моменти: правове регулювання права власності загалом і права державної власності зокрема визначається в першу чергу соціально-економічною формацією суспільства і рівнем його розвитку. Досліджуване правове регулювання ми розділили на дві частини, окремо розглядаючи соціалістичну державну власність та державну власність незалежної України. Хоч остання не могла б існувати без попередньої, та розглядати їх спільно не можна, оскільки йдеться про власність різних держав. Кожна із частин дослідження нами була розподілена на кілька етапів, кожен із яких розпочинався певною знаковою подією у такому регулюванні і приводив до його значної зміни. Побудова соціалізму в період 1917-1990 років визначала спрямованість державної власності на становлення її як основоположної та панівної форми власності із відповідними пільгами та перевагами. Побудова демократичної і правової держави України в період від 1990 року і до сьогодні кардинально змінила таку спрямованість. Державна власність стала лише однією із форм власності, далеко не панівною в економічній системі, яка захищається в однаковій мірі із іншими формами. Попри оголошений курс на роздержавлення цілком відмовитись від державного сектору економіки не можна, оскільки саме завдяки належному державі майну вона може здійснювати свої публічно-правові функції.

1.3. Розвиток наукових досліджень права державної власності

Аналіз розвитку наукових досліджень права державної власності пропонуємо також розподілити на дві частини: дослідження вчених радянського періоду і періоду незалежності нашої держави. Вказане пояснюється тим, що суспільні відносини, що впливали на їх розуміння правових явищ, докорінно відрізнялись. І якщо вчені радянського періоду прагнули вписати соціалістичні ідеї в уже давно вироблені механізми та інститути права, то юристи сучасного періоду навпаки – через пропонувані наукові концепції та пропозиції до правового регулювання втілюють ідеї побудови демократичної правової держави, де усі форми власності розвиваються в тандемі.

Праву державної власності була присвячена значна кількість досліджень вчених радянського періоду. Одні з них в цілому відображали питання державної соціалістичної власності, а інші досліджували окремі елементи права державної власності.

Найвідомішим дослідником того періоду був О. В. Венедіктов. Більше 230 робіт вийшли під авторством О. В. Венедиктова Його дослідження «Державна соціалістична власність» [98] 1948 року через удостоєння її Сталінською премією стала однією з найвідоміших. Цікавими для дослідження були також праці «Цивільно-правова охорона соціалістичної власності в СРСР» [99] та «Організація державної промисловості в СРСР» [100].

Наукове дослідження О. В. Венедиктова «Державна соціалістична власність» є найглобальнішим дослідженням права державної власності того часу. Адже автор в своїй роботі детально аналізує серед інших такі питання як:

- Єдність влади і власності Радянського держави. Автором зокрема обґрунтовується особлива відмінність державної соціалістичної власності. Так, ним вказується: «Здійснюючи єдність політичного і господарського

керівництва, соціалістична держава планує і регулює - хоча і в різному обсязі і з застосуванням різних методів до різних форм соціалістичній власності - діяльність всіх соціалістичних організацій: як державних, так і кооперативно-колгоспних та інших громадських організацій. Стосовно ж державних підприємств соціалістична держава з'єднує в своїх руках всю повноту державної влади з усіма правомочностями власника. У цьому нерозривному, нероздільному поєднанні державної влади з усіма правомочностями власника полягає одна з найбільш специфічних відмінностей державної соціалістичної власності» [98]. Далі пояснює, що наявним є різний правовий режим окремих видів майна, що знаходяться в оперативному управлінні того чи іншого держоргану (земля, основні і оборотні кошти), різний обсяг його прав за розпорядженням цим майном (не тільки в залежності від характеру самого майна, але і в залежності від функцій держоргану, в веденні якого вони знаходяться), але незмінною є позиція соціалістичної держави як носія державної влади і як власника цього майна. Надаючи вказані пояснення автор представляє правосвідомість того часу, за якою ніби-то власником всього загальнонародного надбання є народ СРСР, та вся повнота влади як власника знаходиться в руках держави. Цим підтверджується певна подвійна природа права державної власності.

- Оперативне управління державним майном. Саме названим вченим обґрунтовується концепція належності майна державним органам і здійснення ними володіння, користування та розпорядження від імені держави. Конструкція механізму оперативного управління, розроблена О. В. Венедіктовим в подальшому була легалізована в нормах ЦК СРСР, про що ми вже зазначали у попередньому підрозділі.

- Володіння, користування і розпорядження державним майном. У цій частині дослідження маємо можливість відстежити використання відомої конструкції власності, яку запропонував вчений щодо здійснення правомочностей власника «у своєму інтересі». Так, з приводу державних органів ним визначено, що «Жоден державний орган не ставиться до

закріплених за ним засобів виробництва як до таких, які він має право використовувати своєю владою і в своєму інтересі. Всі свої правомочності соціалістичний держорган - підкреслимо це ще раз - використовує саме як держоргану, саме в порядку оперативного управління державним майном, а не в якості власника - не в порядку присвоєння, не по праву власності. Він діє при цьому не своєю владою, але владою, наданою йому державою, діє в суворій відповідності з соціалістичним законом і планом, з усіма директивами партії і уряду» [98]

- Проблема класифікації державного майна. Саме у цій частині дослідження автор не лише здійснює класифікацію державного майна, а й намагається дати відповідь на питання «чи поширюється на позови держорганів про витребування перебуваючого в їхньому віданні державного майна з чужого незаконного володіння загальне поняття віндикації як позову не володіючого власника до володіючого незаконно чужим майном невластника?» [98]. Відтак констатуємо значний внесок вченого не лише в теоретичне обґрунтування сутності права державної соціалістичної власності, а й у практичну площину захисту цих прав усталеними інститутами такого захисту.

Надзвичайно цінною на сьогодні є пропозиція вченого до поняття власності застосовувати категорію використання її «за своєю владою і в своєму інтересі». Саме таке розуміння здатне відобразити особливість власності без її взаємозв'язку з існуючим соціально-економічним устроєм держави.

Наступним вченим, чиї дослідження впливали на формування правового регулювання права державної власності радянського періоду є А. В. Карасс. Його дослідження «Право державної соціалістичної власності: об'єкт і зміст», що вийшла у світ 1954 року.

Відомою частиною дослідження вченого є та, яка стосувалась розмежування державної власності СРСР в цілому та Союзних республік. Нагадаємо, що в юридичній літературі підтримувалась законодавча

концепція єдності загальнодержавного майнового стану. І якщо одні автори вважали, що власником державного майна є виключно СРСР, то А.В. Карасєв стверджував, що «власником державного майна, що знаходиться на території союзної республіки, є і дана союзна республіка, і Союз РСР, а інші республіки прав на це майно не мають» [101, с. 99]. Відтак автор був прихильником певної подвійної належності права державної власності. Це була свого роду компромісна думка, адже серед вчених були й такі, що відстоювали самостійну правосуб'єктність союзних республік [102].

Вказана позиція Карасєва А.В. вибивалась із загальної концепції, що була вкладена у законодавство союзних республік, у цивільних кодексах яких республіки не визнавалися власниками навіть державного майна розташованого на їх територіях. Про раціональне зерно у викладеній думці автора вказує і О.В. Дзера, вважаючи, що «незалежно від зазначених обставин союзні республіки не могли бути позбавлені прав якщо не власників, то хоч би співвласників на створюване ними державне майно, оскільки за радянським законодавством вони юридично вважалися суверенними державами [1, с. 155]. Ми таку позицію вчених підтримуємо і вважаємо, що саме вона стала підґрунтям правонаступництва союзних республік під час розпаду СРСР, де кожна республіка отримала майно, яке перебувало на її території і частину в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу кожної із Республік.

Корнєв С.М. також досліджував право державної соціалістичної власності в СРСР. Ним найґрунтовніше серед інших вчених досліджено суть всеосяжності державної соціалістичної власності. Всеосяжний характер права власності держави виражається, на його думку, «по-перше, в тому, що державі як власнику ніхто не встановлює межі здійснення правомочностей. Держава виступає одночасно і як політичний суверен, і як власник. Вона сама, виходячи із волі та інтересу всього народу своєю владою визначає яким змістом будуть наповнені її правомочності і в якому порядку, в яких

правових формах вони будуть здійснюватися. При цьому держава як власник здійснює щодо майна таке різноманіття дій, яке не йде в порівняння з діями, здійснюваними іншими власниками. По-друге, всеосяжний характер права державної соціалістичної власності проявляється в тому, що у власності держави може знаходитись будь-яке майно, в той час як інші суб'єкти права не можуть бути власниками деяких видів майна. По-третє, державна власність користується підвищеною, переважною охороною. Найбільш ефективні кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові та інші засоби передбачені для захисту права власності держави» [103, с. 24]. Досліджуваний вченим всеосяжний характер права державної соціалістичної власності підтвердив свого роду фетишизацію цього виду власності, про яку писав вже у наш час С. І. Пересунько [13, с. 8]. Завданням сучасників у побудові рівноцінних можливостей для охорони та захисту різних форм власності є відхід від вказаних вченим елементів всеосяжності.

Цікавими для аналізу є погляди радянського вченого Д. М. Генкіна [18] щодо проблем співвідношення права власності держави і відповідних зобов'язань державних організацій на закріплене за ними майно. Так, вчений свою думку з цього приводу змінював. Якщо спочатку він відстоював точку зору про те, що правомочності володіння, користування і розпорядження, здійснювані державною організацією - юридичною особою - по відношенню до закріпленого за нею майна, є формою діяльності держави в обороті, зумовленої дією в суспільстві закону вартості. І державні органи - юридичні особи не можуть володіти ніякими правомочностями, що не властиві самій державі, оскільки таке володіння в результаті могло б привести до протиставлення державного органу державі. То вже після прийняття Основ цивільного законодавства 1961 року, що визнали за організаціями права володіння, користування і розпорядження майном на засадах оперативного управління, це право оперативного управління стало трактуватися ним як суб'єктивне право, що полягає в здійсненні суб'єктом належних йому правомочностей, зокрема правочинів організації щодо володіння,

користування і розпорядженню закріпленим за нею майном [18, с. 42]. Право оперативного управління, так само як і право власності, виступає, на думку вченого, абсолютним правом, але якщо правомочності власника мають незалежний характер, то право оперативного управління є похідним і залежним від права власності. Воля організації, що має майно на праві оперативного управління, в цивільних відносинах обмежується волею її власника.

М. М. Агарков продовжував досліджувати питання відповідності приватного права і соціалізму у післявоєнний період. Вчений вказує, що «найбільш поширеною в науковій літературі думка, що соціалізм виключає приватне право і перетворює його в публічне». Його ж позиція зводилася до наступного: «соціалістичне приватне право має існувати, закріплюючи за суб'єктами права певні матеріальні або нематеріальні блага, тобто виконувати розподіляючі, а не організаційні функції. У соціалістичному приватному праві не може мати місце приватна (панська) влада однієї людини над іншою. Влада в соціалістичному суспільстві повинна бути організована на засадах соціального служіння, тобто публічного права. Приватне право забезпечує індивідуальну свободу суб'єктів права за тієї умови, що останні наділені відповідними благами» [104, с. 34]. Попри вплив загальної концепції боротьби із капіталізмом щодо заперечення панування однією людиною над іншою, який простежується в думках вченого, є й певні прогресивні погляди. Йдеться про те, що автор вказує на закріплення за суб'єктами права певних матеріальних або нематеріальних благ. Саме М. М. Агарков першим у вітчизняній науковій літературі висвітлив питання змісту суб'єктивного цивільного права на ім'я, розуміючи під ним засіб охорони людської індивідуальності і справедливо відносячи його до особистих немайнових благ. Напрацювання у даному контексті вчений переносить на питання співвідношення приватного права і соціалізму, відтак маємо новий погляд на приналежні суб'єкту матеріальні або нематеріальні блага.

Є. А. Суханов у своїх дослідженнях вказував на певні протиріччя у формулюваннях поняття державної власності в Основах цивільного законодавства 1961 р. і Конституції СРСР 1977 р. Так, вчений розглядаючи державну власність як форму загальнонародної присвоєння, вказував: «народ, окремі шари і соціальні групи не можуть бути безпосередніми учасниками правовідносин. Їх спільні інтереси в майнових відносинах в більшості випадків неминуче представляють державу і його органи, і з цієї точки зору державна власність як приналежність матеріальних благ конкретного суб'єкта-державі-може бути представлена в якості форми загальнонародного надбання» [105, с. 57]. Тобто у становленні сутності права державної соціалістичної власності закладено певне протиріччя: державна власність є надбанням народу, а з іншого боку власником цього надбання є держава. Тож невідповідність економічної та юридичної точок зору на власність присутня. І вона, до речі, збережеться аж до моменту незалежності України.

Отож, для наукової думки радянського періоду характерним було дослідження власності як економічної та права власності як правової категорій і їх співвідношення між собою; розробка концепцій вписування соціалістичної правосвідомості у правове регулювання права державної соціалістичної власності; аналіз сутності повноважень державних органів у відношенні державного майна, яке закріплене за ними; розробка механізму використання державного майна невластником, зокрема через оперативне управління майном; характеристика всеосяжності права державної власності і передумов до існування її як панівної форми власності.

Наступним періодом наукових досліджень права державної власності є період від незалежності нашої держави і до сьогоднішнього дня. Соціально-економічна формація нашої держави докорінно змінилась, що і породило необхідність проведення нових і якісно відмінних досліджень права державної власності.

Отож, значну частину досліджень щодо теоретичних та практичних проблем права державної власності та його реалізації становлять загально-цивілістичні дослідження, де означеним питанням присвячені окремі розділи, глави чи параграфи. Серед вчених, які присвятили свої дослідження вказаній категорії належать: Ч. Н. Азімов [39], В. І. Борисова [2], А. С. Довгерт [106], О. В. Дзера [1, 38], В. А. Євтушевський [107, 35], В. Й. Кісель [43], В. М. Коссак [108], Н. С. Кузнецова [38], В. В. Луць [109], Р. А. Майданик [22], О. А. Підпригора [42], Г. В. Пронська [110], З. В. Ромовська [111], В. М. Селиванов [35], М. М. Сібільов [39], А. Н. Соловійов [57], І. В. Спасибо-Фатеева [2, 20], О. І. Харитонова [33, 37, 51], Г. Г. Харченко [24], Я. М. Шевченко [56], В. С. Щербина [112], В. Л. Яроцький [2] та інші.

Аналізувати доробок кожного із зазначених авторів немає можливості, а тому зупинимось лише на частині досліджень, які найбільше аналізуються в нашій роботі.

Отож, О. В. Дзера у своєму дослідженні «Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики» [1] найгрунтовніше серед національних цивілістів проаналізував розвиток інституту права власності в соціалістичному періоді та в умовах переходу до ринкової економіки. Вченим навіть в межах означених періодів виділяються ще окремі етапи, кожен з яких справив свій вплив на становлення інституту права власності. В межах дослідження інституту права власності значна увага приділялась вченим праву державної власності.

Значна увага у його дослідженні приділялась аналізу конструкції подвійного власника щодо державної власності. Так, автор вказує, що введення новели в Конституцію УРСР 1977 р. про те, що державна власність – спільне надбання всього народу, «аж ніяк не похитнуло ставлення до держави як до єдиного носія загальнонародної власності, хоч і виявило певну непослідовність позиції законодавця. З одного боку, державна власність є надбанням народу, а з другого – її власником є держава. Тобто з економічної

точки зору державне майно належить народові, а з юридичної – державі» [1, с. 154]. Зазначена конструкція подвійного власника, на думку О. В. Дзери щодо державної власності відповідала фактичному стану справ, оскільки належність державного майна народу лише декларувалась. Не існувало і механізму реалізації народом свого права на таку форму загальнонародної власності. Наявність такого правового механізму не вписувалась, на думку автора, в існуючу командно-адміністративну систему, виразниками якої стали різні інститути державного управління, що фактично узурпували функції суб'єкта права державної власності шляхом безперешкодного і абсолютного розпорядження нею від імені держави, причому на шкоду суспільству.

Розуміння основних причин роздвоєння суб'єкта державної власності допомогло нам у дослідженні сучасного розуміння права державної власності й основне – причин розщеплення державної соціалістичної власності на кілька категорій що маємо зараз в нормах Конституції та інших законодавчих актів. Основна ідея, що була закладена соціалістами про всенародне надбання сама по собі була непоганою, і саме вона лягла в основу відщепленої власності Українського народу. Відтак автором закладалось розуміння, що ця категорія має шанс на існування, та її потрібно зробити реально працюючою, а не декларативною.

Важливим є зауваження автора щодо питання реквізиції, що законодавство України прямо не передбачає оскарження рішення компетентного органу про реквізицію в суді. Натомість ч. 4 ст. 353 ЦК надає попередньому власнику право на оскарження до суду лише рішення про оцінку вартості реквізованого майна. Ми із таким зауваженням цілком згодні, вважаючи, що встановлення відповідних норм сприяло б подальшому утвердженню рівності всіх форм власності і можливість вберегтись приватному власнику від можливо необґрунтованого рішення про реквізицію. Відміна рішення компетентного органу в суді слугує підставою припинення права державної власності. На рівні окремих наукових

досліджень вказана проблема має бути розглянута і законодавство України з цих питань вдосконалене.

Аналізуючи речове право, Р. А. Майданик також достатньо багато уваги приділив історичному розвитку речових прав. Його дослідження права господарського відання і права управління майном, як категорій речових прав, стосуються не лише їх загальнотеоретичних аспектів. Автор характеризує еволюцію, природу, сферу дії, виникнення і припинення, державну реєстрацію вказаних речових прав. Тож його дослідження передбачених ГК України речових прав є найгрунтовнішим. У питанні подальшого розвитку інститутів оперативного управління і господарського відання означені автором проблеми та перспективи обов'язково будуть враховані в нашому дослідженні і в тих що з'являться в подальшому.

Автори підручника «Цивільне право України. Частина перша» під редакцією Ч. Н. Азімова приділили значну увагу вивченню питань правосуб'єктності держави. Так, в дослідженні вказується, що «Звичайно, що правосуб'єктність держави відрізняється від правосуб'єктності інших суб'єктів. Наприклад, тільки державна власність може виникати шляхом націоналізації, реквізиції або конфіскації. Але в цивільні правовідносини держава вступає як рівноправний учасник господарського обороту, наділений тим же комплексом цивільних прав, що й інші суб'єкти. Реалізація іншого підходу привела б до підриву господарських відносин. Цивільна правоздатність держави є спеціальною, а не універсальною. Держава має лише ті цивільні права і обов'язки, які передбачені законом» [39]. Із дослідження робимо висновок, що автори націоналізацію вважають повноцінною підставою набуття права державної власності, попри те що вона на даний момент не має легального статусу.

Ми такою позицією цілком погоджуємось, вважаючи, що якщо існує перехід права державної власності в приватну завдяки приватизації, то мав би бути і процес їй протилежний. Застосування його має бути виключно із мотивів суспільної необхідності, які при тому чітко мають бути прописані в

нормах законодавства з метою уникнення зловживань. Та запровадження такої підстави набуття прав державної власності допоможе утверджувати і надалі конституційний принцип рівності усіх форм власності.

І.А. Спасібо в підручнику «Цивільне право» за редакцією проф. В. І. Борисової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького детально дослідив питання суперечливого визначення в ЦК участі у відносинах власності Автономної Республіки Крим. Йдеться про те, що «З одного боку, відсильна норма ст. 318 ЦК вимагає застосування ст. 2 ЦК, унаслідок чого виходить, що АРК слід вважати суб'єктом права власності» [2]. Однак такий висновок є, на думку автора, хибним і не відповідає ані Конституції, ані логіці самого законодавця, яким у гл. 23 ЦК, де міститься регулювання права власності Українського народу, права приватної, державної та комунальної власності (статті 324–327 ЦК), окремо право АРК не врегульовується. Проте, якщо АРК була б суб'єктом права власності, то слід було б зазначити відмінність її правового становища як власника порівняно з правом таких власників, як держава та територіальні громади. Схожу позицію займає і О. В. Дзера, вказуючи про необхідність закладення законодавцем однозначної позиції щодо АР Крим як власника.

Ми з цього приводу вважаємо, що невідповідність має бути однозначно усунута, проте окупація Криму вносить свої корективи у вирішення питання із державною власністю на території півострова і розуміння АРК як суб'єкта права державної власності.

Попри неоціненний внесок кожного із відомих вчених в галузі цивілістики, що на рівні підручників, посібників, коментарів до кодексів вивчали питання державної власності, все ж дослідження державної власності в їх працях було фрагментарне, поскільки вони в цілому відображали питання права власності, суб'єктів чи об'єктів таких прав, окремих аспектів розпорядження правами чи їх захисту. Та ті дослідження, що повністю стосувались права державної власності на дисертаційному чи

монографічному рівні дозволяють значно глибше зануритись в аналіз кожного із аспектів права державної власності на його реалізації.

З цього приводу зазначимо, що єдиним дослідженням, що стосувалось безпосередньо питання права державної власності та його здійснення в період ринкових реформ в Україні, є дисертаційне дослідження С. І. Пересунько, що було захищене у 1998 р. Примітно, що виконане воно було під керівництвом професора О. В. Дзери.

Серед основних висновків, яких дійшов автор було:

- необхідність внесення змін до Закону України "Про власність", в частині положень, якими встановлена багатосуб'єктність права державної власності. Багатосуб'єктність у праві державної власності суперечить загально визнаному принципівому положенню про те, що у однієї речі може бути лише один власник або кілька співвласників у спільній власності. Невдалість законодавчої конструкції суб'єктного складу права державної власності викликана, зокрема, неприпустимим ототожненням таких різних юридичних понять як «суб'єкти права власності» і «суб'єкти здійснення права власності», оскільки останнє є значно ширшим порівняне з першим;

- необхідність вилучення з Закону України «Про власність» положення в частині визнання об'єктом права державної власності Національного банку та інших державних республіканських банків та їх установ, оскільки вони, є суб'єктами правовідносин;

- не відповідність принципам ринкової економіки правила чинної ст. 49 ЦК України, які передбачають визнання угоди недійсними та стягнення одержаного сторонами за такого угодою в доход держави. Пропонується ввести в новий ЦК України взамін ст. 49 чинного ЦК нові конкретні правові підстави визнання угод недійсними з стягненням одержаного сторонами в доход держави (наприклад угод щодо майна, вилученого з обігу);

- неконституційною визнається постанова Верховної Ради України від 10 квітня 1994 р. «Про майно загальносоюзних громадських організацій

колишнього Союзу РСР» за якою майно таких організацій було оголошено тимчасово загальнодержавною власністю. Поняття тимчасової власності суперечить правовим засадам інституту права власності і с невідомим правовій системі та юридичній науці [13]

Про вірність зроблених автором висновків свідчить той факт, що на сьогодні всі наведені вище проблеми і недосконалості вирішені. Є звісно такі, що ще мають місце в національній практиці, та вони продовжують мати актуальність. Йдеться, зокрема, про пропозицію С.І.Пересунька щодо створення в Україні спеціального органу, який би здійснював функції по управлінню державним майном, а т. ч. ті які нині здійснює Фонд державного майна України (наприклад, функції щодо оренди державного майна, створення спільний підприємств), оскільки останній має займатися лише приватизацією державного майна. Також автор висловлювався щодо доцільності звуження кола державних органів, уповноважених управляти державною власністю та створення спеціального органу (комітету) по управлінню державним майном при Кабінеті Міністрів України. Станом на сьогодні такого органу на жаль немає, а тому як буде показано далі проблеми із управлінням державною власністю все ще присутні.

Інші вчені також присвячували свої дисертаційні дослідження праву державної власності, та вони стосувались окремих її суб'єктів, частин чи елементів. Наприклад І. О. Дзера досліджувала цивільно-правові способи захисту права власності в Україні. Надзвичайно цінним є розгляд авторкою питання про визнання права власності, де вказується, що «позивачем позову про визнання права власності (суб'єктом вимог про визнання права власності) може бути будь-яка особа (фізична, юридична, держава, територіальна громада), яка вважає себе власником (суб'єктом права повного господарського відання або права оперативного управління) певного майна, однак не може належним чином реалізувати свої правомочності у зв'язку з наявністю щодо цього права сумнівів зі сторони третіх осіб, претензіями на це майно третіх осіб, необхідністю одержати правовстановлювальні

документи» [53, с. 7]. Відтак позиція авторки зводиться до рівних можливостей власника і суб'єкта, якому передано на праві оперативного управління чи господарського відання майно держави у доступі до захисту. Причому всі категорії порушених, невизнаних або оспорюваних прав є можливими для вказаних категорій суб'єктів. У подальшому нами буде підтримана така позиція і з позицій сучасності підтверджена її вірність.

Р. А. Майданик, чие дослідження з речового права ми вже згадували, присвятив свою докторську дисертацію проблемам регулювання довірчих відносин у цивільному праві. У своєму дослідженні при розгляді питання довірчого управління ми звертаємось до висновків і пропозицій автора.

Ю. М. Дзера у дослідженні на здобуття ступеня кандидата юридичних наук аналізував державу як учасника цивільних відносин. Висновок, що «на реалізації державою своєї цивільної правосуб'єктності позначається притаманність їй публічно-правових ознак, які полягають у тому, що держава є політико-територіальною організацією, яка володіє суверенітетом та має спеціальний апарат управління та примусу, що за допомогою права здатна роботи власну волю загальнообов'язковою для населення та інших суб'єктів у її складі, а також забезпечує правопорядок, єдність та захист суспільства, законність суспільних/ індивідуальних прав та інтересів» [40, с. 5] лягло в основу побудованого нами розмежування історичних етапів розвитку права власності. Нами розмежовується державна соціалістична власність та власність держави Україна як власність різних держав.

Дисертаційне дослідження О. М. Клименко «Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права» також містить висновок, що «Цивільна правоздатність держави є спеціальною, тобто визначеною законом можливістю бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків, умовою реалізації якої є не індивідуальне волевиявлення, спрямоване на реалізацію суб'єктивного права (на відміну від інших осіб), а юридичний обов'язок щодо виконання державних функцій» [127]. Саме цей

висновок був використаний нами як підґрунтя для розгляду питання способів волевиявлення.

Д. І. Погрібний аналізував корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення і механізм реалізації. Дослідження вченого було фундаментальним для нас при аналізі корпоратизації та її ролі в реалізації прав державної власності. Ми в своєму дослідженні також вказуємо на переваги ефективного управління корпоративними правами держави і відстоюємо позицію проміжної ролі процесу корпоратизації в питанні втрати прав власності державою.

Дослідження В. В. Носіка щодо проблем здійснення права власності на землю українського народу дозволило нам провести чітке розмежування понять права державної власності та права власності українського народу. З цією ж метою було використано нами дослідження О. І. Настіної щодо права державної власності на землю в Україні.

Загалом можемо зазначити, що досліджень, які стосуються безпосередньо права державної власності є невелика кількість. Це пояснюється тим, що із переходом від командно-адміністративної системи економіки до ринкової нагальною була побудова нормативно-правового забезпечення права приватної власності. Комунальна власність також є новою категорією для України і потребувала значної уваги наукової спільноти. Державна ж власність трансформувалась і модифіковувалась поступово, продовжуючи використовувати механізми, закладені ще за соціалістичного минулого.

Ми вважаємо, що роль державної власності вченими недооцінена, адже жодна цивілізована країна зараз не обходиться без державного сектору економіки, а тому й вона потребує належного наукового підґрунтя для подальшої еволюції. Своїм дослідженням ми робимо спробу довести, що і для державної власності можливо і необхідно використовувати новітні механізми управління. Лише ефективне управління державною власністю

забезпечить можливість нашій державі виконувати всі ті функції, які покладені на неї Конституцією України.

Висновки до розділу 1

Здійснюючи загально-теоретичну характеристику права державної власності нами було:

- розвинуто подальше вчення про концепцію статичної та динамічної у відносинах власності, підтримана позиція тих учених, які розглядають відносини права власності статичною, що реалізуються зобов'язальними та іншими механізмами, які забезпечують динаміку права власності. При запровадженні нехарактерних для нашої правової системи інститутів, розподіл статичних і динамічних відносин здійснювати стає все важче, а тому відбувається поступове розмивання меж речового та зобов'язального права. Статика і динаміка власності при цьому підлягають взаємопроникненню. І вказаний процес буде поступово збільшуватися, оскільки глобалізація в сучасному світі сприяє все більшому зближенню різних правових систем.

- підтримано думки тих вчених, які право державної власності кваліфікують як змішаний правовий субінститут, в якому, крім домінуючих норм цивільного права, присутні норми таких галузей права як: конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та інші.

- із приводу періодизації висловлена позиція необхідності відмежовувати встановлення правових засад права державної власності соціалістичного періоду і періоду незалежності України. В кожному з них пропонуємо здійснити розподіл на етапи, які б чітко відображали зародження та зміну досліджуваних правових засад.

- вказувалось, що правове регулювання права власності загалом і права державної власності зокрема визначається в першу чергу соціально-економічною формацією суспільства і рівнем його розвитку. Досліджуване

правове регулювання ми розділили на дві частини, окремо розглядаючи соціалістичну державну власність та державну власність незалежної України. Хоч остання не могла б існувати без попередньої, та розглядати їх спільно не можна, оскільки йдеться про власність різних держав. Кожна із частин дослідження нами була розподілена на кілька етапів, кожен із яких розпочинався певною знаковою подією у такому регулюванні і приводив до його значної зміни. Побудова соціалізму в період 1917-1990 років визначала спрямованість державної власності на становлення її як основоположної та панівної форми власності із відповідними пільгами та перевагами. Побудова демократичної і правової держави України в період від 1990 року і до сьогодні кардинально змінила таку спрямованість. Державна власність стала лише однією із форм власності, далеко не панівною в економічній системі, яка захищається в однаковій мірі із іншими формами. Попри оголошений курс на роздержавлення цілком відмовитись від державного сектору економіки не можна, оскільки саме завдяки належному державі майну вона може здійснювати свої публічно-правові функції.

- при здійсненні аналізу наукових досліджень права державної власності, доведено, що для наукової думки радянського періоду характерним було дослідження власності як економічної та права власності як правової категорій і їх співвідношення між собою; розробка концепцій вписування соціалістичної правосвідомості у правове регулювання права державної соціалістичної власності; аналіз сутності повноважень державних органів у відношенні державного майна, яке закріплене за ними; розробка механізму використання державного майна невластником, зокрема через оперативне управління майном; характеристика всеосяжності права державної власності і передумов до існування її як панівної форми власності. Для сучасного періоду характерним є незначна кількість досліджень, які стосуються безпосередньо права державної власності. Це пояснюється тим, що із переходом від командно-адміністративної системи економіки до ринкової нагальною була побудова нормативно-правового забезпечення права

приватної власності. Комунальна власність також є новою категорією для України і потребувала значної уваги наукової спільноти. Державна ж власність трансформувалась і модифіковувалась поступово, продовжуючи використовувати механізми, закладені ще за соціалістичного минулого. З цього приводу висловлена думка, що роль державної власності вченими недооцінена, адже жодна цивілізована країна зараз не обходиться без державного сектору економіки, а тому й вона потребує належного наукового підґрунтя для подальшої еволюції. Своїм дослідженням ми робимо спробу довести, що і для державної власності можливо і необхідно використовувати новітні механізми управління. Лише ефективне управління державною власністю забезпечить можливість нашій державі виконувати всі ті функції, які покладені на неї Конституцією України.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

2.1. Підстави набуття права державної власності за чинним законодавством України

Для того аби держава могла розпоряджатися своєю власністю, вона перш за все має її набути. Право власності державою, як і іншими категоріями власників, набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів [27]. Саме так трактує ЦК України підстави набуття права власності. Законодавець свідомо уникає деталізації підстав набуття, даючи можливість суб'єктам користатись усіма можливими способами, головне, аби не порушувались норми законів. Подальша конструкція норми «...зокрема із правочинів» викликає певні зауваження. Саме вживання терміну «зокрема» означає незавершеність переліку і наведення часткового поняття із загального в якості прикладу. Та чому законодавець вказує такий приклад однієї групи підстав, якщо їх загалом є лише дві? Звичайно якщо брати за основу класифікацію підстав на основі правонаступництва. Як буде доведено нами далі, класифікацій підстав виникнення права власності є більше, кожна із них має свої переваги й недоліки, а тому надавати перевагу одній із них і втілювати це у нормах законодавства, на наш погляд, не надто доречно. У зв'язку з цим вважаємо доцільнішим аналізовану норму завершити на фразі «...що не заборонені законом», тобто прибрати деталізацію. Вказане дозволить кожному із правозастосувальників обирати ті критерії і класифікації підстав набуття права власності, що йому підходять, а єдине правило щодо відповідності нормам закону є застосовуваним до них усіх.

Що стосується законності набуття права, ч. 2 ст. 328 ЦК України встановлює, що «Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності чи необґрунтованість активів, які перебувають у власності, не встановлені

судом» [27]. Відтак маємо свого роду презумпцію законності набуття права власності.

Тлумачення вказаної презумпції здійснювалось неодноразово судовими інстанціями. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду при розгляді справи № 911/1902/19 вказав: «Передумовами та матеріальними підставами для захисту права власності у судовому порядку, у тому числі на нерухоме майно, є наявність підтвердженого належними доказами права власності позивача щодо нерухомого майна, а також підтверджений належним доказами факт порушення (невизнання або оспорювання) цього права. Ураховуючи, що відповідно до статті 328 ЦК України набуття права власності - це певний юридичний склад, з яким закон пов'язує виникнення в особі суб'єктивного права власності на певні об'єкти, суд повинен встановити, з яких саме передбачених законом підстав, у який передбачений законом спосіб позивач набув право власності на спірний об'єкт і чи підлягає це право захисту в порядку, визначеному позивачем» [113].

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 04 липня 2018 року в справі № 653/1096/16-ц зазначила, що «державна реєстрація речових прав на нерухоме майно є юридичним фактом, який полягає в офіційному визнанні та підтвердженні державою набутого особою речового права на нерухомість та є елементом в юридичному складі (сукупності юридичних фактів), який призводить до виникнення речових прав. При цьому реєстрація права власності хоча і є необхідною умовою, з якою закон пов'язує виникнення речових прав на нерухоме майно, однак реєстраційні дії є похідними від юридичних фактів, на підставі яких виникають, припиняються чи переходять речові права, тобто державна реєстрація сама по собі не є способом набуття права власності» [114].

Важливими висновками із наведених рішень є те, що законодавець встановлює презумпцію законності набуття права власності, та суд при зверненні за захистом цього права з'ясовує в першу чергу з яких саме

передбачених законом підстав, у який передбачений законом спосіб особа набула право власності і чи підлягає це право захисту. Юридичні факти виникнення права власності є первинними для виникнення, припинення чи переходу речових прав. Тож незаперечним є той факт, що підставами виникнення (набуття) права власності є різні правопороджуючі юридичні факти, або правовідносини.

Що стосується класифікацій підстав виникнення права власності, то, як вказувалось вище, їх є кілька. Так, традиційними для науки цивільного права є поділ їх на дві групи: первинні (такі, що не залежать від прав попереднього власника на майно), та похідні (за яких право власності на майно переходить до власника від його попередника в порядку правонаступництва). Тобто первинні підстави основою матимуть юридичний факт, а похідні – правовідносини. Отож, основою розмежування підстав є критерій правонаступництва.

Проаналізувавши подальші норми ЦК України, за вказаним критерієм до первинних підстав набуття права власності слід віднести:

- набуття права власності на новостворену (виготовлену) річ (у тому числі на об'єкт незавершеного будівництва) - ст. 331 ЦК України;

- набуття права власності на перероблену річ чи на зібрані плоди або привласнені (добуті) загальнодоступні дари природи, у тому числі в результаті полювання на диких звірів, вилову риби - ч. 2 ст. 189, статті 332, 333 ЦК;

- визнання права власності за певних умов на самочинне будівництво - ст. 376 ЦК;

- набуття права власності на скарб, бездоглядну домашню тварину, знахідку або інше безхазяйне майно, у тому числі на майно, від якого відмовився або на яке втратив право попередній власник - статті 335 - 338, 340, 341, 343 ЦК);

- набуття права власності на майно добросовісним набувачем від неуповноваженого відчужувача у разі відмови власнику в задоволенні позову про його витребування - статті 330, 388, 389 ЦК;

- набуття права власності за набувальною давністю на окремі об'єкти - ст. 344 ЦК.

До похідних належить набуття цього права:

- на підставі правочинів - ст. 334 ЦК;
- в порядку спадкування - ст. 1216 ЦК;
- в порядку правонаступництва при реорганізації юридичної особи - ч. 2 ст. 104, статті 107, 109 ЦК;

- у випадку приватизації державного майна та майна, що перебуває у комунальній власності - ст. 345 ЦК [27].

Серед правочинів, які є основою похідних підстав набуття права власності можуть бути договори різного роду: купівлі-продажу, міни, дарування, ренти, концесії, оренди з викупом, а також спадкування майна або правонаступництво щодо майна юридичних осіб чи публічно-правових утворень.

Досліджуваний розподіл підстав набуття прав державної власності має не лише теоретичне для науки цивільного права значення, а й доволі практичне значення. Воно полягає в тому, що у похідних підставах завжди необхідно враховувати вірогідність наявності на це майно прав інших осіб - невластників, наприклад іпотекодержателя, заставодержателя, орендаря, іншого суб'єкта обмеженого речового права. Вказані права, як правило, не втрачаються при переході права власності на річ, створюючи для нового власника різного роду обтяження.

Із аналізу похідних підходів набуття права власності можемо дійти висновку, що загальною ознакою такого підходу є правонаступництво, тобто перехід права власності від одних осіб до інших. Відтак, підстава набуття права власності в одних осіб є передумовою для припинення права власності в інших осіб і навпаки. Тягар утримання власності і ризик випадкового

знищення чи пошкодження майна переходить до нового власника саме в момент переходу права власності. Тобто для обох власників – і попереднього і майбутнього визначення моменту переходу права власності на річ є надзвичайно вагомим.

Важливо відзначити, що перераховані вище підходи виникнення права власності використовуються будь-якими суб'єктами цивільного права. Однак існують окремі передбачені законом підходи, що можуть використовуватись виключно окремими визначеними суб'єктами. Йдеться про реквізицію та конфіскацію для права державної власності, або ж приватизацію – для права приватної власності.

Попри те, що в багатьох авторів можна зустріти формулювання «способи набуття прав власності», ми підтримуємо думку І.В. Спасибо-Фатєєвої, що «правильніше вести мову про підстави набуття права власності, а не про способи, вказуючи при цьому на певні різновиди підстав набуття права власності» [115, с. 72-73]. Подібної думки дотримується і Ю. К. Толстой, який вказує, що «право власності належить до числа суб'єктивних прав, які можуть виникнути лише за наявності певного юридичного факту або їх сукупності. Ці юридичні факти називають підставами виникнення права власності» [116, с. 17].

Варто зазначити, що сучасне цивільно-правове розуміння класифікацій підстав виникнення права власності є модифікованою версією тої класифікації, що була вироблена ще за часів римського права. Для того, щоб побачити відмінності обох, проаналізуємо й римську версію класифікації.

Відоме римське правило «*nemo ad alium plus juris transferee potest, quam ipse habet*» («Ніхто не може передати іншому більше права, ніж має сам» – Ульпіан) призвело до поділу способів здобуття права власності на первісні (*acquisitio originaria*) і похідні (*acquisitio derivativa*). Відповідно до правил римського права первісний спосіб полягає в тому, що право власності виникає вперше або проти волі колишнього власника. Це такі способи: загарбання нічийних речей (заволодіння), переробка речей, здобуття права

власності за давністю, з'єднання та змішування речей, конфіскація, реквізиція. З розвитком цивільного обігу з'явилися й похідні способи, які означали, що право власності переходить від однієї особи до іншої за їхньою взаємною волею, за їхнім бажанням. Похідні способи ґрунтуються на праві попереднього власника, виводяться з його права — звідси й назва. Тобто використовується конструкція переходу права власності. Основним титулом останнього способу був договір між відчужувачем і набувачем речі. Такими способами вважалися, зокрема, купівля-продаж, позика, дарування, міна. Крім того, до цих способів належав і перехід права власності в порядку спадкування.

Відтак можемо дійти висновку, що в основу римської класифікації закладений принцип наявності або відсутності волі. Так, у першу групу включатимуться підстави набуття прав власності, де власність виникатиме проти волі колишнього власника або за відсутності необхідності питати про таку волю, оскільки ніхто до неї відношення не має. У другу включатимуться лише ті, де наявна воля попереднього власника на передання права власності.

Існують окремі вчені, які вважають, що при поділі підстав виникнення права власності на первинні та похідні можуть бути використані обидва критерії. Так, С. І. Пересунько стверджує, що «не варто нехтувати в законотворчій та правозастосовчій практиці обома класифікаційними критеріями, оскільки кожен з них має свої позитивні риси. Наприклад, при визначенні підстав виникнення права державної власності має свої переваги використання конструкції спеціальних способів набуття права власності, притаманних лише певній формі власності, в інших випадках може виявитися корисним поділ підстав на первісні і похідні за обома наведеними критеріями [13, с. 9].

Є. Харитонов та О. Харитонova пропонують більш вдалий, на нашу думку, поділ підстав набуття права власності на первинні і похідні за допомогою врахування «обґрунтованості (базису) прав». Суть пропонованого вченими підходу полягає в тому, що «первинними» пропонується вважати

такі способи набуття права власності, де права власника не ґрунтуються на правах інших осіб (вони «виникають вперше»), а «похідними» — такі, що припускають, що право набувача ґрунтується на праві відчужувача речі. Такий підхід до поділу способів набуття права власності на первинні та похідні є надзвичайно логічним, оскільки від способу (підстави) набуття права власності залежить характер претензій, які можуть бути заявлені до власника [117, с. 61]. Ми запропоновану класифікацію вважаємо вдалою і зрозумілою, а тому використовуватимемо для подальшого нашого дослідження саме її.

Підстави набуття права державної власності за критерієм обґрунтованості (базису) прав поділимо на дві категорії – первісні та похідні. До первісних віднесемо: набуття права власності на новостворене майно та об'єкти незавершеного будівництва (ст. 331); набуття права власності на перероблену річ (ст. 332), набуття права власності на скарб (п. 4 ст. 343).

До похідних варто віднести: набуття права власності за договорами (ст. 334) ; викуп пам'яток культурної спадщини (ст. 352); примусовий викуп земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону (ст. 350); набуття права власності через припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати (ст. 348); реквізиція (ст. 353); конфіскація (ст. 354); набуття права власності через визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (п. 12 ст. 346).

Розглянемо особливості кожної із означених підстав набуття права державної власності, особливо аналізуючи момент виникнення прав.

Набуття права власності на новостворене майно та об'єкти незавершеного будівництва (ст. 331);

Новостворене майно можуть складати як рухомі, так і нерухомі речі. За загальним правилом, право власності на новостворену рухому річ виникає в особи, яка її виготовила (створила), в той момент, коли в результаті виготовлення чи створення з'являється об'єкт, який може кваліфікуватись як

нова річ, якщо інше не встановлено договором або законом [27]. Звичайно йдеться про створення такого об'єкта для себе, оскільки, якщо він створюється за договором для іншої особи, він стає власністю цієї особи.

Важливе значення у зв'язку з цим має встановлення моменту, з якого річ можна визнати створеною, тобто об'єктом у розумінні ст. 179 ЦК. Отож, для рухомих речей право власності виникає з моменту закінчення відповідної діяльності (виготовлення, збирання, переробки тощо).

Щодо моменту виникнення права власності на новостворене нерухоме майно встановлені особливості, передбачені ч. 2 ст. 331 ЦК, відповідно до якої «право власності на новостворене нерухоме майно виникає з моменту завершення будівництва. Якщо договором або законом передбачено прийняття нерухомого майна до експлуатації, право власності виникає з моменту прийняття його до експлуатації. Якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації»[27].

Положення ч. 2 ст. 331 ЦК слід розуміти у взаємозв'язку із положенням ст. 182 ЦК щодо державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухомі речі, яка не передбачає винятків. Як правило, всі об'єкти нерухомого майна, зважаючи на свою специфіку, після завершення будівництва підлягають прийняттю в експлуатацію та державній реєстрації. Так, відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» права на нерухоме майно та їх обтяження, які підлягають державній реєстрації відповідно до цього Закону, виникають з моменту такої реєстрації [118]. Отже, моментом виникнення права власності на новостворене нерухоме майно є державна реєстрація.

Важливо у контексті нерухомого майна дослідити і долю земельної ділянки, на якій будується об'єкт нерухомості, а зокрема виникнення права власності на неї. Отож, варто відзначити, що за період розвитку нашої держави законодавець неодноразово змінював норми закону, що

встановлюють підстави та умови набуття права власності на земельну ділянку в разі відчуження розташованої на ній будівлі або споруди. Так, при переході права власності на будівлі та споруди за цивільно-правовими угодами, укладеними до 1 січня 2002 р., згідно з положеннями чинного до цієї дати ст. 30 Земельного Кодексу України до набувача від відчужувача автоматично переходило право власності або право користування земельною ділянкою, на якій розташовані будівлі та споруди, якщо інше не передбачалось у договорі відчуження, з необхідністю подальшого оформлення переходу права власності.

У період з 1 січня 2002 р. по 20 червня 2007 р відчуження об'єктів нерухомого майна під час дії ст. 120 Земельного Кодексу України в редакції від 25 жовтня 2001 р. не тягло автоматичного переходу права власності на земельну ділянку під будівлями і спорудами. У таких випадках право власності на земельну ділянку або її частини могло переходити на підставі цивільно-правових угод, а право користування – на підставі договору оренди.

Чинною редакцією ст. 120 Земельного Кодексу України передбачено, що з 1 січня 2010 р. до особи, яка набула право власності на житловий будинок (крім багатоквартирного), будівлю або споруду, переходить право власності, право користування на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення в обсязі та на умовах, встановлених для попереднього землевласника (землекористувача) [119].

Отож, у випадку створення майна (рухомого та нерухомого) держава як власник повинна дотримуватись усіх вимог чинного законодавства. Створення продукції від розширеної виробничої діяльності підприємствами, що перебувають у державній власності є нічим іншим як створенням нового майна. І особливістю держави є те, що вона може створювати крім іншого й те майно, яке іншим суб'єктам права власності створювати не можна. Детально вказані види майна будуть розглянуті нами в окремому підрозділі нашого дослідження, а тому зупинятись на цьому не будемо.

Стаття 332 ЦК України передбачає набуття права власності на перероблену річ. Так, за загальним правилом самочинна переробка чужої речі, а також створення із чужих матеріалів нової речі, не тягне виникнення в особи, яка переробила річ або створила із чужого матеріалу нову річ, права власності на нову річ. Власником нової речі (на відміну від норми ч. 1 ст. 331 ЦК) згідно з ч. 2 ст. 332 ЦК стає власник речі, що була перероблена (власник матеріалів) за бажанням останнього. Виняток із загального правила міститься у ч. 4 ст. 332 ЦК, якою передбачено набуття права власності особою, що переробила річ (створила нову річ із чужих матеріалів навіть без згоди власника матеріалів) у випадку, коли вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалів, що були перероблені з метою створення цієї речі [27].

Оскільки в Законі немає визначення поняття «істотне перевищення вартості», то зазначену обставину повинен встановлювати суд, виходячи із співвідношення вартості переробки, вартості матеріалів та вартості нової речі і з урахуванням принципів справедливості, розумності і добросовісності.

Виходячи з аналізу норм частин 3, 4 ст. 332, ч. 3 ст. 386 ЦК слід зробити висновок, що у разі переходу права власності на створену або перероблену річ до особи, яка створила (переробила) річ із чужих матеріалів, ця особа повинна відшкодувати власнику матеріалів моральну і майнову шкоду.

Що стосується створення нових і переробку існуючих речей, то особливістю для державної власності є такі випадки при реалізації договору концесії. Адже, державно-приватне партнерство і договори, що його супроводжують мають окреме правове регулювання, тож у вказаних суспільних відносинах, користуватись потрібно саме нами. Отож, Стаття 30 Закон України «Про концесії» встановлює, що «Передача концесіонеру існуючого об'єкта концесії, у тому числі його подальша реконструкція, реставрація, капітальний ремонт, технічне переоснащення концесіонером, не зумовлює перехід права власності на такий об'єкт до концесіонера та не припиняє права державної чи комунальної власності або власності

господарського товариства, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі, на такий об'єкт. Такий об'єкт підлягає поверненню концесієдавцю після припинення дії концесійного договору. Після припинення дії концесійного договору земельна ділянка, передана в оренду концесіонеру, передається в користування державному, комунальному підприємству, установі, організації, визначеній концесієдавцем. Нерухоме майно, новозбудоване концесіонером на підставі та відповідно до умов концесійного договору, є державною чи комунальною власністю» [120]. З вказаного можемо дійти висновку, що створення нових і перероблення існуючих речей у відносинах договору концесії не створює жодних підстав до набуття прав власності концесіонера, а вся власність належить концесієдавцю.

Набуття права власності на скарб для держави як власника також має свої особливості. Йдеться про те, що за загальним правилом ст. 343 «Особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. Якщо скарб був прихований у майні, що належить на праві власності іншій особі, особа, яка виявила його, та власник майна, у якому скарб був прихований, набувають у рівних частках право спільної часткової власності на нього. У разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна» [27].

І лише в окремому випадку, передбаченому п. 4 досліджуваної статті, у разі виявлення скарбу, що становить культурну цінність відповідно до закону, право власності на нього набуває держава. Тож набуття права власності державою є виключним випадком і воно залежить від факту встановлення культурної цінності цього скарбу.

Для встановлення факту належності майна у скарбі до культурних цінностей, необхідно звернутись до норм Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Відповідно до вказаного

закону «культурні цінності – це об’єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажі з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;

- предмети, пов’язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;

- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;

- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам’яток і пам’яток монументального мистецтва;

- старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;

- манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;

- унікальні та рідкісні музичні інструменти;

- різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;

- рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;

- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології» [121].

Важливим аспектом набуття прав власності на скарб є визначення його вартості, яка здійснюється на підставі експертного висновку. Потрібне таке

визначення для того, щоб розуміти розмір винагороди, який потрібно буде із державного бюджету виплатити особі, яка його знайшла. Адже відповідно до п. 2 ч. 4 ст. 343 Цивільного кодексу України, «особа, яка виявила такий скарб, має право на одержання від держави винагороди у розмірі до двадцяти відсотків від його вартості на момент виявлення, якщо вона негайно повідомила Національній поліції або органів місцевого самоврядування про скарб і передала його відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування» [27]. Відтак сума, яка має бути передана особі із державного бюджету в якості компенсації, напряду залежить від суми визначеної вартості скарбу на день його знаходження.

Набуття права власності за договорами визначена ст. 334 ЦК України, згідно з загальним правилом якої право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. Нотаріальне посвідчення правочинів, що вчиняються у письмовій формі, є обов'язковим лише у випадках, передбачених законом [27].

Важливо, що правила ст. 334 ЦК відповідно до ст. 8 ЦК слід застосовувати й у визначенні моменту виникнення речових прав на підставі цивільно-правових договорів про передання майна у володіння або користування, якщо договір не передбачає передання права власності на це майно.

Держава для набуття права власності може укладати через відповідних суб'єктів управління державною власністю різного роду договори, та найпоширенішими на практиці є договори на закупівлю сільськогосподарської та іншої продукції у колективних сільськогосподарських підприємств, зовнішньоторговельні договори.

Викуп пам'яток культурної спадщини передбачений ст. 352 ЦК України. Вказаний викуп спрямований на забезпечення схоронності пам'ятки культури, тобто держава набуває права власності у даному випадку не з економічних підстав, а скоріш із соціально-гуманітарних. Причому викуп є останньою стадією переговорного процесу із власником пам'ятки. Так, нормами ст. 352 встановлюється наступне: « Якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки культурної спадщини їй загрожує пошкодження або знищення, відповідний орган охорони культурної спадщини робить власнику пам'ятки відповідне попередження. Якщо власник пам'ятки культурної спадщини не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом відповідного органу охорони культурної спадщини може постановити рішення про її викуп. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки культурної спадщини позов про її викуп може бути пред'явлено без попередження. Викуплена пам'ятка культурної спадщини переходить у власність держави. Викупна ціна пам'ятки культурної спадщини визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом» [27].

Викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, приватної власності для суспільних потреб чи їх примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності передбачено ст. 350 ЦК України. Так, «Право власності на житловий будинок, інші будівлі, споруди, багаторічні насадження може бути припинене за згодою власника у разі викупу земельної ділянки, на якій вони розміщені, для суспільних потреб чи за рішенням суду в разі її примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності з обов'язковим попереднім і повним відшкодуванням їх вартості» [27].

Вказаний вид припинення права власності фізичних та юридичних осіб і перехід права власності до держави відмінний від інших змін форм власності

тим, що відбувається за згодою попереднього власника. Йому обов'язково попередньо і в повному обсязі відшкодовується їх вартість.

У ст. 348 ЦК України передбачено **набуття права власності державою через припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати**. Так, «якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке за законом, який був прийнятий пізніше, не може їй належати, це майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом. Якщо майно не відчужене власником у встановлені законом строки, це майно з урахуванням його характеру і призначення за рішенням суду на підставі заяви відповідного органу державної влади підлягає примусовому продажу. У разі примусового продажу майна його колишньому власникові передається сума виторгу з вирахуванням витрат, пов'язаних з відчуженням майна. Якщо майно не було продане, воно за рішенням суду передається у власність держави. У цьому разі колишньому власникові майна виплачується сума, визначена за рішенням суду» [27]. Із зазначеної норми вбачається, що право власності у держави на вказане майно виникає виключно в разі якщо таке майно не було продане. За умови продажу вартість майна відшкодовується попередньому власнику.

Єдина відмінність для попереднього власника у ситуації продажу або ж переходу майна у державну власність полягає в сумі, яку він одержить. У першому випадку це буде сума фактичного виторгу за вирахуванням витрат, пов'язаних з відчуженням майна, а в другому – сума, визначена за рішенням суду. У питанні вирішення судом суми відшкодування має, на нашу думку, в першу чергу враховуватись сума, за яку особа придбала вказану річ. Адже зміна правил щодо можливості перебування тих чи інших видів майна у власності громадян державою не має завдавати їм матеріальної шкоди. Хоча, у випадку використання вказаних речей у господарській діяльності і попереднього отримання завдяки ньому прибутків, суд мав би враховувати і недоотримані прибутки при визначення суми компенсації.

Реквізиція визначена нормами цивільного законодавства як процедура переходу прав власності виключно до держави. Розглянемо її детальніше.

В основу побудови статті щодо реквізиції покладена стаття 41 Конституції України, яка встановлює, що «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [34]. До недавнього часу вказані норми Конституції мали для нас доволі декларативний характер, а в умовах сьогодення на них і норми інших законодавчих актів потрібно звернути особливу увагу.

Наведена конституційна норма, до речі, також не виникла сама по собі, а стала наслідком втілення відповідної норми міжнародного законодавства. Йдеться про статтю 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлює, що «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного прав» [122]. Наведена норма означає, що право власності визнається непорушним на найвищому міжнародному рівні. Проте, вже навіть на цьому рівні встановлюється можливість обмеження права власності в інтересах суспільства.

На національному рівні, окрім норм Конституції України, що вже наводились нами вище, подібні норми містяться і в Цивільному кодексі України. Так, ч. 2-3 ст. 231 встановлено, що «Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на

підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, встановлених частиною другою статті 353 цього Кодексу». Відповідно ч. 2 ст. 353 встановлює, що «В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості» [27].

З наведених вище норм вбачається, що позбавлення права власності можливе за умови суспільної необхідності, проте воно супроводжується або попереднім або наступним відшкодуванням його вартості. Де-юре це означає, що перехід із приватної чи колективної власності у державну без відповідної компенсації та мотивів суспільної необхідності (тобто фактична націоналізація) неможливий. І хоча в своїх публікаціях ми підтримували необхідність законодавчого визначення механізму націоналізації, вказуючи на можливість існування в законодавстві обох механізмів з різними правовими наслідками і різними причинами застосування, станом на сьогодні її в національному законодавстві немає. Ми з цього приводу зазначали: «Основна відмінність, що пропонується нами між поняттями «реквізиція» та «націоналізація» - це те, що при націоналізації не потрібне існування надзвичайних обставин, а потрібна лише суспільна необхідність, також при націоналізації не існувало б режиму повернення майна попередньому власнику. Подальша приватизація націоналізованого була б дозволена виключно за економічної доцільності такої» [123, с. 110]. Отож, розглянемо детальніше, яким чином держава набуває прав власності через механізм реквізиції в сучасних умовах.

Стаття 353 ЦК України встановлює: «У разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з

наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена до суду. У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо. Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку» [27].

Аналіз норм щодо реквізиції, які ми навели вище, дозволяє виділити такі її основні характеристики:

- реквізиція направлена на відвернення стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин;
- примусове відчуження здійснюється з метою суспільної необхідності;
- реквізиція передбачає повне попереднє або наступне відшкодування;
- по завершенні надзвичайних обставин попередній власник може вимагати повернення йому реквізованого майна [124, с. 182].

Із наведеного вище вбачається, що для розкриття усіх аспектів переходу права власності до держави, нами необхідно визначитись із такими питаннями як: що вважати суспільною необхідністю? Яким чином законодавчо визначаються підстави та порядок примусового відчуження майна? Теоретичні та практичні проблеми відшкодування власнику; момент виникнення права власності в держави і підстави до подальшої можливої втрати таких прав.

Отже, поняття суспільної необхідності вперше законодавчо визначене Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року, згідно з яким «суспільна необхідність - обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове

відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку» [125].

Доктринальні розуміння реквізиції зводяться до наступного: «Реквізиція – це примусове вилучення державою майна власника у державних або громадських інтересах з виплатою йому вартості майна» [126]. «Реквізицію зазвичай характеризують як спосіб примусового відчуження об'єктів права приватної власності в інтересах суспільства, що застосовується у разі надзвичайних подій з метою усунення негативних наслідків або загроз їх настання, як правило, на умовах компенсації» [127, с. 56].

Як бачимо, значних відмінностей у визначеннях не спостерігається.

Підставами до вжиття реквізиції є стихійне лихо, аварії, епідемії, епізоотії та інші надзвичайні обставини. За вказаних обставин має відбуватись попереднє і повне відшкодування вартості майна. В умовах воєнного або надзвичайного стану – наступне повне відшкодування його вартості.

Передумовою до застосування реквізиції є прийняття адміністративного акту, що кардинально відрізняє реквізицію від інших способів припинення права власності, в яких визначальним є рішення суду. Важливо, що адміністративний акт має бути прийнятий із дотриманням усіх процедур. До прикладу, якщо зараз в умовах пандемії корона вірусу COVID-19 в Україні оголошена надзвичайна ситуація, а не надзвичайний стан, то жодних підстав до реквізиції на даний момент немає. Важливо, що рішення про реквізицію не підлягає оскарженню, воно відноситься до суверенного права держави та є проявом державницької волі, що має на меті забезпечення публічного порядку; до суду може оскаржуватись лише питання визначення вартості реквізованого майна.

Європейський суд з прав людини напрацював достатньо практики у відношенні відшкодувань за втрату права власності. Так, варто згадати справу «Джеймс проти інших», що неодноразово переглядалась і фактично стала основою формування думки суду щодо справедливого балансу.

Показовою безпосередньо щодо розміру компенсації є справа «Скордіно проти Італії (№ 1)» [128]. Справа стосувалася встановлення розміру компенсації за майно, якого заявники були позбавлені. Так, належні власникам кілька ділянок землі в Реджо-Калабрії були включені до державних планів будівництва і тому експропрійовані. Власники після ряду скарг на національному рівні, вони звернулись до ЄСПЛ, де скаржились на неадекватну суми присудженої їм компенсації, що стала неспівмірним тягарем для них. Суд у цій справі підтвердив раніше вироблену позицію про те, що «неспівмірне втручання (в чийсь власність) і повна відсутність компенсації можуть вважатися виправданими тільки у виняткових обставинах». Суд взяв до уваги тип розрахунку компенсації за експропрійовані землі. Було встановлено, що компенсація «набагато нижча, ніж ринкова вартість землі». На підставі цього Суд ухвалив, що компенсація була недостатньою та створила для заявників неспівмірний і надмірний тягар [128]. Суд, зрештою, виніс рішення на користь заявників і визнав порушення ст. 1 Першого протоколу.

Фундаментально, що норми ЦК України встановлюють обов'язок держави саме повного відшкодування вартості реквізованого майна. Це дає змогу розширено тлумачити поняття вартості. Деталізуємо це твердження наступним.

Розмір відшкодування вартості майна має, на думку О.В. Дзери, «визначатися з урахуванням дійсних цін, що існували до настання надзвичайних обставин, які стали підставою реквізиції, у місці, де перебуває це майно або де мешкав власник (переважно - стосовно рухомого майна). При визначенні повної вартості реквізованого майна слід враховувати також неотримані власником доходи, для одержання яких ним вжито конкретні заходи, зроблені певні витрати тощо. В регулюванні цього питання законодавець недостатньо чітко описав критерії визначення повного відшкодування, зокрема, не визначаючи порядок компенсації за майно, яке приносить власнику постійний прибуток і, відповідно, його реквізиція

призводить до його зменшення або взагалі зникнення. Частина цього прибутку має бути врахована при оцінці упущеної вигоди, але в будь-якій ситуації відшкодування цих витрат має підкорятися критерію розумності та справедливості оплати. При розрахунку повної вартості реквізованого майна має бути враховано зменшення доходів від решти майна, якщо реквізовано частину, і така реквізиція призвела до зменшення доходів від нереквізованої решти майна» [129, с. 349].

Надзвичайно важливим для дослідження охорони прав державної власності є момент виникнення права власності у неї і підстави до подальшої можливої втрати таких прав. Отож, зважаючи на розуміння цивільним законодавством реквізиції саме як «примусового відчуження майна у власника з позбавленням останнього права власності» [27], момент набуття має співвідноситись саме із моментом втрати права приватної чи колективної власності. Якщо ж процес реквізиції супроводжувався рішенням суду, то було б значно легше визначити момент набуття права державної власності – а саме із вступом у дію рішення суду. В нашому ж випадку визначальним є адміністративний акт, на основі якого запроваджується певний стан (воєнний чи надзвичайний) або відбувається відвернення чи ліквідація наслідків стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії. Варто звернути увагу, що не усе майно при настанні особливих обставин і виникненні суспільної потреби може бути вилучено одночасно, а такий стан речей може спричинити різну їх вартість. У зв'язку з цим, нами висловлюється пропозиція щодо встановлення моменту набуття прав власності державою із моменту фактичного передання цього майна, що засвідчуватиметься відповідним актом передачі.

Відзначальним у питанні реквізиції є і те, як держава зможе скористатись із набутого права власності. Якщо за інших обставин держава може отримувати прибутки від такого використання, то у питанні реквізиції суспільні інтереси визначають долю такого майна. Тобто, якщо майно вилучається в умовах воєнного стану в інтересах оборони держава може бути

зацікавлена саме в його знищенні; в умовах епідемії або епізоотії одна категорія майна може сприяти їх відверненню (скажімо реквізують ліки у власника і поширяють їх для лікування пацієнтів), інша ж категорія – майно, що сприяє зараженню або поширенню хвороби – безумовно вилучається для знищення. Саме у випадку з набуттям права державної власності через механізм реквізиції демонструється соціальна функція державної власності і призначення її в першу чергу для забезпечення безпеки своїх громадян.

Вірність означеної позиції підтверджує і норма п. 6 ст. 353 ЦК України, що вказує: «Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку» [27]. Як бачимо із редакції вказаної норми, йдеться не про викуп майна первинним власником, а саме повернення. Зрозуміло, що за умови повернення такого майна, власник повинен відшкодувати державі суму компенсації, яку він отримав при реквізиції. Спори щодо суми такого повернення також розглядаються в судовому порядку.

Отож, реквізиція є механізмом втрати права приватної чи колективної власності, за якої право власності в обов'язковому порядку переходить до держави. Метою отримання права державної власності є виключно забезпечення суспільних інтересів, а саме: відвернення аварій, епідемій, епізоотій, в умовах воєнного чи надзвичайного стану. В переважній більшості випадків майно, яке перейшло у власність держави знищується, а те, яке залишається, має можливість бути повернуто попереднім власником за умови завершення особливого стану. Тобто економічного ефекту реквізоване майно фактично не здійснює.

Момент набуття права державної власності пов'язується із прийняттям відповідного адміністративного акту, що не зовсім вдало, на нашу думку. Ми цей момент пропонуємо пов'язувати виключно із безпосереднім переданням майна, що супроводжуватиметься актом передачі. Вказане дозволить не порушувати балансу приватного та публічного інтересу й краще визначити

вартість реквізованого майна. Ми цілком підтримуємо позиція тих вчених, які наполягають на необхідності прийняття окремого закону про реквізицію, в якому чітко буде прописано всі основоположні моменти такої процедури, що значно мінімізуватиме ризики порушення прав усіх учасників таких відносин.

Конфіскація як підстава набуття права державної власності також має свої особливості, пов'язані в першу чергу із тим, що новим власником конфіскованого майна також може бути лише держава.

Стаття 354 ЦК України встановлює, що «До особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно. Обсяг та порядок конфіскації майна встановлюються законом» [27].

Отже, як бачимо, наступною особливістю, крім можливості переходу права власності до держави, є те, що вказаний перехід є безкоштовним. Розглянемо детальніше усі аспекти подібної зміни форми власності.

Читаючи норми Особливої частини Кримінального Кодексу України (далі –КК України), можемо зауважити, що поряд з іншими санкціями законодавець за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини передбачає примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Відтак вчинення суспільно-небезпечного діяння особою і притягнення його до кримінальної відповідальності може стати передумовою до набуття прав власності державою. І щоб таке набуття прав власності було виправданим і логічним, необхідно привезти у повну відповідність публічно-правові та приватно-правові норми, які регулюватимуть зміну форми власності.

Сучасний стан правового регулювання та практика його застосування судами є наступним:

Стаття 59 КК України встановлює загальні вимоги щодо конфіскації майна і вказує: «1. Покарання у виді конфіскації майна полягає в

примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються. 2. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині цього Кодексу. 3. Перелік майна, що не підлягає конфіскації, визначається законом України» [130].

Із означеної норми кримінального законодавства для нас важлива частина, що відбувається примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна. Цей вид набуття прав державної власності слід віднести до тих, що відбуваються без згоди попереднього власника майна і без виплати компенсації. Як уже вказувалось, отримання прав через механізм компенсації є виключною прерогативою держави. Жоден інший суб'єкт не може набувати прав власності таким чином. Попри конституційне закріплення рівності усіх форм власності в Україні, лише держава має такі можливості, оскільки на неї покладено виконання публічно-правових функцій. Тобто кошти, які поступають в бюджет будуть використані з конкретною соціальною метою, відтак обмеження в набутті подібним чином прав власності інших категорій власників є виправданим.

З цивільно-правових позицій необхідно встановити перш за все момент виникнення прав власності держави в ході проведення конфіскації. І якраз у цьому питанні необхідно нам звертатись до норм інших галузей права, тобто вказане підтверджує міжгалузевий характер відносин щодо конфіскації.

Отож, не вдаючись у подробиці щодо накладення арешту на майно на різних стадіях кримінального процесу, вкажемо лише, що суд, постановляючи вирок, вирішує долю арештованого майна і приймає рішення про повну або часткову компенсацію, або ж знімає арешт із майна. За нормами ч. 5. ст. 568 Кримінально-процесуального кодексу України (далі

КПК України), майно, передається в дохід Державного бюджету України, крім випадків, передбачених частиною шостою цієї статті. Відповідно ч. 6. встановлює, що «За клопотанням центрального органу України суд може прийняти рішення про передачу майна, конфіскованого згідно з пунктом 2 частини третьої цієї статті, а так само його грошового еквівалента: 1) запитуючій стороні, яка прийняла рішення про конфіскацію для відшкодування потерпілим шкоди, завданої злочином; 2) згідно з міжнародними договорами України, що регулюють питання розподілу конфіскованого майна або його грошового еквівалента» [131]. Із вказаного можемо дійти висновку, що за загальним правилом конфісковане майно передається в дохід держави, винятки становлять лише два випадки, які не надають можливості набути прав власності державою. Тобто суддя, виносячи вирок, одразу має прийняти рішення щодо долі конфіскованого майна. І саме в цьому моменті закладається найбільший суб'єктивний фактор – застосує суддя цю додаткову санкцію у вигляді конфіскації чи ні, а якщо так, то яке майно і в якій кількості. Аналіз судової практики доводить, що судді не у всіх передбачених випадках застосовували такий вид додаткової санкції, або ж застосовували неспіврозмірно до суми завданої злочином шкоди. Попри те, що законодавством вимагається враховувати в кожному конкретному випадку суспільну небезпечність вчиненого злочину, ступінь вини та дані, що характеризують особу винного, мінімізувати вплив суб'єктивних факторів у прийнятті рішення щодо конфіскації, на жаль, доволі складно. А від прийнятих рішень напряму залежить питання виникнення прав власності в держави на конфісковане майно.

Якщо ж рішення прийняте про конфіскацію і воно чітко передбачає звернення майна в дохід держави, то вступають в силу вже норми виконавчого права. Так, згідно Закону України «Про виконавче провадження» [132] та Інструкції з організації примусового виконання рішень [133], виконання покарання у вигляді конфіскації майна здійснюється державною виконавчою службою за місцезнаходженням майна. Реалізація

конфіскованого майна здійснюється в порядку, встановленому Законом. Розпорядження конфіскованим майном та майном, яке не підлягає реалізації, здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. В постанові про відкриття виконавчого провадження строк для самостійного виконання рішення боржнику не надається. Виконавчий збір не стягується. Згідно Інструкції майно, що підлягає конфіскації та реалізації, вилучається державним виконавцем у боржника. У разі якщо майно вилучено іншим уповноваженим органом, воно вилучається державним виконавцем у цього органу в тому випадку, якщо таке майно може бути реалізовано згідно з вимогами Закону. Вилучена іншим уповноваженим органом готівка за дорученням державного виконавця перераховується цим органом до державного бюджету на вказані державним виконавцем рахунки [133]. Повідомлення про перерахування коштів є підставою для закінчення виконавчого провадження. Тобто, момент виникнення прав власності в держави на грошові кошти пов'язаний із моментом перерахування їх на відповідний розрахунковий рахунок.

Деяко складніший процес відбувається із конфіскованим майном, адже його потрібно реалізувати для звернення в дохід держави. Реалізація конфіскованого майна здійснюється в порядку, що також визначений Законом України «Про виконавче провадження». В цілях реалізації проводиться оцінка майна, після виготовлення звіту про оцінку виконавець ознайомлює сторони провадження із звітом і лише за умови відсутності заперечень, майно передається на реалізацію через відповідні аукціони. Кошти, що надійшли на депозитний рахунок від реалізації конфіскованого майна, перераховуються до державного бюджету протягом трьох робочих днів з дня надходження цих коштів [133]. Із вказаного можемо дійти висновку, що і у випадку з реалізацією майна момент виникнення права державної власності співпадає із моментом зарахування коштів на рахунок бюджету, єдина відмінність від попередньо описаного випадку із

конфіскацією коштів, реалізація майна дещо відтягує в часі момент переходу прав власності.

З позиції правового статусу коштів, які надходять в результаті конфіскації, то вони вважаються нерозподіленими коштами між суб'єктами державної власності, а відтак можуть одразу використовуватись у процесі здійснення основних функцій держави.

Права державної власності можуть бути порушені, якщо належні кошти не передані на рахунки бюджету, передані невчасно або не в повному обсязі. У такому випадку саме державні виконавці вважатимуться відповідачами у даній категорії справ. Оскільки засуджені особи не мають відношення до передачі коштів для зарахування чи реалізації майна, то і відповідно відношення до завдання шкоди державі вони не мають.

Отже, конфіскація, як додаткова до основного покарання санкція в кримінальному процесі, є передумовою до набуття права державної власності на конфісковане майно. Вказане набуття прав як цивільно-правовий механізм напряду залежить від ефективної дії публічно-правового механізму притягнення винних у важких та особливо важких корисливих злочинах до відповідальності. Момент зміни форми власності із приватної на державну співпадає із моментом зарахування грошових коштів, які конфісковані або отримані від реалізації конфіскованого майна на рахунок державного бюджету. Розпорядження вказаними коштами може відбуватись одразу у відповідному бюджетному періоді. Порушення прав держави як власника може відбуватись виключно за умови неперерахування, недостатнього або невчасного перерахування зазначених коштів на рахунок. Неприйняття суддею рішення про конфіскацію не створює передумов до захисту прав державної власності, оскільки вони ще не набулись державою, відтак суб'єктивний фактор прийняття суддівського рішення все ж впливає на розмір коштів, отримуваних державою через механізм конфіскації.

Окремо у питанні конфіскації як підстави набуття прав державної власності слід розглянути так звану «спеціальну конфіскацію».

Так, законодавство про інтелектуальну власність містить норму, яка дозволяє при захисті прав правовласника застосовувати судам механізм конфіскації. Вказане зумовлює не лише пов'язаність норм публічно-правового та приватно-правового характеру в процесі застосування механізму конфіскації, а й виникнення тристоронніх відносин «правовласник – порушник – держава», забезпечення балансу інтересів яких має простежуватись як у нормах законодавства, так і у правозастосовчій практиці.

Механізм конфіскації як кримінальне покарання має багаторічну історію, достатню наукову розробленість і нормативно-правову визначеність. Механізм же конфіскації як процесуальний порядок поводження із речовими доказами, а не безпосереднє покарання, що юридичним наслідком має також виникнення прав державної власності, є новим для законодавства України, не має достатнього наукового обґрунтування, а від того і нормативно-правового визначення. Отож, перейдемо до безпосереднього аналізу.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» у нормах ст. 52, яка стосується способів цивільно-правового захисту авторського права і суміжних прав, містить положення, що «Суд може постановити рішення про вилучення чи конфіскацію всіх контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення, щодо яких встановлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту. Це стосується також усіх кліше, матриць, форм, оригіналів, магнітних стрічок, фотонегативів та інших предметів, за допомогою яких відтворюються примірники творів, фонограм, відеограм, програм мовлення, а також матеріалів і обладнання, що використовуються для їх відтворення і для виготовлення засобів обходу технічних засобів захисту. За рішенням суду вилучені контрафактні примірники творів (у тому числі комп'ютерні програми і бази даних), фонограм, відеограм, програм мовлення на вимогу особи, яка є суб'єктом авторського права і (або) суміжних прав і права якої

порушено, можуть бути передані цій особі. Якщо ця особа не вимагає такої передачі, то контрафактні примірники підлягають знищенню, а матеріали і обладнання, що використовувалися для відтворення контрафактних примірників, підлягають відчуженню із перерахуванням виручених коштів до Державного бюджету України» [134].

У ст. 53 п. 3 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» також є подібна норма, яка передбачає: «Суд може постановити рішення про: а) вилучення з комерційного обігу чи конфіскацію незаконно одержаного відповідачем будь-якого матеріалу сорту та продукту, отриманого безпосередньо з нього (матеріал та продукт сорту, добросовісно набуті іншими особами, конфіскації не підлягають); б) вилучення чи конфіскацію матеріалів і/або обладнання, які були значною мірою використані для незаконного виробництва матеріалу сорту» [135].

Інші спеціальні закони у сфері інтелектуальної власності чітко прописаних норм щодо конфіскації не містять, а це означає, що до таких об'єктів як винаходи, корисні моделі, промислові зразки, топографії інтегральних мікросхем, знаки для товарів і послуг тощо, які введені в обіг із порушенням прав інтелектуальної власності можуть бути застосовані загальні норми щодо захисту прав інтелектуальної власності, які передбачені ст. 432 Цивільного кодексу України. Так, вказана норма передбачає, що «Суд у випадках та в порядку, встановлених законом, може постановити рішення, зокрема, про: 1) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів; 2) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності; 3) вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів; 4) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з

порушенням права інтелектуальної власності або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь» [27].

Аналіз наведеної вище норми ЦК України дозволяє стверджувати, що законодавець розмежовує поняття «конфіскація» і «вилучення». Так, вилучення може стосуватися усіх об'єктів інтелектуальної власності, які введені в цивільний обіг із порушенням прав інтелектуальної власності, а також матеріалів та знарядь, які використовувались переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності. Конфіскація ж в загальному порядку цивільно-правового захисту не передбачена, а це означає, що вона може бути застосована виключно у випадках передбачених законодавством, тобто виключно по відношенню до об'єктів авторського права і суміжних прав, а також сортів рослин. Наголошуємо на тому, що йдеться про конфіскацію в межах цивільно-правового способу захисту прав інтелектуальної власності. Коли ж йдеться про адміністративно-правовий та кримінально-правовий способи захисту прав, то застосування механізму конфіскації має свої особливості.

Так, санкції ст.ст. 51², 164⁶, 164⁷, 164⁹ передбачають накладення штрафу з конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, які призначені для її виготовлення а також грошей, отриманих від цієї діяльності. Під конфіскацією предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, розуміємо «примусову безоплатну передачу цього предмета у власність держави за рішенням суду» [136].

Стаття 476 Митного кодексу України встановлює, «Ввезення на митну територію України або вивезення за межі цієї території товарів, призначених для виробничої або іншої підприємницької діяльності, з порушенням охоронюваних законом прав інтелектуальної власності - тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією товарів, що переміщуються з порушенням права інтелектуальної власності» [137].

Аналіз норм адміністративно-правового способу захисту прав інтелектуальної власності дозволяє зробити висновок, що законодавець оперує лише поняттям «конфіскація», тобто поняття «вилучення» для нього не характерне. Це і не дивно, адже адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами. Тобто жодного відношення до компенсаційних механізмів відновлення порушених прав інтелектуальної власності адміністративно-правове розуміння конфіскації не має.

Подібний механізм конфіскації встановлений і в межах кримінально-правового способу захисту порушених прав інтелектуальної власності. Так, норми ст. 96-1 та 96-2 КК України запровадили інститут спеціальної конфіскації, за яким здійснюється примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим Кодексом, за умови вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу, за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [130]. Нагадаємо, що наведені норми з'явилися в Кримінальному кодексі України лише 28 лютого 2016 року у зв'язку із виконанням рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної компенсації.

Нововведеними нормами ст. 96-1 та 96-2 законодавець запровадив новий порядок конфіскації, зокрема вилучив із санкцій ст. 176,177 та 229 КК України звичайну конфіскацію, зате запровадив спеціальну конфіскацію з відсутністю прив'язки до виду кримінального правопорушення. Так, серед

підстав застосування спеціальної конфіскації ст. 96-2 КК України передбачає, що застосовується вона у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення; 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, - переходять у власність держави; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання [130].

Як вбачається із наведених вище норм кримінального законодавства, законодавець доволі чітко і лаконічно прописав підстави та порядок здійснення спеціальної конфіскації, що є позитивним, оскільки чітко визначає випадки набуття державною права власності на майно та грошові кошти, конфісковані у порушників. З позиції обмеження прав порушника, як бачимо, випадки застосування спеціальної конфіскації мають завершений характер, що зумовлює дотримання балансу інтересів як порушника, так і держави. Норма про незастосування механізму спеціальної конфіскації до грошей, цінностей та іншого майна, які згідно із законом підлягають поверненню власнику (законному володільцю) або призначені для відшкодування шкоди, завданої злочином сприяє встановленню балансу прав між державою та правовласником, чії права порушені. У зв'язку із зазначеним можна стверджувати про належне правове регулювання механізму спеціальної конфіскації у нормах кримінального права і дотримання балансу інтересів усіх трьох сторін: правовласника, порушника та держави.

Якщо проводити порівняння механізму конфіскації, що діяв у сфері захисту прав інтелектуальної власності до прийняття норм ст. 96-1 та 96-2

КК України, із теперішнім механізмом спеціальної конфіскації, то варто відзначити наступні відмінні їх риси:

- Конфіскація застосовувалась залежно від виду кримінального правопорушення;

- Санкції ст. 176,177 та 229 передбачали конфіскацію та знищення всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, відеограм, програм мовлення та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для їх виготовлення.

З позиції набуття прав державної власності через механізм конфіскації, норми сучасного механізму є більш вигідні для держави, оскільки необхідність знищення відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для її виготовлення не залишали шансів державі набутти жодних прав власності. Це було не завжди доречно, адже для порушення прав інтелектуальної власності у переважній більшості випадків застосовувалось приладдя, яке можна використовувати у цілком законних сферах, а тому обов'язкова вимога знищення його була, на наш погляд, невикорданною. Значно вигідніше використовувати знаряддя і матеріали в діяльності державних підприємств, установ та організацій на користь суспільству або продати його і кошти передати до бюджету, аніж просто знищувати.

До речі, доволі цікавою є практика іноземних держав у питанні розпорядження коштами, отриманими від застосування механізму спеціальної конфіскації. Так, у Великобританії схема стягнення прибутків, отриманих злочинним шляхом, в тому числі при порушенні прав інтелектуальної власності, була запроваджена у 2005 році Законом Proceeds of Crime (PoC). Згідно цього закон перші 50% конфіскованих доходів йде в казну, а друга частина у 50% розподіляється на основі розрахунку: 40% від суми сплачується на розслідування, судове переслідування, і 20% - органам правозастосування. Для кращого розуміння наведемо приклад: зі 100000 фунтів стерлінгів ордеру про конфіскацію за PoC законом, 50% йде до

Міністерства фінансів (тобто 50000), інші 50% розподіляється наступним чином: 20% (10000) спрямовується до органу, відповідального за збір коштів (Зазвичай це суди магістратів), 40% (20000) спрямовується до Слідчого з фінансових питань (відповідні місцеві органи влади), 40% (20000) направляється до органу переслідування (яким може бути поліція або інший орган, що проводить розслідування) [138, с. 238].

Практики поділу конфіскованих грошових коштів та обладнання національне законодавство не містить, а це в свою чергу не стимулює фахівців правоохоронних органів працювати на результат саме по вилучених коштах.

Як вказують деякі дослідники, є ще один ризик при застосуванні механізму спеціальної конфіскації. Йдеться про ризик повернення підробленої продукції, «шкідливого» обладнання, сировини й матеріалів для виготовлення підробленої продукції в господарський обіг [139]. Вбачають цей ризик у нормі кримінально-процесуального законодавства, зокрема ст. 100 КПК України, яка вказує, що «Під час вирішення питання щодо спеціальної конфіскації насамперед має бути вирішене питання про повернення грошей, цінностей та іншого майна власнику (законному володільцю) та/або про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Застосування спеціальної конфіскації здійснюється тільки після доведення в судовому порядку стороною обвинувачення, що власник (законний володільець) грошей, цінностей та іншого майна знав про їх незаконне походження та/або використання. У разі відсутності у винної особи майна, на яке може бути звернене стягнення, крім майна, яке підлягає спеціальній конфіскації, збитки, завдані потерпілому, цивільному позивачу, відшкодовуються за рахунок коштів від реалізації конфіскованого майна, а частина, що залишилася, переходить у власність держави» [131].

Серед обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні ст. 91 КПК України називає і у п. б) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній

конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення. Тобто доказуванню підлягає статус грошей, цінностей та іншого майна, які підлягають спеціальній конфіскації, а не факт обізнаності законного володільця про їх незаконне походження та/або використання. З метою мінімізації вказаного ризику пропонуємо доповнити ст. 91 п. 7 наступного змісту: «обставини, які підтверджують, що власник грошей, цінностей та іншого майна, які підлягають спеціальній конфіскації, знав про його незаконне походження та/або використання». Відповідно п. 7 цієї статті вважати п. 8. Вказане доповнення виключить випадки зловживання недосконалістю норм КПК України і претендування на конфісковані гроші та інші цінності недоброчесних правовласників. Це в свою чергу забезпечить мінімізацію ризиків і для держави в процесів набуття нею права власності за механізмом конфіскації.

За незначного коректування кримінально-правовий механізм конфіскації з позиції забезпечення прав державної власності можна визнати задовільним і здатним виконати поставлені перед ним завдання. Порівняльно-правовий аналіз норм чинного адміністративного, кримінального та цивільного законодавства з питань конфіскації дозволив нам окреслити і можливі шляхи вдосконалення останнього.

Так, нагадаємо, що Закон про авторське право наділяє суд можливістю постановити рішення про вилучення чи конфіскацію всіх контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення, щодо яких встановлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням

авторського права і (або) суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту. Це стосується також усіх кліше, матриць, форм, оригіналів, магнітних стрічок, фотонегативів та інших предметів, за допомогою яких відтворюються примірники творів, фонограм, відеограм, програм мовлення, а також матеріалів і обладнання, що використовуються для їх відтворення і для виготовлення засобів обходу технічних засобів захисту. З цього доходимо висновку, що вилучення як механізм відокремлений від конфіскації стосується і контрафактних примірників і обладнання, за допомогою яких здійснюється порушення прав інтелектуальної власності.

Абз. 2 п. 4 ст. 52 ніби і вносить певні роз'яснення щодо матеріалів і обладнання, та все ж не зовсім вдало. Із редакції останньої норми вбачається, що і контрафакт і обладнання можуть бути передані правовласнику, а вже у випадку невиявлення бажання їх отримати контрафакт знищується, а обладнання відчужується із перерахуванням коштів до Державного бюджету України. Ми таку позицію законодавця вважаємо невдалою, оскільки обладнання для порушення прав інтелектуальної власності ніколи не належало правовласнику і отримувати певні вигоди від незаконної діяльності по порушенні прав інтелектуальної власності правовласник не в змозі. Ми стоїмо на позиції, що знищуватись на вимогу правовласника може лише контрафактна продукція, а кліше, матриці, форм, оригінали, магнітні стрічки, фотонегативи та інших предмети, за допомогою яких відтворюються примірники творів, фонограм, відеограм, програм мовлення, а також матеріали і обладнання, що використовуються для їх відтворення і для виготовлення засобів обходу технічних засобів захисту мають бути одразу конфісковані. Цим проведеться чітке розмежування між механізмами вилучення та конфіскації, а захист прав правовласника матиме виключно компенсаційний характер. Для цього пропонуємо норми п. 4 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» викласти у наступній редакції: «Суд може постановити рішення про вилучення чи конфіскацію всіх контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм

мовлення, щодо яких встановлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, а також засобів обходу технічних засобів захисту. Конфіскація стосується також усіх кліше, матриць, форм, оригіналів, магнітних стрічок, фотонегативів та інших предметів, за допомогою яких відтворюються примірники творів, фонограм, відеограм, програм мовлення, а також матеріалів і обладнання, що використовуються для їх відтворення і для виготовлення засобів обходу технічних засобів захисту.

За рішенням суду вилучені контрафактні примірники творів (у тому числі комп'ютерні програми і бази даних), фонограм, відеограм, програм мовлення на вимогу особи, яка є суб'єктом авторського права і (або) суміжних прав і права якої порушено, можуть бути передані цій особі. Якщо ця особа не вимагає такої передачі, то контрафактні примірники підлягають знищенню. Матеріали і обладнання, що використовувалися для відтворення контрафактних примірників, після конфіскації підлягають відчуженню із перерахуванням виручених коштів до Державного бюджету України. Тож бачимо, що законодавець зводить механізм набуття прав державної власності при застосуванні спеціальної конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності до традиційного інституту конфіскації, що вже давно використовується в національній системі права. Йдеться про продаж матеріалів і обладнання, що використовувалися для відтворення контрафактних примірників і подальшу передачу виручених коштів до Державного бюджету.

Набуття права власності через визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, передбачене п. 12 ст. 346 ЦК України є, порівняно з іншими найновішою підставою набуття права власності державою. Лише 31 жовтня 2019 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого

самоврядування, і покарання за набуття таких активів» [140] було доповнено ст. 346 досліджуваною підставою.

Визнання необґрунтованими активів і стягнення їх в дохід держави також є підставою, залежною від чіткої взаємодії норм публічно-правового та приватно-правового характеру.

Упускаючи матеріал щодо розслідування факту заволодіння необґрунтованими активами, звернемо увагу лише на визначальні моменти, які впливають на отримання права власності державою. Отож, до держави у випадку визнання необґрунтованими переходить право власності на активи, під якими слід розуміти «грошові кошти (у тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, у тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [140].

Якщо аналізувати розміри таких активів, то все залежатиме від законних доходів особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Адже вартість таких активів, щоб вони були визнані необґрунтованими, має більше ніж на шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян перевищувати її законні доходи. То ж у випадку притягнення винних до відповідальності, держава може претендувати на доволі значні суми.

Занепокоєння викликає лише частина 5 ст. 258 ЦК України, яка встановлює, що «Позовна давність у чотири роки застосовується за вимогами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави» [27]. П. 7 ст. 261 ЦК України при цьому встановлюється, що «Перебіг позовної давності за вимогами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави починається від дня набуття оспорюваних активів відповідачем» [27]. У вказаній нормі вбачаємо певні ризики для набуття прав власності державою. Згідно чинних норм вбачається, що якщо виявлені

необґрунтовані активи були набуті особою більше, ніж 4 роки тому, то визнання їх необґрунтованими взагалі неможливе. Ми усвідомлюємо, що зараз братимуться до уваги активи, які набуті після 28 листопада 2019 року, та в подальшому таке вирахування моменту перебігу позовної давності сприятиме зловживанням. Адже особі достатньо буде вміло приховувати протягом 4 років свої активи, і в подальшому їх вже не можна буде визнати необґрунтованими і стягувати в дохід держави. Сам строк у 4 роки ми не заперечуємо, адже це і так робить позовну давність спеціальною. Нас більше непокоїть момент, з якого починається перебіг. За загальним правилом щодо позовної давності перебіг починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Вважаємо, що і в досліджуваному випадку прив'язку потрібно робити саме до моменту, коли відповідні особи дізнались про порушення. А зважаючи на високу латентність усього, що пов'язане із необґрунтованістю активів, пов'язувати момент із набуттям таких активів вважаємо таким, що має значні корупційні ризики. У зв'язку з необхідністю захисту інтересів держави пропонуємо викласти норми ч. 7 ст. 261 ЦК України у наступній редакції: «Перебіг позовної давності за вимогами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави починається від дня, коли відповідні уповноважені особи дізнались або могли дізнатись про такі порушення».

Стягнення штрафів за правопорушення також є підставою набуття права власності на грошові кошти державою. Йдеться про застосування до правопорушників штрафних санкцій в межах кримінального, адміністративного, цивільного, а також іншими галузями законодавства. Такими, що прямо не визначені у нормах ЦК України як підстави до набуття прав державно власності, проте є такими в силу законів, є й такі як виникнення права власності за рахунок подарованого окремими громадянами майна, успадкованого майна, коштів від випуску лотерей, облігацій внутрішньої державної позики, цінних паперів.

Кошти, які отримані в якості податкових платежів і різного роду мит також становлять з моменту їх внесення державну власність. Потрапляючи до державного бюджету, вони в подальшому використовуються для здійснення державою передбачених функцій.

Варто також згадати, що у попередній редакції ЦК України однією з підстав виникнення права державної власності вважалося також визнання майна безхазяйним. Зокрема, відповідно до закону майно, яке не мало власника або власник якого був невідомий, надходило у власність держави. Безхазяйне майно надходило власність держави за рішенням виконавчого комітету районної, міської Ради народних депутатів, винесеним за заявою фінансового органу. Фактами, які свідчили про безхазяйність майна, могли бути: неможливість виявлення власника при вилученні у злочинців викраденого майна, в разі стихійного лиха, при втраті права на майно у зв'язку із сплином позовної давності для його витребування тощо. Майно, визнане у встановленому порядку безхазяйним, зараховувалося безпосередньо у Державний бюджет.

У зв'язку з повноцінним відділенням права комунальної власності від державної власності, відбулось переформування вказаної підстави. І тепер згідно статті 335 ЦК України «Після спливу одного року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду у комунальну власність» [27]. Подібна ситуація сталась і зі знахідкою, яка тепер також переходить за встановлених обставин у комунальну власність.

Вказані зміни, що стосуються скорочення переліку підстав набуття права власності державою є, на нашу думку, нічим іншим як проявом закладеної у нормах Конституції України декларації про рівність усіх форм власності. То ж держава саме через норми, які регулюють набуття суб'єктами прав власності, в тому числі і нею, закладає таке регулювання, яке сприяє відходу її від статусу панівної форми власності.

Серед способів набуття прав державної власності, які, проте, чітко не визначені нормами чинного законодавства України, є також реприватизація. Як протилежність поняттю приватизації, реприватизація означає повернення у державну власність раніше приватизованого майна через визнання недійсними або розірвання договорів приватизації. Попри те, що із 1992 року існує цілий комплекс законодавчих актів з питань приватизації, які містять окремі норми щодо повернення приватизованого майна у державну власність, чітко сформованого і науково обґрунтованого інституту реприватизації не існує і до сьогоднішнього дня.

Варто відзначити, що чинне законодавство з питань приватизації передбачає можливість розірвання договору купівлі-продажу або визнання його недійсним і повернення у державну власність майна, вказаний процес не називають реприватизацією. З кожним днем все більше згадок у ЗМІ з вуст політиків, юристів та журналістів про реприватизаційні процеси, а жодного легального визначення цього поняття у законодавстві немає. Ще у 2000 році Програмою інтеграції України до Європейського Союзу передбачалося, що одним із стратегічних напрямів ринкових перетворень в Україні є удосконалення відносин власності шляхом закінчення процесу приватизації. Для цього було прийнято рішення про проведення виключно грошової приватизації із залученням інвестицій на поповнення обігових коштів підприємств, передприватизаційну підготовку стратегічно важливих об'єктів, продаж підприємств разом із земельними ділянками, післяприватизаційне супроводження та у разі необхідності реприватизацію і удосконалення управління державними корпоративними правами, проте і сьогодні чітко встановленого механізму реприватизації законодавчо не визначено.

При поверненні до попереднього стану учасників угод з приватизації після їх розірвання чи визнання недійсними важливе значення має захист інвестицій, адже це впливає на формування цілісного уявлення про інвестиційний клімат в Україні. Отож, із врахуванням вказаного, необхідним

вважається детальне наукове обґрунтування механізму реприватизації в Україні.

Перш ніж перейти до формування визначення реприватизації, визначимося в цілому із застосовуваною термінологією. Так, безпосередньо пов'язаними із поняттям реприватизації є поняття «приватизація», «націоналізація», «конфіскація» та «реквізиція». Лише визначивши спільні та відмінні ризи з усіма названими поняттями, можна буде викристалізувати потрібне нам поняття.

Отож, під приватизацією Закон України «Про приватизацію державного майна» розуміє «платне відчуження майна, що перебуває у державній власності, у тому числі разом із земельною ділянкою державної власності, на якій розташований об'єкт, що підлягає приватизації, на користь фізичних та юридичних осіб, які можуть бути покупцями відповідно до цього Закону, з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів для здійснення структурної перебудови національної економіки» [141].

Із наведеного визначення вбачається, що законодавець під поняттям приватизації розуміє перш за все процес. Цей процес спрямований на зміну форми власності із державної на приватну. Майбутніми правовласниками можуть бути лише фізичні та юридичні особи, які за нормами закону можуть вважатися покупцями. Метою зміни форми власності є підвищення ефективності виробництва та залучення інвестицій.

Частка «ре» до будь-якого слова означає зворотність процесу, то ж лише за етимологією аналізованого поняття можна зробити висновок, що реприватизація є зворотнім процесом до приватизації. Вказану зворотність, проте, можна застосувати лише до зміни форми власності, тобто при реприватизації із приватної власності майно повертається у державну власність. При цьому спрямованість процесу і його основна мета відрізняються. Для того аби встановити потрібні елементи майбутнього

визначення, порівняємо реприватизацію із іншими пов'язаними поняттями, такими як націоналізація зокрема.

Легального визначення націоналізації у законодавстві України також немає. За словником іншомовних слів під націоналізацією слід розуміти вилучення з приватної власності осіб у власність держави землі, промислових і транспортних підприємств або цілих галузей народного господарства [142]. Єдиною нормою, яка може бути долучена до аналізу поняття націоналізації є норма ст. 147 Господарського кодексу України, яка в п. 2. вказує, що «Вилучення державою у суб'єкта господарювання його майна допускається не інакше як у випадках, на підставах і в порядку, передбачених законом» [143].

З приводу доктринального тлумачення поняття слід відзначити, що деякі автори вважають націоналізацію цивілізованим способом викупу державою майна у приватного власника в обмеженому ряді випадків. Так, в економіці визначають два погляди щодо можливого визначення націоналізації. Перший - примусовий викуп у власника майна для виконання державою певних функцій (наприклад, держава здійснює будівництво військового об'єкта, і продукція певного підприємства стає стратегічно значимою). Другий підхід - переведення у державну власність цілих галузей економіки для їх повної реорганізації та зняття соціальної напруги (як приклад наводять діяльність Маргарет Тетчер у вугільній промисловості).

У своїй публікації, присвячені реприватизації нами було виділено спільні та відмінні риси порівнюваних понять. Отож, «спільними рисами націоналізації та реприватизації є те, що в обох випадках йдеться про процес зміни форми власності із приватної на державну. В основному ці процеси мають примусовий, проте оплатний характер. Із відмінних рис слід виділити наступні: реприватизація є поверненням майна у державну власність через визнання недійсною приватизації або розірвання приватизаційного договору внаслідок невиконання його умов однією із сторін, тоді як націоналізація є набуттям права державної власності через певні суспільні потреби; об'єктами

реприватизації є виключно майно, яке вже раніше належало державі, проте було відчужене у приватну власність, тоді як об'єктом націоналізації є майно, яке завжди знаходилось у приватній чи колективній власності; основною метою реприватизації є реакція на порушення приватизаційного законодавства і відновлення становища учасників, яке існувало до порушення, тоді як метою націоналізації є забезпечення державою захист суспільних інтересів чи інтересів національної безпеки» [144, с. 40].

Наступним поняттям, що пов'язане із реприватизацією є поняття «конфіскація». Порівняльно-правове дослідження понять реприватизація та конфіскація дозволило нам також сформулювати ряд спільних та відмінних їх рис. Так, «спільним для вказаних понять є те, що вони обидві є процесом переходу права власності від приватної до державної і вказаний перехід не є добровільним для приватного суб'єкта. Серед відмінностей слід назвати наступне: реприватизація є оплатним процесом, тоді як конфіскація - безоплатним; реприватизація є реакцією на порушення приватизаційного законодавства, тоді як конфіскація є додатковою відповідальністю за вчинений злочин; при реприватизації повертається у державну власність лише майно, яке вже раніше належало державі, тоді як при конфіскації – будь-яке майно, що належало порушнику і яке чітко визначене рішенням суду» [144, с. 41].

Спільними рисами реприватизації та реквізиції є знову ж те, що це процеси, спрямовані на зміну форми власності. Наступною спільною рисою є те, що вони мають оплатний характер. Відмінним є те, що реквізиція може мати зворотний характер для того ж власника, тоді як реприватизація передбачає після повернення в державну власність майна його наступне відчуження але вже іншим особам. Мета аналізованих двох процесів також відрізняється: у реквізиції – це суспільна необхідність, тоді як в реприватизації – поновлення державної власності на майно через допущені порушення приватизаційного законодавства.

Отож, після проведеного порівняльно-правового дослідження усіх пов'язаних із поняттям реприватизації понять, вважаємо за необхідне надати авторське визначення цього поняття із пропозицією включення його у ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного майна». Отож, під реприватизацією державного майна пропонуємо розуміти оплатне повернення майна (у тому числі земельної ділянки, на якій розташовано таке майно), набутого фізичними та юридичними особами в порядку приватизації, у державну власність у зв'язку із розірванням чи визнанням недійсними приватизаційних договорів з метою відновлення становища, яке існувало до порушення приватизаційного законодавства.

Зародження механізму реприватизації відбулось із прийняттям першого приватизаційного законодавства, тобто вже із 1992 року Закон України «Про приватизацію державного майна» містив норми щодо відповідальності за порушення, зокрема ст. 29 вказувалося «Порушення встановленого законодавством порядку приватизації або прав покупців є підставою для визнання недійсним договору купівлі-продажу об'єкта приватизації в порядку, передбаченому законодавством України» [141]. Подібної норми Закон України «Про приватизацію житлового фонду» не містив, то ж реприватизація в чистому вигляді житлового фонду не стосувалася. Хоча підзаконні нормативно-правові акти і передбачали можливість обміняти приватизоване житло меншої площі на більшої із укладенням договору обміну, та цей механізм явно не вписується в класичне розуміння реприватизації як повернення до попередньо існуючого стану у зв'язку із порушенням приватизаційного законодавства.

Крім вказаного вище у 1992 році було прийнято і Закон України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», ст. 20 якого передбачала, що «Аукціон, конкурс може бути припинено і об'єкт знімається з торгів, конкурсного відбору на вимогу будь-кого з його учасників або органу приватизації у випадках, коли: не виконано вимог щодо змісту інформації, передбаченої статтею 15 цього Закону, та терміну її

опублікування; об'єкт включено до відповідного переліку об'єктів, що підлягають приватизації, з порушенням чинного законодавства; покупець не визнається як такий згідно з законодавством про приватизацію; істотно порушувались інші правила оголошення та проведення аукціону, конкурсу, передбачені цим Законом. Зазначені порушення можуть бути підставою для визнання судом недійсними угод, укладених на аукціоні, конкурсі» [145]. Як бачимо із наведеної норми, там де відбувалась оплатна приватизація елементи механізму реприватизації присутні. Порядок повернення у державну власність об'єктів приватизації у разі розірвання або визнання недійсними договорів купівлі-продажу таких об'єктів був визначений лише 18 січня 2001 року. Із цього можемо зробити висновок, що попри існування норм про реприватизацію із 1992 року, лише через 9 років було прийнято відповідний офіційний акт впровадження вказаних норм у життя. Тобто народження механізму реприватизації відбувалось непланомірно і дещо неузгоджено.

В період 1996-2000 років було прийнято комплекс нормативно-правових актів у сфері приватизації. Серед них варто згадати Закони України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва», «Про особливості приватизації підприємств, що належать до сфери управління Міністерства оборони України», «Про призупинення приватизації підприємств нафтопереробної промисловості». Кількість підзаконних нормативно-правових актів була доволі значною, тому описувати їх, на нашу думку, не видається можливим.

Щодо питання реприватизації, то найактивніше вона почала застосовуватись у 2005 році більш як політична справа покарання олігархів, що надто розбагатіли на отриманих із державної власності об'єктах. У суспільства навіть складалось враження про замовні реприватизації сучасної влади проти представників попередньої [146, с. 32]. Найбільшими приватизованими об'єктами, які були повернені у державну власність можна

назвати ВАТ "Криворіжсталь", ВАТ "Нікопольський завод феросплавів" (НЗФ), та ВАТ "Нікопольський південно-трубний завод". Станом на сьогодні таким об'єктом є «Укртелеком».

Наслідки проведених реприватизаційних процесів мають на жаль не позитивну спрямованість. Так, для інвесторів країна, в якій за політичними мотивами переглядають процеси приватизації, не є інвестиційно привабливою. Цей факт свідчить про те, що до реприватизації слід відноситись дуже обережно, оскільки пару проведених реприватизаційних процесів можуть звести нанівець усю приватизаційну політику. До того ж Україна інтегрується в європейський і міжнародний простір, який вимагає гідного захисту прав власності, то ж крім політичних інтересів у досліджуваному процесі мають бути враховані зовнішньо-політичні зобов'язання нашої країни.

Серед міжнародних нормативно-правових актів, які впливають на еволюцію механізму реприватизації слід назвати Вашингтонську конвенцію про врегулювання інвестиційних спорів між державами та національними суб'єктами права інших держав 1965 р. та Сеульську конвенцію про заснування Багатостороннього агентства з гарантій інвестицій 1985 р. Так, Вашингтонська конвенція передбачає створення Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів при Міжнародному банку реконструкцій та розвитку, який забезпечує розв'язання шляхом примирення та арбітражу інвестиційних спорів між Договірними Державами та особами інших Договірних Держав. Сеульська конвенція в свою чергу запроваджує міжнародну систему страхування іноземних інвестицій. Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій надає гарантії, включно з укладенням договорів страхування та перестрахування некомерційних ризиків щодо інвестицій держав-учасниць. До переліку ризиків, які можуть покриватися відповідно до Конвенції, належать запровадження обмежень на переказ валюти за межі приймаючої держави; експропріація або аналогічні заходи, в результаті яких інвестор позбавляється права власності на свої

капіталовкладення; відмова приймаючої держави від договору з інвестором, коли відсутня можливість врегулювання такої ситуації в судовому чи арбітражному порядку, а також війна та громадянські заворушення на території приймаючої держави [147, с. 205].

Зважаючи на вищеназвані вимоги міжнародних договорів, подальша еволюція механізму реприватизації пішла в напрямі їх врахування, включаючи врахування національних проблем, які виявились на протязі усього приватизаційного періоду. Так, 9 листопада 2017 року Верховною Радою України було прийнято за основу законопроект 7066, який покликаний спростити механізм приватизації і таким чином зробити привабливим інвестиційний клімат в Україні. 18.01.2018 вказаний законопроект набув статусу закону.

Проаналізуємо детальніше норми вказаного Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» [148] в частині питань щодо реприватизації. Отож, як і раніше ст. 1 не містить легального визначення реприватизації, у зв'язку з чим пропонуємо її доповнити. Ст. 26 у п. 3 встановлюється завершений перелік випадків розірвання договору купівлі-продажу об'єкта приватизації і серед них визначено:

- 1) несплата протягом 60 днів коштів за об'єкт приватизації з дня укладення договору купівлі-продажу відповідно до його умов;
- 2) невиконання умов продажу об'єкта і зобов'язань покупця, визначених договором купівлі-продажу, в установленій таким договором строк;
- 3) подання органу приватизації неправдивих відомостей;
- 4) сплата за об'єкт приватизації коштів, отриманих з порушенням вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;
- 5) невиконання зобов'язання покупця щодо недопущення скорочення чисельності працівників з ініціативи нового власника чи уповноваженого ним органу;

б) продаж або в інший спосіб відчуження покупцем приватизованого об'єкта особам, визначеним частиною другою статті 8 цього Закону, протягом виконання зобов'язань за договором купівлі-продажу [148].

П 9-11 цієї ж статті встановлюється, що «на вимогу однієї із сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано в разі невиконання іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, у визначені строки або визнано недійсним за рішенням суду. У разі розірвання в судовому порядку договору купівлі-продажу у зв'язку з невиконанням покупцем договірних зобов'язань приватизований об'єкт підлягає поверненню в державну власність» [148].

Наведені вище норми жодних зауважень не викликають, а затвердження виключного переліку випадків розірвання приватизаційного договору заслуговує лише на схвалення, оскільки обмеження прав власності мають мати лише завершений характер. Зауваження викликають норми «Повернення коштів покупцям здійснюється у сумі, що отримана державними органами приватизації в результаті повторного продажу об'єктів, але не може перевищувати суми, сплаченої покупцем під час попереднього продажу. У разі коли об'єкт приватизації визнано банкрутом, кошти від повторного продажу покупцю не повертаються» [144, с. 43]. Саме наведена норма не відображає, на нашу думку, якісний захист інвестицій в державі. Так, якщо інвестор вклав свої кошти в придбання об'єкта приватизації, то він вправі очікувати їх повернення в сумі інвестицій зменшених на суму штрафів або інших платежів, які належать до сплати покупцем згідно з цим Законом та/або договором купівлі-продажу. Формулювання ж «у сумі, що отримана державними органами приватизації в результаті повторного продажу об'єктів» дозволяє припустити, що якщо повторно об'єкт буде продано за значно нижчою ціною, то інвестор отримає розрахунок саме від останньої. Зважаючи на те, якими темпами іде приватизація, цілком можна припустити, що повторно об'єкт може бути проданий лише через пару років, а це звичайно вплине на його ціну. То ж ми

пропонуємо у зв'язку з цим, для забезпечення гарантій захисту інвестицій вказану норму викласти у наступній редакції: Повернення коштів покупцям здійснюється у сумі не більшій, ніж була сплачена покупцем під час попереднього продажу.

Норма про неповернення коштів покупцю через визнання об'єкта приватизації банкрутом містить, на нашу думку, надто багато корупційних ризиків, адже банкрутство може наступити і після реприватизації, в чому продавець може бути не винен. Отож, необхідним є на наш погляд уточнення, що у разі коли об'єкт приватизації визнано банкрутом за час перебування його у приватній власності покупця, кошти від повторного продажу покупцю не повертаються.

Важливо, що в законі закладена норма щодо вирішення спорів у міжнародному комерційному арбітражі, таким чином в означеному питанні спостерігається відповідність нормам Вашингтонської конвенції.

Новелою закону є норма про те, що «Строк позовної давності для звернення з позовом про визнання недійсними результатів приватизації об'єкта великої приватизації або договору купівлі-продажу об'єкта великої приватизації становить три роки» [148]. Наведеною нормою законодавець обмежив строк позовної давності і мінімізував ризик політичних реприватизацій. Ми таку новелу цілком підтримуємо.

Отож, провівши аналіз еволюційного розвитку механізму реприватизації, нами було встановлено необхідність законодавчого визначення цього поняття у приватизаційному законі і надано авторське визначення його; проаналізовано сучасний стан законодавчої регламентації процесу і визначено перспективи його подальшого розвитку в напрямі забезпечення відповідності національного законодавства вимогам міжнародних нормативно-правових актів.

Підводячи підсумок питанню підстав набуття права державної власності зазначимо, що наукою вироблено кілька підходів до класифікацій означених підстав. Одні з них в якості класифікаційної характеристики визначають

правонаступність, інші – критерій волі, є й такі, що визначальним вбачають обґрунтованість (базовість) прав. Яку б класифікаційну характеристику вчені не брали до уваги, підстави виникнення права власності, в тому числі й державної, поділяються на дві групи – первинні і вторинні. Нами підтримана остання позиція щодо такої кваліфікаційної характеристики і усі підстави нами були детально проаналізовані саме у прив'язці до такого розподілу. Крім чітко визначених нормами ЦК України підстав для виникнення права державної власності, нами характеризувались і такі, які визначені на основі норм інших законів.

2.2. Теоретичні та практичні проблеми набуття прав державної власності та перспективи їх вирішення

Як вказувалось у попередньому розділі нашого дослідження, формування державної власності в Україні соціалістичного періоду відбулось в першу чергу через націоналізацію. Майно у приватних власників відбиралось без жодних компенсацій і передавалось у власність держави. У зв'язку з цим, націоналізація в свідомості українців набула вкрай негативного забарвлення. Та зміна соціально-економічного устрою в нашій державі має змінити і вказану підставу набуття прав. Сучасні демократичні держави використовують механізм націоналізації для захисту суспільних інтересів, а тому наше ставлення до нього має змінитись. Нормативно-правове регулювання механізму націоналізації має відповідати кращим світовим стандартам.

Розглянемо детальніше проблему із набуттям прав державної власності через механізм націоналізації.

Отож, серед примусових підстав припинення права власності за нормами ст. 346 ЦК України [27], які породжують набуття прав державної власності, визначено реквізицію та конфіскацію. І хоча нормами цивільного

законодавства поняття націоналізації не визначено, події із встановлення державної власності на окремі категорії об'єктів все ж мають місце у національній практиці. Варто згадати хоча б націоналізацію ПАТ «Приватбанку». То ж для розуміння сутності примусового переходу прав власності від осіб до держави, варто здійснити аналіз означеного поняття в історичній ретроспективі і в прив'язці до вимог міжнародних нормативно-правових актів та іноземної практики. Важливо не лише вірно визначитись із понятійно-категоріальним апаратом, а й із суттю і змістом механізму націоналізації.

Попри те, що із 1992 року існує цілий комплекс законодавчих актів з питань приватизації, які регулюють питання переходу від державної до приватної чи колективної власності, чітко сформованого і науково обґрунтованого інституту протилежного приватизації не існує. У своїх попередніх публікаціях [144] ми звертались до інституту реприватизації як способу набуття прав державної власності і стояли на позиції, що це механізм – протилежний приватизації, та нами вказувалось, що він стосується лише майна, яке підлягало роздержавленню. А тому у питанні націоналізації, як способу набуття прав державної власності, відстоюватимемо думку про значно ширше поняття, механізм якого відмінний у складі об'єктів, підставах застосування і його юридичних наслідках.

Варто вказати, що примусове обмеження прав осіб державою існувало в різний час, в різних формах і з різними наслідками. Науковці завжди намагались дослідити та науково обґрунтувати механізми таких обмежень. Націоналізація як поняття то з'являлось, то прибиралось із норм законодавства і у цих процесах зазнавало суттєвих змін. Великий вплив на цю цивільно-правову конструкцію мають політичні процеси в державі, і вона, як ніякі інші, здатна стояти на захисті суспільних інтересів. Неодноразове застосування механізму націоналізації в сучасних умовах розвитку

демократичного суспільства вказує на необхідність перегляду нашого не зовсім лояльного ставлення до цього процесу.

Підґрунтям нашого дослідження мають стати в першу чергу вимоги міжнародних нормативно-правових актів у питаннях націоналізації і практики іноземних держав у її проведенні, адже лише так можна буде науково обґрунтувати необхідність подальшої еволюції цього механізму як приватно-правового інституту набуття прав державної власності.

Обмеження майнових прав приватних суб'єктів державою існувало в різноманітних формах фактично із часів римського права. Так, на основі закону державна казна мала іпотеку в майні платників, проте примусове вилучення у той час могло бути лише в порядку конфіскації за здійснений злочин. Такий стан речей пояснюється тим, що в Римі «приватне право превалювало на державою, тобто не приватне право побудоване за політичними, а держава за приватноправовими принципами» [149, с. 189]. Отож, обмеження прав приватної власності в римському праві існували, проте вилучень в межах цивільно-правового інституту ще не було.

Як вказують дослідники, «першими відомими випадками примусової зміни форми власності із приватної в державну є акти, здійснені у Франції під час Великої французької революції в кінці XVIII ст., а потім в Німеччині в XIX ст. І саме XX ст. стало найбільш насиченим щодо таких змін століттям і вписало в історію цивілізації глобальні революційні події у всьому світі, що супроводжувалися актами масових вилучень в Росії, Східній Європі, Азії та Африці, а також в Латинській Америці. Саме у XX ст. відбулось повне вилучення приватної власності (в тому числі іноземної) в Росії після Жовтневої революції 1917 р. і в країнах Східної Європи після Другої світової війни. Також відбувалось вибіркоче вилучення окремих об'єктів або галузей економіки. Зокрема, в 1938 р. в Мексиці була вилучена у державну власність нафтова промисловість, в Англії - окремі галузі промисловості (вугільна, сталеливарна), в 1956 р в Єгипті був переданий у державну власність Суецький канал, в 1982 р. у Франції - банківська система» [150, с. 143].

У наведенні вищезазначених прикладів, ми свідомо уникаємо конкретної термінології при дослідженні фактів передання власності із приватних рук у державні. А пояснюється це тим, що термінологія вже у той час була неоднозначною. Так, в російській дореволюційній цивілістиці примусове вилучення іменувалось експропріацією і визначалось як «надзвичайний, виключний спосіб припинення права приватної власності» [151, с. 203]. Порядок проведення експропріації встановлювався у ст. ст. 575 - 608 Закону Цивільного. Означеними статтями встановлювалися загальні та особливі випадки експропріації. Так, до загальних відносились випадки продажів майна від імені держави з публічних торгів для забезпечення боргів власника; до особливих – випадки примусового вилучення майна боржника в казну держави і вилучення майна, яким власник не мав права володіти за вказівкою закону. Особливим випадком експропріації виділяли примусове обмеження майнових прав приватних осіб державою (примусові позики, засоби, що застосовувались у випадку голоду тощо). Як вказувалось цивілістами того часу, «Тут все визначається станом суспільства в дану хвилину, особливим, виключним, і тому тут перш за все необхідне майно, а потім уже виникає питання про винагороду» [152, с. 439].

В. Васьковський з цього приводу зазначав, що «Якщо експропріація визначалась як примусове вилучення державою визначеного нерухомого майна із володіння власника за відому винагороду для загальнокорисного блага, то існувала і відмінна від неї основа припинення права приватної власності: здійснення державою права крайньої необхідності, коли ним у виняткових обставинах вилучаються із володіння приватних осіб ті чи інші речі, як наприклад зачумлені тварини, предмети побуту у часі війни і т.д.» [153, с. 161-167]. Отож, із зазначеного можемо зробити висновок про існування двох категорій підстав вилучення майна у приватного власника: загальносуспільне благо і виключні обставини війни, голоду, епідемій та епізоотій. І називалось таке вилучення експропріацією, основою для проведення якої був закон, спрямованість на задоволення загальносуспільних

благ і застосування обов'язкової компенсації власнику.

Як уже зазначалось нами раніше, із 1917 року термін «експропріація» більше не існував у російському законодавстві, проте він фактично був замінений на термін «націоналізація». Так, згідно Декрету про землю 1917 року, суб'єкт, що набував права власності на примусово вилучене майно, був визначений як «держава». Дефініція націоналізації була законодавчо закріплена лише у 1928 році Загальними засадами землекористування та землевпорядкування як «відміна назавжди права приватної власності». То ж суть процесу вилучення не змінилася, проте термін «націоналізація» був, на думку цивілістів кращий від «експропріації», своїм спрямуванням на задоволення інтересів нації, народу.

Аналіз міжнародного законодавства на предмет існування у ньому норм щодо можливостей держав застосовувати вилучення і найменування цього процесу, дає змогу зазначити наступне: в теорії і практиці міжнародного права аж до 70-х років минулого століття право держав на націоналізацію (експропріацію) власності іноземних юридичних і фізичних осіб було одним з найбільш дискусійних питань. Це пояснювалось тим, що припинення інвестиційної діяльності в результаті примусового вилучення капіталовкладень приймаючою державою вважалось найбільшою загрозою для іноземного інвестора. В даний час ситуація докорінним чином змінилася і право держави на націоналізацію (експропріацію) почали визнавати повсюдно. Вказане стало результатом багаторічного розвитку міжнародного інвестиційного права.

Як бачимо у науці міжнародного права вживаються одночасно обидва терміни і вживаються, при цьому, як синоніми. Міжнародне нормативно-правове регулювання підтверджує це ж застосування термінології і є доволі загальним. Так, у Резолюції по Постійному суверенітету держав над природними багатствами, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1962 році встановлюється: "Націоналізація, експропріація або реквізиція повинні бути викликані необхідністю комунального обслуговування, цілями

безпеки або зроблені в національних інтересах, які визнані такими, що превалюють над індивідуальними або приватними інтересами, як місцевими, так і іноземними ... Власнику повинна бути виплачена ... компенсація згідно з чинним законодавством держави, що застосувала подібні заходи в силу свого суверенітету і відповідно до міжнародного права " [154].

Статутом Економічних прав і обов'язків держав 1974 року встановлено, що "Кожна держава має право: (А) регулювати і здійснювати владу над іноземними інвестиціями в межах національної юрисдикції згідно зі своїми законами та інструкціями і у відповідності зі своїми національними цілями і пріоритетами. Жодна держава не повинна примушувати надавати преференційного режиму іноземних інвестицій ... (С) націоналізувати, конфіскувати або передати іноземну власність ... в цих випадках повинна бути виплачена відповідна компенсація державою, що приймає такі заходи ... У випадку, якщо з питання про виплату компенсації виникають суперечності, вони повинні вирішуватися відповідно до внутрішньодержавного законодавства країни, яка проводить націоналізацію, і в її судах " [155].

То ж можна стверджувати, що міжнародне законодавство щодо вилучення права приватної власності вживає терміни «націоналізація», «експропріація» та «реквізиція». Механізм вживання цих термінів вказує, що кожна із держав вправі сама обирати яку термінологію застосовувати у своєму внутрішньому праві. Важливо, що яку б термінологію держава не обрала, вона повинна дотриматись правил, визначених нормами міжнародного права щодо виключного характеру, захисту публічних інтересів і адекватної компенсації.

Єдності розуміння вживаних термінів серед науковців також немає. Так, Р. Огуст розділяє націоналізацію і експропріацію за критерієм наявності або відсутності компенсації: при сплаті компенсації мова йде про націоналізацію, а при її відсутності - про експропріацію [156, с. 263]. Д. Карро і П. Жюйар пишуть, що експропріація є результатом адміністративного заходу, націоналізація впливає із законодавчого акта, а конфіскація являє собою

міру відповідальності (санкцію). На їхню думку, експропріація проводиться під контролем судових органів, в той час як націоналізація часто виявляється поза всяким контролем. Розбіжність цих процедур відображає економічну і правову реальність. Об'єктом експропріації стає власність окремих осіб; націоналізації - сукупна власність, яка необов'язково індивідуалізована. Далі, експропріація націлена на задоволення суспільно корисної потреби, має місцеве значення; націоналізація - на задоволення суспільно корисної потреби загальнонаціонального значення. Ці відмінності, на думку вчених, мають сенс в цивільно-правовій сфері і не виникають в інших сферах, в яких є експропріація, але немає націоналізації [157, с. 432]. Поняття націоналізації є складовою частиною поняття експропріації, вважають французькі фахівці.

На думку відомого цивіліста М.М. Богуславського, "націоналізацію як загальну міру держави по здійсненню соціально-економічних змін слід відрізнити від експропріації як заходу по вилученню окремих об'єктів у власність держави ..." [158, с. 179].

Ми з приводу застосовуваної термінології вважаємо, що слід звернути увагу на етимологію слова, яке вживається як те чи інше поняття. Експропріація з латинської мови *expropriatio*, *exproprio* означає «позбавляю власності»), тоді як націоналізація є французьким терміном *nationalisation*, що походить від латинського слова *natio* – народ і означає процес перетворення приватних активів у національні. То ж, зважаючи на необхідність задоволення публічно-правових інтересів і забезпечення безпеки, процес зміни форми власності доречніше все-таки називати націоналізацією.

Варто відзначити, що сучасне національне законодавство поняття «націоналізація» не містить. Ст. 41 Конституції вказує, що «Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним

відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [34]. Отож, не закріплюючи офіційно назви поняття, законодавством все ж допускається примусове відчуження. Вказана конституційно-правова норма має ще одне фундаментальне значення, вона допускає «примусове відчуження», а не «примусове вилучення». Це означає, що безкоштовного позбавлення приватної власності навіть з мотивів суспільної необхідності, воєнного чи надзвичайного стану бути не може.

У 2012 році було прийнято Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», основною метою якого є визначення механізму передачі, примусового відчуження або вилучення майна у юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану[159]. Вказаний закон містить два способи переходу прав власності до держави: примусове відчуження майна як позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості; та вилучення майна - позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Аналізуючи Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», можемо констатувати його логічність, системність і повноту. Так, нормами закону встановлено: “правову основу примусового відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану; способи примусового відчуження або вилучення майна; органи, що приймають рішення про примусове відчуження або вилучення майна в

умовах правового режиму воєнного стану; органи, що приймають рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму надзвичайного стану; особливості передачі та примусового відчуження комунального майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану; вимоги до акта про примусове відчуження або вилучення майна; оцінка майна; право на відшкодування вартості майна; фінансування компенсації та заходів з примусового відчуження або вилучення майна; порядок отримання компенсації за примусово відчужене майно; порядок повернення примусово відчуженого майна, що збереглося, та надання взамін іншого майна; вирішення спорів; а також відповідальність за порушення законодавства про відшкодування вартості майна та повернення примусово відчуженого майна» [159]. При такому детальному регламентуванні усіх аспектів примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану баланс інтересів приватного власника та держави, на нашу думку, дотриманий. Якщо норм закону буде дотримано, то перехід від приватної чи колективної до державної форми власності буде здійснено у правовому полі.

Статтею 353 ЦК України визначено правовий режим реквізиції. Так, «У разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена до суду. У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо. Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване

майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку» [27].

Порівнюючи норми ст. 353 ЦК України із нормами вищевказаного Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [159], можна дійти висновку, що в останньому йдеться саме про інститут реквізиції. Тож норми Закону цілком відповідають нормам, встановленим у ЦК України і Конституції України.

Аналізуючи норми щодо реквізиції, можна виділити такі її основні характеристики:

- реквізиція направлена на відвернення стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин;
- примусове відчуження здійснюється з метою суспільної необхідності;
- реквізиція передбачає повне попереднє або наступне відшкодування;
- по завершенні надзвичайних обставин попередній власник може вимагати повернення йому реквізованого майна.

Суспільна необхідність як обумовлена загальнодержавними інтересами виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження власності у встановленому законом порядку, має, на нашу думку, значно ширше значення, ніж це встановлено для застосування норм про реквізицію. Так держава як регулятор має мати можливості забезпечувати економічну безпеку пріоритетних галузей і сфер, активно здійснювати управління економікою, а від того у національному законодавстві мають бути детально регламентовані процеси примусового відчуження майна, майнових прав та/або цілісних майнових комплексів. Таке відчуження і носило би назву «націоналізація».

Основна відмінність, що пропонується нами між поняттями «реквізиція» та «націоналізація» - це те, що при націоналізації не потрібне існування надзвичайних обставин, а потрібна лише суспільна необхідність, також при націоналізації не існувало б режиму повернення майна попередньому

власнику. Подальша приватизація націоналізованого була б дозволена виключно за економічної доцільності такої.

На підтримку своєї позиції приведемо коротенький приклад Франції, яка у кінці ХХ століття активно застосовувала процеси націоналізації паралельно із приватизаційними процесами і таким чином формувала свою економічну безпеку та відстоювала економічні інтереси своїх громадян.

Так, за часів правління Ф. Міттерана в 1982 р. націоналізація носила стратегічний характер і наділила уряд можливістю здійснювати активне втручання в економіку. Вона багато в чому була також пов'язана з тим, що приватний сектор недофінансовував важливі галузі економіки, особливо такі, як виробнича інфраструктура, інформаційні технології, нові дослідження в промисловості, авіабудуванні, металургія і ін. Всі ці галузі виявилися до того періоду неконкурентоспроможними, і приватний сектор не міг їх модернізувати відповідно до нових міжнародних вимог, які були задані інфраструктурою провідних економічних держав світу (США, Японією, Німеччиною). У такий обставинах були націоналізовані п'ять промислових груп (CGE, Pechiney, Rhone, Poulenc, Saint-Gobain and Thomson), а також 41 банк і фінансова установа. Сталеливарна промисловість (Usinor and Sacilor) також стала державною власністю. Держава придбала контрольний пакет акцій в таких підприємствах передової технології, як Matita, Dassault, Bull, і ITT France. В результаті більше 25% всієї економіки Франції стало знаходитися під безпосереднім керівництвом держави або домінуючим впливом держави у відповідних країнах [160].

Показово, що державний сектор Франції, який до того періоду був більший, ніж у будь-якій іншій країні, отримав величезні фінансові дотації за рахунок державного бюджету; якісно покращився його менеджмент. І вже через чотири роки після націоналізації він став об'єктом нової денационалізації (1986-1988 рр.), тобто приватизації. До цього періоду в націоналізовані підприємства, як було зазначено вище, були вкладені величезні кошти, вони піддалися докорінній модернізації, стали цілком

конкурентоспроможними в світовій економіці. Приватизації оновлених галузей і сфер були принесли бюджету надприбутки. Це значно зміцнило державний бюджет і дозволило привести його у відповідність до Маастрихтського договору [161] (дефіцит 3%). Пояснюючи мотиви націоналізації, зазвичай думки французів сходяться в тому, що держава таким шляхом "підтягує" великі фірми до конкурентоспроможного рівня, вкладаючи в них великі фінансові ресурси (інвестиції), розраховуючи після цього на значні прибутки у вигляді податків і великих вливань до бюджету після проведеної приватизації націоналізованих об'єктів.

Приведені нами французькі приклади кінця ХХ століття показово переконують нас у необхідності законодавчого закріплення «правил гри» щодо націоналізації, хоча і зараз такі випадки у державі непоодинокі. Так, президент Франції Еммануель Макрон оголосив про націоналізацію верфі STX у Сен-Назері. Мажоритарним акціонером верфей є південнокорейський конгломерат, над яким нависла загроза банкрутства. Кредитори STX вирішили продати французьку дочірню компанію і претендент був лише один - італійська суднобудівна компанія Fincantieri. У Франції заговорили про те, що продаж верфі загрожує національним інтересам, не кажучи про перспективу втрати 7000 робочих місць. То ж прийняттям рішення про націоналізацію держава втримає робочі місця і збереже єдиного унікального виробника, здатного будувати великі корпуси для військових кораблів до кращих часів. Цим буде забезпечена і соціальна, і економічна, і військова безпека держави.

В Україні ж, на жаль, складається практика, коли державні підприємства свідомо доводять до банкрутства і виставляють на приватизацію лише тоді, коли ціна їх буде найнижчою, а умови купівлі таких об'єктів для олігархів будуть найвигіднішими. То ж ця практика прямо протилежна французькій і веде українську економіку до знищення.

Запровадженням націоналізації ми пропонуємо докорінно змінити ситуацію і нарешті почати забезпечувати економічну безпеку держави та

громадян. Для цього нами пропонується розширити зміст ст. 535 ЦК України додатковими чотирма пунктами. Статтю переіменувати «Примусове відчуження майна» і встановити правове регулювання нею для реквізиції та націоналізації одночасно. Так, долучити до ст. п. 7 який вказуватиме: «У випадку суспільної необхідності майно, майнові права та/або цілісні майнові комплекси можуть бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (націоналізація)». П. 8 передбачити, що «Націоналізоване майно переходить у власність держави». П. 9 вказуватиме, що «Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість націоналізованого майна, може бути оскаржена до суду». П. 10 передбачатиме, що «Після припинення суспільної необхідності націоналізоване майно, майнові права та/або цілісні майнові комплекси можуть підлягати приватизації». На основі вказаних норм Цивільного кодексу має бути прийнятий окремий закон, який регулюватиме усі аспекти націоналізаційного механізму. Лише із прийняттям норм щодо націоналізації і їх адекватним відображенням у чинному національному законодавстві, можна буде говорити про забезпечення балансу інтересів приватного та державного власника і адекватного задоволення суспільних інтересів. Питання націоналізації має бути, на наш погляд, деполітизовано і виступати одним із інструментів забезпечення економічної безпеки держави.

Запровадженням офіційно визнаного і врегульованого процесу націоналізації знову ж таки утвердиться конституційний принцип рівності усіх форм власності. Станом же на сьогодні механізм переведення державної власності у приватну та комунальну передбачений, а навпаки – ні. Відтак держава знаходиться не в рівних у порівнянні з іншими формами власності умовах.

До теоретичних проблем набуття прав державної власності відноситься і проблема із набуттям прав на грошові кошти у системі колективного управління правами авторів. Йдеться про свого роду приховану

націоналізацію. Так, аналізуючи Закон України «Про ефективне управління майновими правами право власників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [162] від 15 травня 2018 року, ми помітили у ньому прояви прихованої націоналізації. Звісно, жодною нормою термін «націоналізація» не згадується, проте умови переходу належних на праві приватної власності коштів у державну власність він містить. Переслідуючи блага мету, законодавець, на нашу думку, нівелює право приватної власності правовласників і вносить досі не існуючі правові механізми.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» [163] містив норми щодо колективного управління майновими правами, які були викладені у 5 статтях і не здатні були в повній мірі здійснювати правове регулювання величезної сфери суспільних відносин, в яких організації колективного управління правами допомагали правовласникам отримувати належну їм винагороду за використання їх творів. Вказаний стан речей вимагав якнайшвидшого реагування і прийняття комплексного нормативно-правового акту, який вирішить означену проблему. І ним став Закон України «Про ефективне управління майновими правами право власників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» від 15 травня 2018 року. Попри безліч позитивних нововведень, які безумовно заслуговують на окремий аналіз, є у ньому й такі, що викликають занепокоєння. Йдеться, зокрема, про розподіл коштів, зібраних в якості винагороди за репрографічне відтворення та приватне копіювання. Пояснимо детальніше суть наших побоювань:

Як вказує О. Костів, «Збір та розподіл винагороди за репрографічне відтворення та приватне копіювання не лише в Україні, а й в інших державах має свої особливості. Це пов'язано з тим, що винагорода збирається не з самих користувачів твору, а з виробників чи імпортерів, що виробляють або ввозять обладнання для відтворення та копіювання. Винагорода також передається не безпосередньому автору, чий твір відтворено, а усій сукупності авторів, що створюють твори певного виду. Вказана особливість зумовлена тим, що передбачити яких саме авторів відтворюватимуться твори

неможливо, як і неможливо проконтролювати кількість таких відтворень та копіювань. У зв'язку з цим міжнародною спільнотою було прийнято рішення про опосередкований збір винагороди через закладення її в ціну самих пристроїв, призначених для відтворення та копіювання» [164].

Закон України «Про авторське право і суміжні права» до прийняття Закону України «Про ефективне управління майновими правами право власників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» не містив жодних обмежень прав авторів на отримання розподіленої винагороди, зібраної таким опосередкованим способом. І це цілком відповідало усталеній міжнародній практиці. Та наш законодавець при вдосконаленні системи колективного управління правами вирішив бути оригінальним і запровадив такі нововведення, які абсолютно не в'яжуться із всією системою охорони авторських прав, що закладена в Україні.

Отож, ст. 23 вказаного закону зазначає: «Збір винагороди за репрографічне відтворення творів здійснюється з виробників і (або) імпортерів обладнання і матеріальних носіїв, із застосуванням яких можливо здійснити репрографічне відтворення творів... Збір винагороди за приватне копіювання (відтворення в домашніх умовах і в особистих цілях творів і виконань, зафіксованих у фонограмах, відеограмах, а також аудіовізуальних творів) здійснюється з виробників і (або) імпортерів цифрового, аналогового та іншого обладнання і матеріальних носіїв, із застосуванням яких можливо здійснити таке відтворення, на умовах, передбачених Законом України "Про авторське право і суміжні права" [162].

Зібраний дохід від прав організацією колективного управління після утримання збору за управління в порядку, передбаченому частиною сьомою статті 21 цього Закону, підлягає розподілу в пропорціях, визначених частинами п'ятою та шостою цієї статті:...Двадцять п'ять відсотків доходу від прав, зібраного акредитованою організацією за репрографічне відтворення творів, спрямовуються на розвиток української культури...Решта зібраного акредитованою організацією доходу від прав за

репрографічне відтворення творів, зазначеного в абзаці першому цієї частини, розподіляється для таких категорій правовласників у відповідних частках: авторам творів науки, художньої літератури - 50 відсотків; авторам образотворчих, фотографічних та інших подібних творів - 10 відсотків; видавцям - 40 відсотків.

Подібна норма стосується і винагороди за приватне копіювання: Двадцять п'ять відсотків доходу від прав, зібраного акредитованою організацією за приватне копіювання, спрямовуються на розвиток української культури. Решта зібраного акредитованою організацією доходу від прав за приватне копіювання, зазначеного в абзаці першому цієї частини, розподіляється для таких категорій правовласників у рівних частках: 1) особи, що володіють майновими авторськими правами на музичні твори; 2) особи, що володіють майновими авторськими правами на аудіовізуальні твори; 3) автори і виконавці аудіовізуального твору чи їх спадкоємці; 4) особи, що володіють майновими суміжними правами на фонограми (відеограми); 5) виконавці творів, зафіксованих у фонограмах (відеограмах), чи їх спадкоємці [162].

Аналізуючи норми ст. 23, ми вважаємо невірною позицію законодавця, адже із її змісту вбачається, що встановлюється обмеження майнового права правовласників нормою звичайного закону, тоді як спеціальний закон такого обмеження не містить. Також підтримуємо позицію О.Костіва, що «державна вирішила самостійно розпоряджатися коштами, що є власністю приватних осіб. Нехай і з благими намірами щодо розвитку культури, та це є абсолютно неприпустимим» [164].

Нагадаємо, що процес переходу власності із приватних рук у державні відбувається в процесі націоналізації. Попри те, що сучасне національне законодавство поняття «націоналізація» не містить, ст. 41 Конституції вказує, що «Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного

відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [34]. Як вказувалось у попередніх наших дослідженнях «Не закріплюючи офіційно назви поняття, законодавством все ж допускається примусове відчуження. Вказана конституційно-правова норма має ще одне фундаментальне значення, вона допускає «примусове відчуження», а не «примусове вилучення». Це означає, що безкоштовного позбавлення приватної власності навіть з мотивів суспільної необхідності, воєнного чи надзвичайного стану бути не може» [123].

Із вказаного вище виходить, що норма Закону України «Про ефективне управління майновими правами право власників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» є неконституційною, оскільки позбавляє приватної власності, причому навіть мотиви суспільної безпеки тут не згадуються, оскільки вони тут жодним чином не задіяні. Тож, переслідуючи блага мету щодо розвитку української культури, законодавець аналізованою нормою нівелює права приватної власності. І держава, претендуючи на вказані кошти, розпорядником яких мав би стати Український культурний фонд, матиме надто хитке становище. Так, при застосуванні повноцінного механізму націоналізації, вона компенсувала б втрату приватному власнику, набуваючи статусу нового власника задля досягнення суспільних інтересів. А в аналізованому випадку держава права набувала б, нічого не компенсуючи в замін. Це протирічить принципам демократичного суспільства, а тому має бути відмінене найближчим часом.

Наступною проблемою набуттям прав державної власності, яка потребує негайного вирішення є проблема набуття майнових прав інтелектуальної власності державою і подальше розпорядження ними.

Йдеться про те, що у державному бюджеті України, навіть попри незначний обсяг, все ж виділяються кошти на наукові дослідження. І питання набуття майнових прав інтелектуальної власності на створені результати

науково-дослідної та дослідно-конструкторської діяльності залишається надалі актуальним.

Так, до 2009 року в законодавстві України не існувало норми, яка б чітко передбачала, що майнові права інтелектуальної власності на результати дослідження, що фінансуються із державного бюджету належать виконавцям цих досліджень. Такий стан речей дозволяв міністерствам у договорах на проведення наукових досліджень закладати норми, за яких вказані права належали їм, хоча кореспондуючий обов'язок комерціалізовувати результати таких досліджень був відсутнім. То ж говорити про економічну ефективність наукової діяльності не приходилося.

На сьогоднішній день, із використанням позитивної практики багатьох іноземних держав, національне законодавство містить норми, за якими майнові права на створені результати наукової діяльності, що фінансуються із державного бюджету, належать виконавцям цих досліджень. Проте, конструкція вказаних норм дає, на нашу думку, простір для обмежень таких майнових прав. А це, в свою чергу, не сприяє ефективності розпорядження ними виконавцями.

Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність» у п. 2 ст. 64 встановлює, що «Передача майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності, створені за рахунок коштів державного бюджету, та виплата винагороди творцям за використання зазначених об'єктів здійснюються у порядку, встановленому Законом України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» щодо передачі прав на технології, створені за бюджетні кошти, та виплати винагороди авторам технологій та (або) їх складових» [165]. Як бачимо, вказана норма має відсилочний характер і не сприяє вирішенню питання, кому ж належатимуть майнові права на об'єкти інтелектуальної власності у випадку фінансування досліджень із державного бюджету.

Важливо, що у попередній редакції вказаного закону ч. 3 ст. 42 встановлювалося, що обов'язковими умовами договору, на підставі якого

виконуються НДДКР, що фінансуються із державних коштів, є визначення суб'єктів права інтелектуальної власності, зобов'язання сторін щодо забезпечення охорони прав та створені об'єкти інтелектуальної власності, визначення сторони, яка буде сплачувати винагороду авторам об'єктів права інтелектуальної власності згідно з законодавством України. Аналіз цієї норми дозволяє стверджувати, що законодавець допускав можливість володіння майновими правами інтелектуальної власності як замовником, так і виконавцем, при цьому для суб'єкта таких прав встановлювався обов'язок забезпечення охорони та виплати винагороди авторам. Проте практика втілення цієї норми була неоднозначною. Так, Ю.М. Капіца стверджує, що «За досить значної зовнішньої демократичності зазначеного положення, його реалізація в Україні свідчить, що Міністерство освіти і науки України, інші органи центральної виконавчої влади у контрактах визначають міністерства власниками відповідних результатів. При цьому не здійснюється виплата винагороди винахіднику. Міністерства не проводять роботи з подальшої комерціалізації одержаних результатів. Сама їх наявність невідома для громадськості, оскільки відсутня система доступу до таких результатів або за допомогою Інтернет, або іншим чином» [166, с. 402].

Зважаючи на те, що вказаний підхід повторював давно відмінену практику США і не відповідав європейському підходу в досліджуваному питанні, національний законодавець відмінив його і залишив у Законі України «Про наукову та науково-технічну діяльність» лише відсилочну норму, яка наводилась нами вище.

Для кращого розуміння пояснимо детальніше.

Економіка найбільш розвинутих країн засвідчує, що глобальним фактором виробництва і головною рушійною силою суспільного розвитку є на сьогоднішній день знання. Саме вони є передумовою до створення результатів інтелектуальної діяльності, технологій та інновацій. І держава як власник має мати гарантії, що об'єкти інтелектуальної власності, які створені за бюджетні кошти, мають мати ефективне промислове застосування.

У питанні набуття майнових прав інтелектуальної власності в світі склалось дві моделі розподілу таких прав – фіскальна та університетська. Фіскальна модель передбачає передачу всіх прав на новостворені об'єкти інтелектуальної власності державі. Університетська закріплює відповідні права за їх виконавцем. Характерно, що фіскальна модель використовується переважно у країнах, які лише будують ринкову економіку, тоді як університетська модель підтверджує статус держави із ринковою економікою і чітким усвідомленням державою ролі інтелектуальної власності в суспільному розвитку.

Досвід іноземних країн доводить, що саме перехід від фіскальної до університетської моделі розподілу майнових прав - єдиний шлях дієвого впровадження результатів інтелектуальної діяльності в промисловість. Держава свідомо обирає шлях відмови від майнових прав, що могли б їй належати, закладаючи фундамент комерціалізації розробок самими виконавцями і підтримуючи конкурентоспроможність своєї економіки завдяки цьому.

Аналізуючи досвід України у цьому питанні слід відмітити наступне:

- Конституція України передбачає, що «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом» [34], тобто державна власність охороняється та захищається нарівні з іншими формами власності в Україні;

- До вступу в дію Цивільного кодексу України держава визнавалась рівноцінним суб'єктом прав інтелектуальної власності. Чинні норми ЦК України у ст. 421 встановлюють, що «Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до цього Кодексу, іншого закону чи договору» [27]. При цьому особами в розумінні ст. 2 ЦК України є фізичні та юридичні особи. Держава Україна

поряд із Автономною Республікою Крим, територіальними громадами, іноземними державами та іншими суб'єктами публічного права, хоч і визнаються тією ж ст. 2 учасниками цивільних відносин, проте особами цю категорію суб'єктів не назвеш. Відтак питання визнання держави суб'єктом прав інтелектуальної власності вимагало додаткового вирішення. І саме у ньому мала бути визначена модель розподілу прав – фіскальна чи університетська;

- До 1 січня 2004 року, з якого вступив у дію ЦК України в Україні була запроваджена саме фіскальна модель закріплення майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, що створені за кошти державного бюджету. І саме така модель засвідчувала перехід нашої країни від командно-адміністративної системи до ринкової економіки. Як і в інших країнах із вказаною системою рівень комерціалізації таких об'єктів не перевищував 3%, і це підтверджувало необхідність якнайшвидшої реакції держави і перехід на університетську модель;

- Першим законодавчим актом, який ознаменував зміну моделі слід визнати Закон України «Про наукові парки» від 25.06.2009 № 1563-VI, який у п. 3. ст. 17 встановив, що «Майнові права на технології та об'єкти права інтелектуальної власності, створені під час виконання проектів наукового парку, є власністю наукового парку та/або його партнерів, крім випадків, зазначених у частині четвертій цієї статті». Вказана ч. 4 встановлювала, що «Центральний орган виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває вищий навчальний заклад або наукова установа, може обмежити в порядку, встановленому законом, майнові права на використання і розпорядження технологій та об'єктів права інтелектуальної власності, створених із залученням державних коштів, у разі якщо технологію та/або об'єкт права інтелектуальної власності: віднесено до сфери національної безпеки і оборони держави; визнано такими, що мають використовуватися в публічних інтересах; доведено до промислового використання та реалізації готової продукції виключно за рахунок державних коштів [167]. Тобто вказаним

законом майнові права вперше були передані виконавцям проектів наукових парків. Всі решту інноваційні суб'єкти попадали в пробіл, а тому не могли претендувати на отримання майнових прав;

- У 2006 році також був прийнятий Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», який містив вже розширене трактування порядку передачі майнових прав, проте сам закон стосується виключно трансферу технологій в розумінні передачі технологій, що оформляється шляхом укладення між фізичними та/або юридичними особами двостороннього або багатостороннього договору, яким устанавлюються, змінюються або припиняються майнові права та обов'язки щодо технології та/або її складових. Ст. 11 зазначеного закону передбачається, що «Майнові права на технологію та/або її складові, що створені у процесі виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів, належать установам, організаціям та підприємствам - виконавцям цих робіт (далі - виконавці) відповідно до Цивільного кодексу України, крім випадків, передбачених частиною другою цієї статті [168]. Виняток із загального правила розподілу становить випадок, якщо технологію та/або її складові віднесено до державної таємниці та в інших випадках, визначених законом;

Аналіз наведеної норми свідчить про закріплення законодавцем презумпції наявності у виконавців майнових прав інтелектуальної власності і, відповідно, відсутності серед об'єктів державної власності результатів досліджень, що профінансовані із державного бюджету. Проте, ч. 1 встановлює вказаний режим лише для загальних випадків, особливі випадки врегульовуються по-іншому.

У ч. 2 ст. 11 встановлено: «Майнові права на технологію та/або її складові, що створені у процесі виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів, передаються установами, організаціями та підприємствами - виконавцями органам державної влади, Національній академії наук України та галузевим

академіям наук, які здійснюють фінансування зазначених науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (далі - замовники), з урахуванням положень Цивільного кодексу України, якщо технологію та/або її складові віднесено до державної таємниці та в інших випадках, визначених законом» [169]. Вказана норма викликає зауваження, зважаючи на наступне: якщо за загальним підходом майнові права на фінансовані із державного бюджету результати дослідження належать виконавцям, то спеціальні випадки, які позбавляють їх таких прав, мають бути чітко прописані. Норма на зразок «та в інших випадках, визначених законом» не має бути присутньою, оскільки вона дає простір для позбавлення прав виконавців в багатьох інших випадках. Щодо передання майнових прав замовнику на результати досліджень, які визнані державною таємницею, то це цілковито відповідає практиці США та ЄС. У зв'язку з цим нами пропонується вилучити частину норми «та в інших випадках, визначених законом» із ч. 2 ст. 11.

У п. 3 ст. 11 передбачено порядок переходу майнових прав до виконавця, у випадку невиконання вимог законодавства у встановлений строк замовником. Так, «у випадках, передбачених частиною другою цієї статті, виконавець направляє замовнику повідомлення про створену під час виконання науково-дослідної та дослідно-конструкторської роботи технологію та/або її складові протягом одного місяця з дня одержання повідомлення від автора технології та/або її складових. Замовник протягом двох місяців з дня одержання від виконавця повідомлення або уповноважена ним державна установа має: 1) укласти з виконавцем договір про набуття замовником майнових прав на технологію та/або її складові; 2) для об'єктів права інтелектуальної власності - складових технологій, набуття права на які засвідчується охоронним документом, визначити сторону, що здійснює їх правову охорону та за потреби забезпечити подання заявок на отримання зазначених охоронних документів; 3) врегулювати питання укладення з автором письмового договору про розмір та умови виплати йому (його правонаступнику) винагороди відповідно до економічної цінності технології

та/або її складових або іншої вигоди, що може бути одержана від використання зазначених об'єктів. Якщо замовник не виконає зазначених у частині другій цієї статті вимог у встановлений строк, дії, визначені частиною третьою цієї статті, із забезпечення правової охорони зазначених об'єктів права інтелектуальної власності здійснює виконавець, до якого переходять майнові права на створену технологію та/або її складові» [168].

Наведеною нормою законодавець підтверджує особливість випадків створення результатів інтелектуальної діяльності, що віднесені до державної таємниці, і наявності майнових прав у замовників. При цьому ним встановлюється, що випадках недотримання вимог у передбачений строк, застосовується загальний підхід і майнові права передаються виконавцю.

Зауваження викликає і п. 5 ст. 11, згідно якого «Особа, за якою закріплюються майнові права на технологію, або уповноважена нею державна установа та замовники створення технології: 1) вчиняє дії з набуття та охорони прав на технологію та/або її складові, отримує охоронні документи на об'єкти права інтелектуальної власності - складові технології; 2) виплачує винагороду авторам технологій та/або об'єктів права інтелектуальної власності після їх трансферу та укладає договори про передачу технологій» [168]. Так, залишається невирішеним питання необхідності комерціалізації технології, підтримання чинності охоронних документів та ознайомлення громадськості про наявні результати, що не віднесені до державної таємниці. Відсутність вказаних положень також дає змогу неефективно використовувати бюджетні кошти і не нести відповідальність за доведення до комерційного використання технологій. Для вирішення означеної проблеми пропонуємо п. 5 ст. 11 викласти у наступній редакції: Особа, за якою закріплюються майнові права на технологію, або уповноважена нею державна установа та замовники створення технології: 1) вчиняє дії з набуття та охорони прав на технологію та/або її складові, отримує охоронні документи на об'єкти права інтелектуальної власності - складові технології та підтримує їх чинність; 2) виплачує винагороду авторам

технологій та/або об'єктів права інтелектуальної власності після їх трансферу та укладає договори про передачу технологій; 3) комерціалізує об'єкти прав інтелектуальної власності; 4) ознайомлює громадськість про досягнуті результати науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, що фінансувалися із державного бюджету, за винятком тих, що віднесені до державної таємниці.

Про важливість вирішення вказаних питань вказано у Постанові КМУ «Про затвердження Порядку формування тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 11 січня 2018 р. № 13 [169], проте статус документа як підзаконного нормативно-правового акту не створює передумов до встановлення реального обов'язку власника майнових прав комерціалізувати їх та ознайомлювати громадськість про створені результати. То ж ми наполягаємо, що подібні норми мають бути поміщені саме у Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [168].

Наступним нормативно-правовим актом, який визначає приналежність майнових прав інтелектуальної власності на результати дослідження, що фінансувалися із державного бюджету, є Закон України «Про наукові парки». Зокрема, у ч. 1 ст. 3 встановлено, що майнові права на технології та об'єкти права інтелектуальної власності, створені під час виконання проєктів наукового парку, є власністю наукового парку та/або його партнерів, крім випадків, зазначених у частині четвертій цієї статті» [167]. То ж і цим законом підтверджується підхід законодавця до приналежності майнових прав на результати фінансованих із держбюджету досліджень виконавцям. Проте наявність особливих випадків також передбачається.

У п. 4 ст. 3 передбачається, що Центральний орган виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває вищий навчальний заклад або наукова установа, може обмежити в порядку, встановленому законом, майнові права

на використання і розпорядження технологій та об'єктів права інтелектуальної власності, створених із залученням державних коштів, у разі якщо технологію та/або об'єкт права інтелектуальної власності: віднесено до сфери національної безпеки і оборони держави; визнано такими, що мають використовуватися в публічних інтересах; доведено до промислового використання та реалізації готової продукції виключно за рахунок державних коштів [167].

Науково-теоретичний аналіз наведеної норми дає змогу стверджувати про невідповідність її Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», адже останнім передбачаються лише загальні та спеціальні випадки приналежності майнових прав інтелектуальної власності, а не їх обмежень. Наявність майнових прав інтелектуальної власності та їх обмеження – це абсолютно різні правові категорії. І якщо за законом про трансфер технологій виконавці майнових прав у особливих випадках просто не набувають, то за законом про наукові парки вони їх набувають, але Центральний орган виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває вищий навчальний заклад або наукова установа може їх обмежити. Виходить, що статус виконавця як наукового парку накладає на нього такі обмеження, що суперечать загальному підходу національного законодавця і до того ж не відповідають нормам міжнародного права.

Так, за загальним підходом суб'єкта майнові права інтелектуальної власності є абсолютними і обмежуватися можуть виключно у випадках передбачених законодавством і, при цьому, не шкодити нормальному використанню цих прав. Обмеження можна поділити на три категорії: за часом дії, за територією поширення прав і за чітко передбаченими випадками вільного використання об'єкта. Випадки, передбачені у п. 4 ст. 3 Закону України «Про наукові парки» [167] до жодного із вказаних обмежень не належать, а такому не відповідають загальному підходу національного законодавця.

Що стосується норм міжнародного права, які передбачають обмеження майнових прав інтелектуальної власності, то вони поміщені в Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS). Зокрема, ст. 13 встановлено, що «Члени дотримуються обмежень та винятків стосовно виключних прав у певних випадках, які не суперечать звичайному використанню твору та не призводять до надмірної шкоди законним інтересам власника прав» [170]. Норми подібної редакції передбачені Угодою у відношенні усіх об'єктів інтелектуальної власності. До речі, випадки вільного використання чітко встановлені і аналогії в обмеженнях бути не може. То ж і міжнародному законодавству норма п. 4 ст. 3 Закону України «Про наукові парки» суперечить.

Для винесення науково - обґрунтованого висновку з питання вдосконалення національного законодавства і приведення його у відповідність до норм міжнародного права, необхідно також проаналізувати Закон України «Про державну таємницю». Так, ст. 8 Закону встановлює інформацію, що може бути віднесена до державної таємниці і визначає, що «у сфері економіки, науки і техніки це може бути інформація про наукові, науково-дослідні, дослідно-конструкторські та проектні роботи, на базі яких можуть бути створені прогресивні технології, нові види виробництва, продукції та технологічних процесів, що мають важливе оборонне чи економічне значення або суттєво впливають на зовнішньоекономічну діяльність та національну безпеку України» [171]. Віднесення інформації до державної таємниці здійснюється мотивованим рішенням державного експерта з питань таємниць за його власною ініціативою, за зверненням керівників відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій чи громадян. Інформація вважається державною таємницею з часу опублікування Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, до якого включена ця інформація, чи зміни до нього у порядку, встановленому цим Законом (стаття 10).

Положення, які стосуються введення додаткових обмежень виключних майнових прав інтелектуальної власності передбачені законодавством України виключно для винаходів та секретних корисних моделей і пов'язані вони лише із дотриманням законодавства про державну таємницю. Зокрема, ч. 2 п. 2 ст. 28 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» передбачено, що використання секретного винаходу (корисної моделі) власником патенту має здійснюватися з додержанням вимог Закону України "Про державну таємницю" та за погодженням із Державним експертом [171]. Жодних інших згадок про можливість обмеження майнових прав, як то визнання технологій такими, що мають використовуватися в публічних інтересах; доведення до промислового використання та реалізації готової продукції виключно за рахунок державних коштів Законом не передбачено, а тому патентовласником може бути розцінено як втручання у нормальне використання ним своїх майнових прав.

Із всього вищезазначеного слідує, що додаткові обмеження майнових прав можуть бути присутні у законодавстві України виключно що стосується захисту державної таємниці. Усі інші обмеження мають бути скасовані. У зв'язку з цим нами пропонується п. 4. ст. 17 Закону України «Про наукові парки» викласти у наступній редакції: Центральному органу виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває вищий навчальний заклад або наукова установа, належать майнові права на технології та об'єкти права інтелектуальної власності, створені із залученням державних коштів, у разі якщо технологію та/або об'єкт права інтелектуальної власності віднесено у встановленому порядку до державної таємниці. Використання секретного винаходу (корисної моделі) власником патенту має здійснюватися з додержанням вимог Закону України "Про державну таємницю" та за погодженням із Державним експертом. Пп. 2-3 п. 4 ст. 17 підлягають виключенню. П. 5 ст. 17 не суперечитиме пропонованим змінам і має бути залишеним у попередній редакції.

Отож, аналіз особливостей набуття майнових прав інтелектуальної власності державою та розпорядження ними дозволяє стверджувати про відхід законодавця від наділення держави правами на результати досліджень, створених за кошти державного бюджету і наділення такими правами виконавців за відповідними договорами. Виключення становлять результати, що відносяться до державної таємниці. Позитивним є те, що за власником майнових прав закріплюється обов'язок вчиняти дії з набуття та охорони прав на технології та/або її складові, отримувати охоронні документи на об'єкти права інтелектуальної власності - складові технології, а також виплачувати винагороду авторам технологій та/або об'єктів права інтелектуальної власності після їх трансферу та укладати договори про передачу технологій. Проте, для ефективного використання коштів державного бюджету замало отримати результат інтелектуальної діяльності і навіть набути на нього права, потрібно його комерціалізувати, а також ознайомити громадськість про його існування. Зміни саме такого роду нами пропонуються.

Негативним аспектом у питанні надання майнових прав інтелектуальної власності є те, що наукові парки за законом набувають майнові права, проте Центральний орган виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває вищий навчальний заклад або наукова установа, може обмежити в порядку, встановленому законом, майнові права на використання і розпорядження технологій та об'єктів права інтелектуальної власності, створених із залученням державних коштів, у разі якщо технологію та/або об'єкт права інтелектуальної власності: віднесено до сфери національної безпеки і оборони держави; визнано такими, що мають використовуватися в публічних інтересах; доведено до промислового використання та реалізації готової продукції виключно за рахунок державних коштів. Вказаною нормою наукові парки ставляться у нерівнозначне положення з усіма іншими суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності і, до того ж, щодо їх прав вносяться такі обмеження, що суперечать загальним засадам законодавства щодо

наукової та науково-технічної діяльності, охорони інтелектуальної власності, а також міжнародного законодавства. Для виходу із вказаної ситуація нами пропонується вилучення норм щодо обмеження майнових прав наукових парків і постановлення, що майнові права належать Центральному органу виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває вищий навчальний заклад або наукова установа. Таким чином відбудеться приведення у відповідність Закону України «Про наукові парки» до Законів України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» та «Про наукову та науково-технічну діяльність». Додатково введені обмеження майнових прав інтелектуальної власності будуть зняті, що приведе національне законодавство у досліджуваному питанні у відповідність до норм міжнародного права.

2.3. Зміст та межі права державної власності

Як вказував О.А. Підпригора, суб'єкти права державної власності (держава, відповідні адміністративно-територіальні одиниці) наділяються всіма правомочностями щодо належного їм майна, які у сукупності складають зміст права власності. До прийняття нового законодавства про власність розкриття цих правомочностей не викликало особливих ускладнень, оскільки єдиним суб'єктом права державної власності виступала держава. Їй і належали всі повноваження власника, обсяг яких вона могла визначати самостійно, уособлюючи у собі, крім влади власника, також політичну владу [173].

Вказане твердження автора було актуальним станом на 1995 рік, коли він видавав своє дослідження з Цивільного права. Аналізуючи думку вченого можемо зауважити, наскільки змінились за цей час суспільні відносини щодо права державної власності. І якщо для нього неускладненим було розуміння єдиного суб'єкта права державної власності – держави, то після багатьох

конфігурацій ми і зараз маємо єдиного суб'єкта, та сутність його докорінно змінена.

Пояснимо детальніше: автор вказував про прийняття нового законодавства про власність, що значно ускладнило розуміння правомочностей щодо майна суб'єктів права державної власності. Йшлося про Закон України «Про власність», з якого розпочався процес трансформації державної власності. І та державна власність, що перейшла до держави Україна за Декларацією про державний суверенітет та Законом України «Про правонаступництво України», поступово почала розщеплюватись. Суб'єктами права власності в Україні у ньому визнавалися: народ України, громадяни, юридичні особи та держава [82]. Державна власність при цьому складалась із двох частин: загальнодержавної (республіканської) власності і власності адміністративно-територіальних одиниць (комунальної власності). Отож, законом уже була відщеплена власність народу України і розпочався лише процес відщеплення комунальної власності. Суб'єкти права державної власності також були прописані доволі дивно. Так, суб'єктом права загальнодержавної власності була держава в особі Верховної ради України, суб'єктами права комунальної власності були адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, районних, міських, селищних, сільських Рад народних депутатів. І народ України був суб'єктом виключної власності на землю, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Вказана полісуб'єктність на власність, що раніше була закріплена виключно за одним суб'єктом, не сприяла вірному їх розумінню та розмежуванню. Та вона була необхідною в процесі переходу від адміністративно-командної до ринково економіки. Саме завдяки ній відбувалась трансформація державної власності із пануючої в одну із рівноправних форм.

В подальшому певну ясність було внесено Конституцією України і вже з 1996 року комунальна власність визнана окремою формою власності. Тож у порівнянні з державною соціалістичною власністю маємо поділ її на три

категорії: власність Українського народу, державну та комунальну власність. Для кожної із названих форм власності є чітко визначений суб'єкт. Зважаючи, що безпосереднім об'єктом нашого дослідження є саме державна власність, то відповідно розглядатимемо лише одну із трьох складових, на які розщепилась державна соціалістична власність.

Як вказано в нормах ЦК України, власникові належать права володіння, користування і розпорядження майном [27]. Комплекс цих прав утворює і зміст права державної власності, правда з певними її особливостями.

Ст. 326 ЦК України встановлено, що від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади, тобто вони є свого роду представниками, що забезпечують реалізацію правомочностей власника. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами.

То ж особливістю держави є те, що вона як суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів, не може самотійно здійснювати надані їй правомочності власника, а змушена передавати їх органам державної влади. Як вже вказувалось раніше, органи, уповноважені управляти державною власністю також змінювались за цей час. Так, якщо в Законі України «Про власність» суб'єктом права загальнодержавної (республіканської) власності була визначена держава в особі Верховної Ради України, то вже у Конституції України управління об'єктами державної власності належить до компетенції Кабінету Міністрів України. І саме на ньому лежить відповідальність за забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності.

Вказана зміна відповідального основного органу управління державною власністю була доволі логічною, як для демократичної держави. Не забуваймо, що держава як публічно-правовий суб'єкт встановлює нормативні

основи розвитку усіх форм власності, в тому числі й державної. У той же момент вона, як суб'єкт приватно-правових відносин, має користуватись виписаними правилами і перебувати в рівності з усіма іншими формами власності. Концентрація таких функцій в межах Верховної Ради України як законодавчого органу влади була не цілком логічною, адже природа здійснюваних функцій ВР України пов'язана виключно із правотворчим процесом. Передання відповідних функцій з управління державною власністю Кабінету Міністрів України як органу виконавчої влади розставило все по своїх місцях. Вже із вступу в дію Конституції України у питаннях управління вже немає жодних суперечностей.

Правда за ВР України таки залишились окремі функції, що пов'язані з державною власністю, але вони чітко пов'язані саме із законотворчістю, відтак відповідають ustalеним правилам розподілу органів влади. Йдеться про визначення виключно законами України правового режиму власності (п. 7 ст. 92) та затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності (п. 36 ст. 85) [34].

Щодо детальних повноважень з управління державною власністю кожного із нині визначених органів державної влади нами буде описано далі. А зараз перейдемо до безпосереднього аналізу змісту права власності, що належить державі.

Отож, для усіх власників ЦК України у ст. 317 передбачає тріаду правомочностей: володіння, користування та розпорядження. Попри наявність значної кількості наукових пропозицій про розширення вказаної тріади, зокрема повноваженнями із управління та контролю, законодавець все ж не пішов на це вважаючи, що наявні правомочності є таким широким поняттям, що охоплює пропоновані вченими повноваження.

Що стосується реалізації вказаних правомочностей, то вони втілюються завдяки управлінню у доволі різних правових формах. Ми цілком підтримуємо думку Пересунька С.І., що «в сучасній правовій системі

України простежується тенденція до впровадження трьох основних правових форм здійснення права державної власності, а саме: інститут загального управління власністю (Кабінетом Міністрів України, Міністерствами, Фондом державного майна та ін), інститут повного господарського відання та оперативного управління; інститут довірчого управління [13, с. 16]. Правильність визначених автором тенденцій підтверджена пізнішим прийняттям Закону України «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 № 185-V, яким встановлено, що «Управління об'єктами державної власності - здійснення Кабінетом Міністрів України та уповноваженими ним органами, іншими суб'єктами, визначеними цим Законом, повноважень щодо реалізації прав держави як власника таких об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням ними, у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення державних та суспільних потреб» [88]. Тобто вказаним законом регулюється перша правова форма здійснення права державної власності – інститут загального управління власністю.

У досліджуваному законі також вказується, що серед об'єктів управління державною власністю є майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління; майно, яке передане державним комерційним підприємствам, а також державне майно, надане суб'єкту господарювання на праві господарського відання відповідно до законодавства. Тобто категорія загального управління власністю включає і управління, засноване на таких речових правах як право оперативного управління та господарського відання.

Ст. 5 Закону встановлює: «Кабінет Міністрів України є суб'єктом управління, що визначає об'єкти управління державної власності, стосовно яких виконує функції з управління, а також об'єкти управління державної власності, повноваження з управління якими передаються іншим суб'єктам управління, визначеним цим Законом» [88]. Із такої норми вбачається певна роздвоєння функцій управління основного суб'єкта. Тому для уточнення і

внесення чіткості в розуміння правових форм здійснення управління державною власністю пропонуємо розмежувати поняття загального та безпосереднього управління державною власністю. Так, в рамках виконання конституційних функцій КМУ здійснює загальне управління державною власністю. Воно включатиме безпосереднє управління та опосередковане управління через суб'єктів, яким передані повноваження з управління. В межах опосередкованого слід буде виділяти управління на основі таких речових прав як оперативне управління та господарського відання, а також на основі довірчого управління майном. Вказане розмежування правових форм управління державною власністю допоможе чіткіше усвідомлювати зміст управлінських функцій щодо здійснення права державної власності, адже в межах опосередкованого управління повноважень буде менше, ніж в безпосередньому.

Детально суть здійснюваної управлінської діяльності в межах кожної із названих правових форм буде предметом розгляду в окремому розділі нашого дослідження. А тут лише зазначимо основи змісту права державної власності та їх межі.

Нагадаємо, що за державою як власником закріплена тріада правомочностей з володіння, користування та розпорядження власністю. Саме ця тріада складає зміст права державної власності.

Кабінет Міністрів України, як орган уповноважений на здійснення управління державною власністю, володіє всією тріадою правомочностей стосовно визначених ним об'єктів управління державної власності. Повноваження, що прописані ВРУ для нього в Законі України «Про управління об'єктами державної власності» і відображають можливості здійснення кожного із правомочностей.

В межах опосередкованого управління КМУ не лише визначає суб'єктів, яким передасть повноваження з управління, а й зміст такого управління. Тож вказані суб'єкти здійснюють управління виключно в межах переданих КМУ повноважень.

Господарський кодекс України у ст. 136 закладає суть права господарського відання і вказує: «Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами. Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства» [87].

Для порівняння ст. 137 визначає суть права оперативного управління і вказує, що ним «визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених цим Кодексом та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом). Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за суб'єктом господарювання, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується ним не за призначенням. Право оперативного управління захищається законом відповідно до положень, встановлених для захисту права власності» [87].

Як бачимо, право оперативного управління практично прирівнюється до права власності із встановленою можливістю власника чи уповноваженого ним органу контролювати використання і збереження майна та за необхідності вилучати його. Право ж господарського відання є обмеженим у правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника

у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами. Тобто йдеться не в цілому про відсутність правомочності розпорядження, а про її обмеження щодо окремих видів майна. Зважаючи, що державні підприємства можуть випускати речі, які у приватній власності перебувати не можуть, закладення вказаного обмеження якраз і сприяє не допуску в цивільний обіг зазначених речей. Тобто вказане обмеження сприяє утвердженню закладених законодавством особливостей права державної власності.

Довірче управління майном як опосередкована правова форма управління державною власністю застосовується тоді, коли держава хоче передати майно без створення відповідних юридичних осіб. Управитель, «якщо це визначено договором про управління майном, є довірчим власником цього майна, яким він володіє, користується і розпоряджається відповідно до закону та договору управління майном. Договір про управління майном не тягне за собою переходу права власності до управителя на майно, передане в управління» [27]. Тобто тріада правомочностей передається управителю за загальним правилом, проте законом чи договором управління майном можуть бути передбачені обмеження права довірчої власності управителя. Вони звісно можуть стосуватись будь-якого із правомочностей, відтак єдиного механізму обмежень за довірчим управлінням майном не існує.

На зміст права власності впливають не лише передбачені законом правомочності, а й обмеження та обтяження, які можуть існувати за певних обставин. Розглянемо детальніше цю категорію.

Отож, останнім часом у літературі намітилася тенденція до вивчення порядку та особливостей обмежень та обтяжень права власності. Не залишається осторонь цих питань і державна власність.

Науковці розрізняються законні й вольові обмеження. Законні обмеження права власності, у свою чергу, поділяють на: обмеження, що позбавляють власників відповідних належних їм повноважень; обмеження, що підкоряють дії власників за допомогою контролю з боку органів влади. Терміни «обмеження» і «обтяження» права власності у науковій літературі

часто виступають самостійними категоріями. Як різновид обмеження, обтяження слід розуміти ускладненням, правом третіх осіб, перешкодою у повному обсязі власнику реалізовувати свої права. Як відомо, обтяження права власності здійснюється шляхом впливу речових прав на певні права власника. Це є актуальним сьогодні, адже обтяження майна впливають, у певних випадках, на можливість власником розпоряджатися своїм майном або можливість придбати покупцем дане майно із обтяженнями.

Перш ніж перейти до визначення безпосереднього змісту обмежень та обтяжень у праві державної власності, необхідно визначитись із понятійно-категоріальним апаратом.

Отож, на думку Р.А. Майданика, терміни «обмеження» та «обтяження» права власності є самостійними категоріями. Обмеження - це відповідна реакція власника на обтяження, що утримує його від певних дій на належне йому майно (сервітути, права третіх осіб). Як самостійний різновид обмеження, обтяження слід розуміти привнесеним із зовні правом третіх осіб, ускладненням, перешкодою власнику в повному обсязі реалізувати свої права. У цьому контексті обтяження передбачає можливість покладання на річ, що становить об'єкт цього права, певних праводомагань (рос. «притязаний», нім. «Anspruch») з боку третіх осіб, що забезпечують права цих осіб в речових чи зобов'язальних відносин з власником речі. Класичним прикладом обтяження є рента землі, обтяжена заставою, тобто майно, передане під її виплату [22, с. 372].

У літературі, часто розглядають обмеження та обтяження, що обумовлені речовими правами. В. П. Камишанський зазначив, що обмежене речове право за своїм змістом не є складовою частиною права власності [174, с. 537]. Щодо права власності права інших осіб є обмеженими. Обмежені речові права виникають на ту саме річ, що і право власності. Обмежені речові права породжують «обтяження» нерухомого майна. Дана категорія щодо речових прав дозволяє встановити наявність в інших осіб таких прав, і навпаки, відсутність обтяжень вказує на відсутність прав третіх осіб на річ.

Отже, оскільки обтяжується певне майно, право власності буде поширюватися на об'єкт, який піддається цим обтяженням, що можуть виникнути внаслідок встановлення обмежених прав (сервітуту, володіння, емфітевзису, суперфіцію тощо). Тобто власність обтяжується правами на певне майно та заборонаю його відчужувати. Щодо цього питання також немає єдності позицій. Так, Є. О. Суханов вказує, що обмежені речові права обмежують і тим самим ніби обтяжують право власності [175, с. 143]. В. П. Камишанський, навпаки, вказує, що обмежені речові права є передусім юридично забезпеченою можливістю вчинення певних дій щодо чужого майна [174, с. 535].

Як бачимо, серед науковців немає єдності поглядів щодо природи обмежених речових прав. Більшість з них погоджуються з думкою, що відносно майна - об'єкта права власності, виникає певне обтяження. Відносно суб'єктів даних відносин, у володільця виникає обмежене певне речове право, у той час у власника – обмеження в здійсненні прав на дане майно в межах того речового права володільця [175, с. 290].

На думку, А. О. Савельєва, під обтяженням права власності пропонується розуміти правило, встановлене в передбачених законом або правочинном межах, яке обмежує здійснення права власності необхідністю утримуватися від власних дій, допускати дії управомочених власником осіб і яке спонукає до здійснення певних дій внаслідок виникнення і з метою забезпечення можливості реалізації прав згаданих осіб на майно власника [177, с. 9].

Зокрема, правовий аспект обмеженого речового права впливає із поняття сервітуту, передбаченого у ст. 401 ЦК України. Ч.3 ст. 403 ЦК зазначає, що «особа, яка користується сервітутом, зобов'язана вносити плату за користування майном, якщо інше не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду»[27]. Водночас тлумачення сервітуту як обтяження майна передбачено в Законі України «Про державну реєстрацію

речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року № 1952-IV [178].

Отже, категорія «обтяження» існує з метою, щоб не виникало спорів між власником і особою, яка має обмежене речове право. Вона констатує, що «обтяжене» майно обмеженими речовими правами третіх осіб.

Варто зазначити, що у теорії земельного права поняття обмежень та обтяжень розмежовуються. Зокрема, під обмеженнями розуміють наявність визначених законом обмежень чи заборон правовласника при здійсненні ним права власності, інших речових прав в інтересах держави та суспільства. При цьому обмеження лише частково зменшують можливості власника у здійсненні ним суб'єктивного права.

Під обтяженнями розуміється наявність додаткових обов'язків по утриманню земельної ділянки та користування нею, встановлених на взаємній основі, за згодою сторін і інших підстав, передбачених чинним законодавством. Так, в ст. 110 Земельного кодексу України визначено: «На використанні власником земельної ділянки або її частини може бути встановлено обмеження. Право власності на земельну ділянку може бути обтяжено правами інших осіб. Перехід права власності на земельну ділянку не припиняє встановлених обмежень, обтяжень» [119]. Таким чином, права обмежуються, а майно - обтяжується. Тобто обтяження - це результат здійснення суб'єктом своїх прав та обов'язків, що полягають у додаткових обов'язках осіб, що беруть участь у даних відносинах. Отже, обтяження ґрунтуються на волі суб'єкта, яку він закріплює в формі різного виду угод, що встановлюють, які припиняють, змінюють права. Суттєвою ознакою обтяжень також є взаємне обмеження прав учасників [180].

Варто відзначити, що донедавна в законодавстві не було чіткого розмежування поняття «обмеження» та «обтяження», у зв'язку з чим різні поняття часто вживалися, як синоніми. На сьогодні законодавець, врегулювавши дане питання, надав не тільки визначення, а й критерії

розмежування, видів та підстав встановлення «обмеження» та «обтяження» прав на землю [181, с. 48].

Що стосується видів обмежень, то науковці розрізняються законні та вольові обмеження. У свою чергу, законні обмеження права власності поділяють на дві групи: 1) обмеження, які позбавляють власників певних належних їм повноважень; 2) обмеження, які підкоряють дії власників завдяки контролю з боку органів публічної влади (наприклад, пов'язані з будівництвом та експлуатацією житлового будинку) [22, с. 375].

Узагальнюючи усі підстави виникнення обтяжень за характером їх походження можна виділити: 1) акти органів державної влади чи органу місцевого самоврядування; 2) рішення суду; 3) договори; 4) свідоцтво про право на спадщину.

Залежно від характеру спрямованості й підстав виникнення виділяють прямі або непрямі обмеження в здійсненні права власності, до яких належать:

- обмеження у вигляді прямих заборон, які передбаченні чинним законодавством;
- обмеження, що пов'язані із дотримання власником «основних моральних принципів суспільства»;
- обмеження загального характеру, що впливають з недопустимості зловживання правом і вчинення дій, за які згідно закону передбачена відповідальність;
- договірні обмеження, тобто такі, що власник бере на себе добровільно згідно умов договору;
- обмеження, які впливають з юридичних фактів;
- процедурні обмеження, які випливають з певних правил, згідно яких здійснюється реалізація повноважень власника.

Правомірними є обмеження, що відповідають правилу, відповідно до якого власність вільна від будь-яких обмежень, що є неприпустимі в силу закону, а також у тому разі, коли їх неприпустимість випливає з їхнього змісту чи з суті відносин між суб'єктами. Тому обмеження права власності

мають відповідати принципам цивільного права: добросовісності, законності, розумності тощо. Наприклад, ст. 13 Конституції України передбачає заборону використовувати землю на шкоду людині та суспільству [34]. ЦК України у ст. 319 також містить заборону власнику використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі[27].

Цікавим є досвід іноземних держав, щодо визначення понять обтяжень та обмежень. Зокрема, Цивільним уложенням Німеччини визначено такий вид обтяження –узуфрукт як право особи, в користь якої воно було видано, витягувати усі вигоди від використання речі. Досліджуючи досвід встановлення обтяжень прав на землю в Англії, актуальними до застосування вважаємо англійські негативні сервітути. Сторонам спору вдалося б уникнути довготривалих судових тяганин, якщо б законодавством було врегульовано можливість встановлення негативних сервітутів, за якими б встановлювалася обіцянка не вчиняти певних дій з певною частиною власності [181, с. 45].

Отже, обмеження права власності є законне «ущемлення» власника в здійсненні його суб'єктивних прав на відповідне належне йому майно з метою забезпечення прав та законних інтересів третіх осіб (наприклад, фідучіанта та вигодонабувачів). Обмеження права власності проводяться відповідно до закону, принципів моралі, та лише за умов захисту засад конституційного устрою, здоров'я, прав та законних інтересів людей, забезпечення безпеки держави. Обмеження, що не передбачені законом та містяться в інших підзаконних правових актах є незаконними і можуть бути оскарженні в суді.

В деяких випадках обмеження права власності носять спеціальний характер, що зумовлено особливим правовим режимом майна, яке знаходиться у власності. Згідно зі ст. 178 ЦК України окремі об'єкти цивільних прав (земля, надра, зброя тощо) можуть бути вилучені з цивільного обороту (перебування яких у цивільному обороті не допускається,

або їх перебування у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом - об'єкти, обмежено оборотоздатні). Види таких об'єктів цивільних прав мають бути прямо встановлені законом [22, с. 375].

У договорі між сторонами можуть бути передбачені добровільні обмеження дій власника. Часто такі обмеження передбачаються в договорах, що мають довгостроковий характер (наприклад, договори оренди, розвідки та використання надр тощо).

Окремо варто розглянути особливості управління та обмеження щодо розпорядження об'єктами державної власності. Сутність державної власності найкраще розкривається через призму завдань, що вона виконує, насамперед, це: вирівнювання економічного циклу; фінансування галузей, які необхідні для прискорення економічного росту; підтримка зайнятості; забезпечення рівності у правовідносинах між суб'єктами; гарантування національної безпеки тощо.

У процесі управління державною власністю такі основні функції як організація, керівництво, планування, розпорядження і контроль виконуються багатьма органами. Крім Кабінету Міністрів України, який очолює систему державних органів виконавчої влади у сфері управління державною власністю, основними суб'єктами владних повноважень також є: Фонд державного майна України (ФДМУ); Державне агентство України з управління державними корпоративними правами та майном (Агентство держмайна України); міністерства та інші уповноважені органи виконавчої влади (державні комітети, агентства, служби, комісії, департаменти та ін.); державні господарські об'єднання; державні холдингові компанії, інші державні господарські організації; юридичні та фізичні особи, які виконують функції управління корпоративними правами держави; Національна академія наук України; галузеві академії наук [182]. На сьогодні досвід показує, що розподіл прав щодо управління корпоративними правами з-поміж великої кількості суб'єктів себе не виправдав, та став використовуватися особами, які уповноважені на

управління державним майном, для власних корисливих потреб, це посилює зловживань службовим становищем та корупції, що призводить не до стабільності, а до збитковості та банкрутства підприємств, їх прихованої приватизації.

Згідно ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»: «Корпоративні права держави не можуть передаватися господарським товариствам для формування їх статутних капіталів, крім передачі до статутних капіталів державних акціонерних товариств та державних холдингових компаній. Державне акціонерне товариство, утворене у процесі перетворення державного підприємства, 100 відсотків акцій якого належать державі, не має права безоплатно передавати закріплене за ним майно іншим юридичним особам чи громадянам, крім випадків, передбачених законом. Відчужувати майно, що належить до основних фондів, державне акціонерне товариство має право лише за попередньою згодою органу, який здійснює управління корпоративними правами держави, і лише на конкурентних засадах, якщо інше не встановлено законом. Розпоряджатися в інший спосіб майном, що належить до основних фондів, державне акціонерне товариство має право лише у межах повноважень та у спосіб, що передбачені законом»[88]. Як бачимо, закон чітко встановлює обмеження права державної власності, жодного разу не згадуючи про обтяження державного майна.

Окрім того, нерухоме майно, що належить до державної власності та яке не підлягає приватизації, не може бути згідно закону відчужене чи вилучене, або передане до складу статутного капіталу організацій. Щодо даного майна не можуть також вчинятися дії, наслідком яких може бути відчуження їх.

Зазначені обмеження, згідно ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» не поширюються: «на рішення органів управління господарських товариств, Фонду державного майна України або уповноважених органів управління про передачу об'єктів соціальної сфери, гуртожитків та об'єктів незавершеного капітального будівництва у

комунальну власність (крім об'єктів соціальної сфери, гуртожитків та об'єктів незавершеного будівництва, що перебувають у господарському віданні чи в оперативному управлінні військових частин, закладів, установ та організацій Збройних Сил України) та на відчуження шляхом приватизації, а також на рішення державних підприємств, установ і організацій, господарських товариств, у статутному капіталі яких 100 відсотків акцій (часток) належать державі, про відчуження житла працівникам таких підприємств, установ, організацій та господарських товариств шляхом продажу, що здійснюється на виконання умов укладених колективних договорів без застосування конкурентних засад»[88].

Таким чином, абсолютність прав власника не означає, що ніхто й ніколи не може обмежити їх. Разом з тим, відповідно до ст. 319 ЦК, обмеження права власності не підлягають розширеному тлумаченню. Закріплений у п.1 ч.2 ст.319 ЦК принцип, відповідно до якого дії власника щодо його майна не повинні суперечити закону, є загальним універсальним обмеженням прав власника. Відсутність прямої заборони в законі надає власнику широке коло можливостей для здійснення права власності, в той час як заборона на здійснення певних дій є механізмом стримування власника[183].

Внести певну чіткість у розуміння та застосування понять обмежень та обтяжень намагався законодавець у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». У ст. 1 вказаного закону зазначається, що «обтяження - заборона або обмеження розпорядження та/або користування нерухомим майном, встановлені законом, актами уповноважених на це органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, або такі, що виникли з правочину» [178]. В той же час п. 4 ст. 4 закону встановлює, що «Державній реєстрації прав підлягають: ... обтяження речових прав на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва: заборона відчуження та/або користування; арешт; іпотека; вимога нотаріального посвідчення договору, предметом якого

є нерухоме майно, встановлена власником такого майна; податкова застава, предметом якої є нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва; інші обтяження відповідно до закону [178].

Звідси робимо висновок, що обмеження звужують зміст існуючого суб'єктивного права власності (заборона передання корпоративних прав, сервітут, емфітевзис, суперфіцій), тоді як обтяження характеризують додаткові права на об'єкт, що відмінні від основного права (рента, застава).

Отож, як бачимо, ні чинне законодавство, а ні правова наука України не дають однозначного тлумачення понять «обмеження» та «обтяження» прав. В літературі висловлюються думки про те, що обтяження прав необхідно розглядати як різновид обмеження їх, а також про те, що обтяження потрібно розуміти як права третіх осіб. Таке неоднозначне тлумачення понять «обтяження» та «обмеження» прав істотно знижує ефективність правового регулювання відносин власності.

Серед науковців існує думка, що дані поняття потрібно розмежовувати у сфері відносин власності, адже вони відрізняються і за соціальною, і за юридичною природою. Ми цілком підтримуємо думку, що обмеження не приводять до встановлення нового права, а лише звужують зміст існуючого суб'єктивного права власності чи пов'язаних із ними похідними, таких як право оперативного управління чи господарського відання у відношенні державної власності. При цьому вони встановлюються виключно щодо суб'єктивного права на відповідний об'єкт та стосуються як права власності, так й інших речових прав на даний об'єкт. Обтяженнями виступають додаткові права на об'єкт, що відрізняються від права державної власності як основного права. Такі додаткові права, як правило, обтяжують сам об'єкт, а також опосередковано основне речове право.

Відмінність між обмеженнями права державної власності та обтяженнями виявляється в меті, заради якої вони встановлюються. Перші прагнуть зробити можливим реалізацію права власності в інтересах власників. Другі - надати третім особам права об'єкт власності. Що

стосується державної власності, то в законодавстві частіше зустрічається термін обмеження, ніж обтяження. Наприклад, обмеження права власності можуть мають спеціальний характер, що зумовлений правовим режимом майна (наприклад, земля, надра, зброя, історичні та культурні пам'ятки тощо). Обмеження можуть стосуватись і щодо інших об'єктів державної власності. Зокрема, корпоративні права не відчужуються, оскільки об'єктом є право на частку в статутному капіталі. Однак може відчужуватися право вимоги виплати нарахованих дивідендів. Не відчужуються в цілому права інтелектуальної власності як сукупності. А можна відчужувати майнове право інтелектуальної власності тощо [184, с. 82].

Таким чином, аналіз даної проблематики та вирішення питань, що виникають у сфері обмеження права державної власності сприяє вдосконаленню законодавства, що регулює дане питання і спрощує особливості застосування цих положень на практиці.

Висновки до розділу 2

В результаті аналізу правових аспектів виникнення права державної власності нами було:

- проаналізовано існуючі класифікації підстав виникнення права державної власності. Підтримано доцільність поділу підстав набуття права власності на первинні і похідні за допомогою врахування «обґрунтованості (базису) прав». Суть пропонованого підходу полягає в тому, що «первинними» пропонується вважати такі способи набуття права власності, де права власника не ґрунтуються на правах інших осіб (вони «виникають вперше»), а «похідними» — такі, що припускають, що право набувача ґрунтується на праві відчужувача речі. Такий підхід до поділу способів набуття права власності на первинні та похідні є на нашу думку логічним, оскільки від способу (підстави) набуття права власності залежить характер

претензій, які можуть бути заявлені до власника. Ми запропоновану класифікацію вважаємо вдалою і зрозумілою, а тому саме її було використано у нашому дослідженні в представлені особливостей кожної із підстав виникнення прав.

- при розгляді реквізиції як підстави набуття прав державної власності вказувалось, що момент набуття права державної власності зараз пов'язується із прийняттям відповідного адміністративного акту, що не зовсім вдало, на нашу думку. Ми цей момент пропонуємо пов'язувати виключно із безпосереднім переданням майна, що супроводжуватиметься актом передачі. Вказане дозволить не порушувати балансу приватного та публічного інтересу й краще визначити вартість реквізованого майна. Ми підтримали позицію тих вчених, які наполягають на необхідності прийняття окремого закону про реквізицію, в якому чітко буде прописано всі основоположні моменти такої процедури, що значно мінімізуватиме ризики порушення прав усіх учасників таких відносин.

- досліджуючи механізм конфіскації, нами була особлива увага приділена питанню спеціальної конфіскації у справах щодо порушення прав інтелектуальної власності. З позиції набуття прав державної власності через механізм конфіскації, вказувалось, що норми сучасного механізму є більш вигідні для держави, оскільки необхідність знищення відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для її виготовлення не залишали шансів державі набути жодних прав власності. Це було не завжди доречно, адже для порушення прав інтелектуальної власності у переважній більшості випадків застосовувалось приладдя, яке можна використовувати у цілком законних сферах, а тому обов'язкова вимога знищення його була, на наш погляд, невиправданою. Сучасний механізм продажу конфіскованих матеріалів і знарядь і передача вручених коштів до Державного бюджету України значно вигідніший для держави і логічніший за своєю суттю;

- запропоновано легалізувати процес націоналізації в системі набуття прав державної власності що сприятиме забезпеченні економічної безпеки держави.

- особлива увага у дослідженні була приділена питанню набуття майнових прав інтелектуально власності державою при здійсненні фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт із державного бюджету.

- У питанні змісту права державної власності вказувалось, що обмеження звужують зміст існуючого суб'єктивного права власності (заборона передання корпоративних прав, сервітут, емфітевзис, суперфіцій), тоді як обтяження характеризують додаткові права на об'єкт, що відмінні від основного права (рента, застава).

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

3.1. Поняття, підстави та способи припинення права державної власності

Звертаючись до поняття припинення права власності, варто пам'ятати, на думку Пацурківського Ю.П., що «суб'єктивне право власності є елементом змісту правовідносин власності. З такої точки зору припинення права власності можна розглядати, як припинення конкретного правовідношення» [187, с. 453].

Харченко О.С. поняття припинення розглядає дещо ширше і вказує, що «Під ним слід розуміти абсолютну й безповоротну втрату правового зв'язку між власником і належною йому на праві власності річчю внаслідок дії чи настання різноманітних юридичних фактів (правочинів, рішень суду, юридичних вчинків, подій, неправомірних дій учасників цивільних правовідносин, правомірного використання та споживання майна тощо)» [188, с. 5]. Як бачимо автор доволі ґрунтовно підійшла до встановлення дефініції припинення права власності, в якій відобразила і суть цієї частини правовідношення, і причини його і наслідки. Цікавим є означення втрати правового зв'язку як абсолютної і безповотної. Ми позицію авторки підтримуємо повністю, вважаючи її абсолютно вірною по відношенню до первинного суб'єкта права власності. Справа у тому, що окремі автори припинення правовідношення розглядають з позицій їх присутності в цивільного обігу, відтак у них припинення має інше означення.

Так, Синайський В.І. вказує, що «припинення правовідносин може бути кінцевим та умовним. Остаточне припинення правовідносин відбувається тоді, коли фактично зникає із цивільного обігу право особи, наприклад особистий сервітут припиняється з смертю володаря цього права. У випадку,

якщо відбулося правонаступництво, тобто для одного суб'єкта право припинилося, але до іншого перейшло, відбулася трансформація правовідношення при якому суб'єктивне право збереглося [188, с. 193]. Автор при цьому зауважував, що і остаточне припинення правовідношення може бути також умовним. Вказане відбувається у випадку, якщо суб'єктивне право особи зникає з цивільного обігу, і при цьому воно замінюється іншим суб'єктивним правом особи. З позицій життєдіяльності правовідносин в цивільному обігу вчений може і правий, та якщо брати до уваги конкретного власника, то його право власності припиняється остаточно. Відтак абсолютність і безповоротність, про яку вказувала Харченко О.С. є дійними ознаками припинення права власності.

Припинення права власності завжди спричиняє припинення правовідношення, у якому особа була наділена суб'єктивними правами. І якщо на річ набудеться нове право власності, то відбудеться і створення нового правовідношення. Та є випадки, коли речі як такої вже не існує, а тому нових правовідношень також не виникне. Отож, попереднє правовідношення власності завжди припиняється остаточно.

Ще Шершенєвіч Г.Ф., досліджуючи питання правовідношень, вказував, що «припинення юридичного відношення між особами відбувається тоді, коли розривається зв'язок між його елементами, внаслідок усунення суб'єкта, знищення об'єкта, порушення відповідності між правом та обов'язком. Це відбувається у випадках: відмови, відчуження, втрати прав, поєднання права та обов'язку, припинення права в буквальному розумінні цього слова» [189, с. 76].

Розглянемо детальніше кожен із випадків. Відмова - це одностороннє волевиявлення управомоченого суб'єкта, носія права, спрямоване на розірвання його зв'язку з правом. Так, прикладом відмови може бути відмова від спадщини, відмова від права власності на транспортний засіб тощо.

Відчуженням слід визнати добровільну поступку правом управомоченого суб'єкта іншій особі. Вказана поступка може здійснюватись

на оплатній чи безоплатній основі. Так відчуження якраз і відзначається тим, що право передається іншому суб'єктові внаслідок реалізації взаємоузгодженого волевиявлення. Передання права власності одним суб'єктом супроводжується прийняттям права власності іншим. Прикладом відчуження може бути передача речі на основі договору купівлі-продажу, міни, дарування, зобов'язального права чи права вимоги.

Втрата права означає виключення суб'єкта з правовідношення поза його волю (внаслідок настання юридичної події, наприклад визнання майна таким, що не може знаходитись у приватній власності; або за рішенням суду скажімо у випадку конфіскації).

Вчений виділяв також припинення прав у буквальному, прямому розумінні, що, на його думку, відбувається тоді, коли саме правовідношення припиняється незворотнім чином (втрата особистих прав, фактична загибель об'єкта правовідносин) [189, с.77].

Варто відзначити, що припинення права власності в переважній більшості випадків настає за бажанням власника. І не завжди таке бажання має супроводжуватись від платністю. Тобто передумови до прийняття рішення про припинення права власності за бажанням власника значення не мають. Головне, аби це бажання було. Однак можливе припинення права власності й поза волю власника, зокрема у випадках конфіскації, реквізиції, примусового викупу земельної ділянки тощо. Підставою для такого примусового припинення є або законодавчий акт, або акт органу державної влади, органу влади АРК чи органу місцевого самоврядування, або судові рішення.

Поняття суб'єктивного права власності є основою для визначення поняття припинення права власності. Так, визначень суб'єктивного права власності є доволі багато в цивілістичній літературі, та зводяться вони усі до того, що «це є найширше за змістом речове право, яке дає можливість своєму володарю - власнику самому визначати характер та напрямки використання приналежного йому майна, здійснюючи над ним повне господарське

панування» [190, с. 310]. Якщо розглядати його з позиції класичної тріади правомочностей, то суб'єктивним правом власності слід визнати закріплену законом можливість особи володіти, користуватися та розпоряджатися приналежним йому майном на свій розсуд та відповідно до свого інтересу шляхом здійснення щодо цього майна будь-яких дій, що не суперечать закону та іншим правовим актам і не порушують прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб, а також можливість усувати від втручання всіх третіх осіб у сферу його господарського панування. Відтак, при припинення права власності особі перестають належати правомочності володіння, користування та розпорядження майном, вона не лише більше не має права повного господарського панування над річчю, а й не може усувати від втручання третіх осіб у сфері цього панування.

Існують і трактування припинення права власності, що виходять за межі розуміння класичної тріади. Так, відомий радянський вчений Венедиктов А.В. стверджував, що «Право власності не вичерпується названими правомочностями власника. Він може бути позбавлений всіх трьох правомочностей, але при цьому може зберегти право власності і не тільки в якості *dominium nudum* (дослівно - оголена власність)...» [47]. У якості аргументації до свого твердження дослідник наводив приклад судового арешту майна з вилученням його з володіння та користування власника поєднаного із заборонаю розпоряджатися йому цим майном. При цьому автор вважав, що власник перестав володіти правомочностями володіння, користування та розпорядження, однак у нього залишився певний «згусток» його права власності. Саме тому, на думку вченого, право власності може відновитися в повному обсязі, якщо претензію буде знято, а у випадку продажу майна власник одержить надлишок вирученої ціни від продажу. Пацурківський Ю.П., аналізуючи думку Венедиктова А.В., стверджує, що в наведеному прикладі власник не втрачає правомочностей володіння, користування та розпорядження, а тільки тимчасово обмежується у їх реалізації, тимчасово не може їх здійснити [187, с. 456]. Тобто зміст права

власності як правило розкривається, на думку вченого, через його правомочності володіння, користування та розпорядження. Тобто, суб'єктивне право власності припиняється у випадку позбавлення власника правомочностей.

Ми з приводу наведеної Венедиктовим А.В. думки зазначимо, що він таки мав рацію, але прикладом його твердження може бути лише запроваджений нещодавно в ЦК України особливий вид власності – право довірчої власності. Це конструкція абсолютно не традиційна для національного законодавства. І, як вже вказувалось нами у попередньому розділі нашого дослідження, прийшло до нас із права країн англо-американської правової системи.

Аналізуючи норми щодо довірчої власності, зауважуємо, що «З моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірку власність, припиняється» [27]. Із припиненням (у тому числі у зв'язку з його повним виконанням) основного зобов'язання довірчий власник зобов'язаний передати право власності на об'єкт довірчої власності довірчому засновнику, якщо інше не визначено договором про встановлення довірчої власності. Вказане дає змогу стверджувати, що право власності у попереднього власника припинилось. Проте новий власник набуває не абсолютного, а обмеженого права власності. Він, зокрема, не може вільно розпоряджатись таким майном і має одразу визначений законом обов'язок при виконанні зобов'язання передати право власності попередньому власнику. Тобто втрата права власності хоч і відбулась, та її навряд чи можна вважати абсолютною. Передбачаємо, що Венедиктов А.В., вивчаючи право капіталістичних країн, дійшов до такого висновку, та належних прикладів із тогочасного соціалістичного законодавства він навести не міг через певну «чистоту» відносин власності. Відколи ж у національному законодавстві з'явився «чужий» для нашої правової системи «особливий вид власності», саме таким прикладом можна було б підтвердити вірність думки вченого.

Ми з цього приводу можемо зазначити, що підтримуємо лише частково вірність висловленого переконання Венедиктовим А.В. Так, дійсно власник може втратити всі правомочності – володіння, користування та розпорядження, і з цим завершаться його правовідношення з майном. А так звана «оголена власність» є нічим іншим як переважним правом на отримання власності в новому циклі правовідношення.

Подібної позиції дотримувався і Д.М. Генкин [18, с. 48]. Сучасні дослідники також відзначають, що «право, яке припинилося, ніколи не відновлюється, і навіть якщо суб'єкт, що раніше був уповноваженим, відновлює свою владу над об'єктом, то виникає нове суб'єктивне право, яке відрізняється від первісного і за підставами, і за моментом виникнення» [191, с. 36]. Прикладом може послужити випадок примусового реквізиції майна. Первинною підставою набуття майна був скажімо договір купівлі-продажу. Акт органу державної влади стає юридичним фактом, який впливає на припинення права власності. Із цього моменту право попереднього власника припинилось, а нового власника - набулось. У подальшому, якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку. Тож набуття права власності відбувається по-новому, але вже на основі рішення суду.

Ще важливий момент у цьому питанні – це неможливість здійснювати правомочності. Йдеться про те, що в окремих випадках особа не має можливості здійснювати правомочності володіння, користування й розпорядження майном, та вона не втрачає їх, продовжує залишатися власником. Скажімо якщо він загубив річ, то не має можливості здійснювати правомочності володіння, користування та розпорядження, однак він зберігає своє право власності. Їх реалізація відноситься за умови, що така річ знайдеться, або ж право власності втратиться якщо ні.

Причетними до неможливості здійснення права власності бувають і інші особи, які створюють перешкоди у здійсненні правомочностей, або ж взагалі

незаконно заволодівають річчю. Вказані ситуації не позбавляють власника права власності, проте створюють передумови до звернення його за захистом свого права. Тобто не завжди фактична неможливість здійснення тріади правомочностей означає припинення права власності

Про припинення суб'єктивного права власності ми можемо стверджувати виключно у випадках остаточного припинення цих правомочностей та за умови неможливості їх відновлення в майбутньому відповідно до існуючих підстав. Застереження, що саме відповідно до існуючих підстав, має фундаментальне значення. Так, якщо підстави будуть тими ж, то йтиметься про відновлення спроможності здійснювати тріаду без фактичної втрати права власності. А якщо підстави будуть іншими, то йтиметься про набуття нового права за відповідною правовою підставою.

Важливо, що із моментом припинення права власності, припиняються і певні обов'язки щодо конкретного права. Зокрема, особа втрачає обов'язок утримувати майно, не несе ризику випадкової загибелі або пошкодження майна, у нього зникає зобов'язання додержуватися моральних засад суспільства при здійсненні своїх прав та виконанні своїх обов'язків щодо майна, на яке він втратив свої право власності.

Зважаючи на останні твердження, припиненням права власності слід визнати відділення від суб'єкта тріади правомочностей, можливості господарського панування над майном, а також звільнення від тягара утримання майна, несення ризику його випадкової загибелі або пошкодження, а також дотримання моральних засад суспільства.

Серед дослідників можна знайти й інші формулювання дефініції припинення права власності. Наприклад, Таскін Н.І. під таким припиненням пропонує розуміти «результат впливу дозволяючих та (або) зобов'язуючих юридичних фактів на правовідносини власності щодо об'єктів права власності, для якого характерний перехід права власності на цей об'єкт цивільних прав від одного суб'єкта до іншого, тобто зміна власника» [192, с. 8]. Вчений вказує на перехід права власності, оскільки він вказане

визначення формулював для особливого об'єкту власності – землі. На відміну від інших об'єктів, земля не може бути знищеною або спожитою, відтак правонаступництво у відношенні землі є константою.

Якщо вказане визначення пристосувати до усіх об'єктів права власності, то воно мало б дещо розширений зміст і звучало наступним чином: припинення права власності – це результат впливу дозволяючих та (або) зобов'язуючих юридичних фактів на правовідносини власності щодо об'єктів права власності, для якого характерний перехід права власності на цей об'єкт цивільних прав від одного суб'єкта до іншого, тобто зміна власника, або відсутність такого переходу, якщо сам об'єкт власності знищується.

Окремі дослідники припинення права власності розглядають як процес, а не як результат. Вони розглядають дане поняття як «сукупність юридичних та фактичних дій, з якими законодавство пов'язує втрату права власності» [193, с.17]. Вказана думка також не позбавлена раціональності. Відчуженість колишнього власника від об'єкта права власності є дійсно результатом, проте для його досягнення суб'єкт має здійснити комплекс дій, які приведуть його до такого результату. Причому етапів у такому процесі припинення може бути доволі різна кількість. В одних випадках достатньо однієї дії, скажімо викинути річ. Лише цього достатньо для припинення права власності на цю річ. Якщо ж йдеться, скажімо, про припинення права власності на нерухоме майно через договір купівлі-продажу, то необхідно не лише підписати договір, посвідчити його нотаріально, а й внести зміни до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Варто відзначити, що серед інших категорій речових прав, право власності є найбільш стабільним. Воно і є найбільш гарантованим, адже норми щодо його непорушності, стабільності й гарантованості є передбачені не лише цивільним законодавством, а й конституційним. Відтак маємо цілісну систему гарантування права власності нормами різної юридичної сили від найвищої до найнижчої, що сприяє вказаній стабільності.

Наступними для аналізу припинення права власності є підстави такого припинення, тобто обставини, з якими закон пов'язує настання певних юридичних наслідків. Вони за своєю природою різні, а тому порядок та момент припинення права власності відповідно відрізняються. Вивчення таких обставин, їх класифікація, а також аналіз та класифікація підстав припинення права власності є необхідними елементами вивчення проблеми припинення права власності.

Визначення моменту припинення права власності, як і моменту набуття права власності має надзвичайно вагоме значення. І якщо у питанні виникнення, в питанні припинення прав власності законодавець відображає правила визначення моменту, вказуючи:

«У разі відмови від права власності на майно, права на яке не підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту вчинення дії, яка свідчить про таку відмову. У разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру» [27]. Тобто законодавець чітко визначає момент припинення у випадку відмови, якщо ж йдеться про інші підстави, то у чинному законодавстві момент прямо не визначений.

Основною юридичною передумовою для нормального функціонування цивільного обороту є право власності як найбільш фундаментальне речове право. Для належного регулювання права власності закон має спеціально передбачати не тільки підстави набуття права власності, а й підстави його припинення. І ЦК України передбачає це у ст. 346, вказуючи:

- « 1. Право власності припиняється у разі:
- 1) відчуження власником свого майна;
  - 2) відмови власника від права власності;
  - 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
  - 4) знищення майна;

- 5) викупу пам'яток культурної спадщини;
- 6) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;
- 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 9) реквізиції;
- 10) конфіскації;
- 11) припинення юридичної особи чи смерті власника;
- 12) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

2. Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом [27].

Конструкція досліджуваної статті дозволяє стверджувати, що наведений у ч. 1 зазначеної статті перелік не є вичерпним, адже ч. 2 цієї норми вказує, що право власності може бути припинене також в інших випадках, встановлених законом.

Наведений перелік стосується одночасно усіх форм власності, відтак для кожної з них характерне застосування одних і незастосування інших підстав припинення права власності. Та для кращого їх аналізу слід в першу чергу визначити їх природу і класифікувати.

Отож, наукою цивільного права підстави припинення права власності умовно поділено на дві основні групи: «1) припинення права власності з волі власника (відчуження власником свого майна; відмова власника від права власності; знищення власником свого майна); 2) примусове припинення права власності. У свою чергу випадки припинення права власності з волі власника охоплюють дві групи ситуацій: до першої належать випадки укладення власником із власної волі різних правочинів з відчуження свого майна: купівля-продаж, міна, дарування, оренда з викупом та ін.; Друга група ситуацій – добровільна відмова власника від права власності (ст. 347 ЦК), яка має бути безумовною і не містити будь-яких застережень» [183].

Що стосується порядку припинення права власності відчужувача і виникнення права власності у набувача, то вони врегульовані нормами права про угоди і договори. У випадку добровільної відмови власника від права власності, то заява це не повинна містити будь-яких умов щодо такої відмови, в тому числі і вказівку на особу, на користь якої власник відмовляється від речі. Адже у випадку такої вказівки мова може йти про відчуження власником свого майна на користь іншої особи за певним правочином, що відноситься до першої групи ситуацій.

Нормами ЦК України питання відмови від власності врегульовані. Так, «Особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. У разі відмови від права власності на майно, права на яке не підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту вчинення дії, яка свідчить про таку відмову. У разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру» (ст. 347) [27]. Тобто в особи є можливість провести відмову від власності двома способами: заявивши про це або вчинивши певні дії. Такі дії мають назву «конклюдентні» ((лат. concludo - роблю висновок), тобто це дії особи, що виявляють її волю встановити правовідношення, але не у формі усного чи письмового волевиявлення, а своєю поведінкою, щодо якої можна зробити певний висновок про конкретний намір [185].

Найкращим прикладом відмови від права власності є відмова від патентних прав правовласником. Отож, у першій ситуації правовласник може подати до патентного відомства заяву про відмову від патенту і у зв'язку з цим його об'єкт перейде до суспільного надбання швидше, ніж це передбачено нормами чинного законодавства. В другій ситуації його конклюдентною дією може бути несплата платежу за підтримання чинності патенту. В обох випадках наслідком буде втрата майнових патентних прав.

До групи добровільного припинення права власності Майданик Р.А. відносить і знищення майна. Так, відповідно до ст. 349 ЦК України «право власності на майно припиняється в разі його знищення» [27], а відтак, як вказує автор «зникає сам об'єкт права власності» [22, с. 440].

Знищенням майна слід вважати вид розпорядження, внаслідок якого особа вчиняє дії, спрямовані на припинення фізичного існування відповідного майна. У цьому разі право власності припиняється з моменту знищення. Оскільки ЦК України не містить визначення поняття «знищення майна» та випадків, на які поширюється ця норма, автор пропонує зазначену норму поширювати на всі випадки знищення майна, незалежно від причин настання такого результату. Це, на думку Майданика Р.А., стосується випадків знищення майна як з випадкових причин чи внаслідок дії обставин непереборної сили, так і з волі або вини власника майна чи вини інших осіб.

Що стосується правових наслідків знищення майна як підстави до припинення права власності, ми з автором цілком погоджуємось, але категорія вини має, на нашу думку, відносити досліджувану підставу до першої або другої групи. Йдеться про те, що якщо майно знищено з вини інших осіб, то цю підставу не можна кваліфікувати як добровільну. Хоч наслідком все-одно буде втрата права власності на річ, та додаються у вказаному випадку й право на відшкодування. Ми усвідомлюємо, що друга група підстав припинення в чистому вигляді націлена на примусове припинення права власності для одного суб'єкта з метою виникнення права власності в іншого суб'єкта. При знищенні майна з вини іншої особи в первинного власника право власності припиняється, а в іншого суб'єкта не набувається, відтак основна особливість примусового припинення не дотримується. Вказане наводить нас на думку, що розподілу підстав припинення права власності на добровільні і примусові є недостатнім.

Кузнецова Н. С. пропонує при розподілі підстав припинення права власності вживати класифікаційний критерій «наявність волі власника». Так, «всі підстави припинення права власності можуть бути поділені на дві групи

в залежності від волі власника: 1. Припинення права власності за волею власника і 2. Припинення права власності поза волею власника. Припинення права власності за волею власника, тобто добровільне припинення права власності на майно передбачає кілька підстав: відчуження власником свого майна іншим особам; добровільну відмову власника від свого майна; знищення майна за волею власника. Підстав припинення права власності поза волею власника можуть бути поділена на два види за ознакою наявності примусу, а саме: а) підстави припинення права власності поза волею власника з ознаками примусу; б) підстави припинення права власності поза волею власника без ознак примусу. Припинення права власності поза волею власника з ознаками примусу передбачає: а) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; б) викуп пам'яток культурної спадщини; в) примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону; г) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; д) реквізицію; є) конфіскацію. Припинення права власності поза волею власника без ознак примусу передбачає: а) знищення майна; б) припинення особи чи смерть власника; в) припинення права власності за набувальною давністю; г) припинення права власності на безхазяйну річ; д) припинення права власності на бездоглядну домашню тварину» [186].

За вказаною класифікацією знищення майна з вини іншої особи належатиме до групи підстав поза волею власника, підгрупи без ознак примусу. У разі ж знищення майна самим власником – до першої групи. Тобто знищення є підставою в обох групах, але наявність волі власника відносить його до конкретної групи. Ми вказаний розподіл вважаємо вдалим і безумовним.

Цивільний кодекс містить і норми щодо відповідальності при знищенні майна. Так, «Ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором

або законом» [27]. У разі знищення майна з вини інших осіб, то особи несуть перед власником цивільно-правову відповідальність.

Стосовно права державної власності, то підстави припинення такого права також можна поділити на добровільні (з волі власника) та примусові (поза волею власника). І хоча для багатьох може здатися як державу можна примусити до втрати права державної власності? Та такі випадки насправді бувають.

Отож, до підстав припинення права державної власності з волі власника слід відносити:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) списання об'єктів державної власності в порядку, визначеному законодавством;
- 3) споживання майна;
- 4) передача майна у комунальну власність;
- 5) знищення майна.

До підстав припинення права власності поза волею власника слід віднести:

- 1) припинення через визнання рішень, дій та угод, що лежали в основі набуття права державної власності недійсними;
- 2) знищення майна.

Варто відзначити, що підставами припинення права власності є певні юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення цього права. Так, для припинення права власності необхідною умовою є наявність речі, яка є власністю даної особи, вираження її волі щодо припинення права власності на цю річ та обрання способу припинення права власності. Такий склад елементів припинення характерний виключно для першої групи підстав. Для другої групи елемент вираження її волі відсутній, як і відсутній елемент обрання способу припинення. Вказане дає змогу зробити висновок про те, що характеристика волі власника впливає не лише на віднесення конкретної

підстави припинення права власності до однієї із груп, а й на кількість елементів механізму припинення.

Припинення права власності у відчужувача і виникнення цього права у набувача відбуваються, як правило, водночас на основі того самого юридичного факту. Просто цей юридичний факт для однієї сторони є правонабуваючим, а для іншого – правоприпиняючим. Як вказує Майданик Р.А., «право власності припиняється з одночасним переходом цього права до іншої особи за похідними підставами виникнення у нього права власності» [22, с. 441]. Вказане твердження цілком прийнятне до усіх названих підстав припинення права власності, крім знищення. Це єдиний випадок в межах обох груп, де право власності для одного власника втрачається, а для іншого не набувається, оскільки сам об'єкт власності перестає існувати.

Кожен із означених випадків припинення права державної власності буде детально проаналізований у наступному підрозділі нашого дослідження. А тут лише зазначимо, що з позицій переходу права власності, про яке вів мову Майданик Р.А., припинення стане основою для набуття права власності новими суб'єктами у випадках: відчуження державою свого майна; передачі державного майна у комунальну власність; припинення через визнання рішень, дій та угод, що лежали в основі набуття права державної власності недійсними.

Отже, під припиненням права державної власності слід розуміти абсолютну й безповоротну втрату правового зв'язку між державою як власником і належною їй на праві власності річчю внаслідок дії чи настання різноманітних юридичних фактів (правочинів, рішень суду, юридичних вчинків, подій, неправомірних дій учасників цивільних правовідносин, правомірного використання та споживання майна тощо). Підстави припинення такого права також можна поділити на добровільні (з волі власника) та примусові (поза волею власника). В межах підстав припинення права державної власності з волі власника слід розглядати: відчуження

державою свого майна; списання майна; передача державного майна у комунальну власність та знищення майна. У межах припинення поза волею власника слід розглядати: припинення через визнання рішень, дій та угод, що лежали в основі набуття права державної власності недійсними, і також знищення майна. Момент припинення визначений законодавством нечітко, відтак необхідно досліджувати кожен із підстав зокрема, зважаючи на вимоги законодавства до набуття прав власності майбутніми власниками.

3.2. Умови та порядок припинення права державної власності за окремими підставами

Як вказувалось у попередньому підрозділі нашого дослідження, підстави припинення права державної власності можна поділити на дві групи, зважаючи на критерій волі власника. Так, в межах підстав припинення права державної власності з волі власника слід розглядати: відчуження державою свого майна; списання майна; передача державного майна у комунальну власність та знищення майна. У межах припинення поза волею власника слід розглядати: припинення через визнання рішень, дій та угод, що лежали в основі набуття права державної власності недійсними, і також знищення майна.

Послідовність викладення матеріалу в межах даного підрозділу відобразить вказану вище послідовність підстав припинення .

Отже, розпочнемо із відчуження державою свого майна. Воно може здійснюватись достатньо різними механізмами і способами. Так, на сьогодні є чинним Порядок відчуження об'єктів державної власності, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 803 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 р. № 884). Дія цього порядку поширюється на відчуження майна, що передано казенним підприємствам, державним комерційним підприємствам (їх об'єднанням), установам та організаціям (у тому числі у процедурі ліквідації за рішенням

суб'єкта управління); майна, переданого Національній та національним галузевим академіям наук у безстрокове безоплатне користування (далі - суб'єкти господарювання) [194].

Основоположним моментом відчуження майна згідно Порядку є те, що воно здійснюється шляхом його продажу на електронному аукціоні. При цьому необхідно врахувати особливості правового режиму окремого майна, наявність встановлених законодавчими актами обтяжень чи обмежень стосовно розпорядження майном.

Порядок передбачає, що «Відчуження майна здійснюється безпосередньо суб'єктом господарювання, на балансі якого перебуває таке майно, лише після надання на це згоди або дозволу відповідного суб'єкта управління майном, який є представником власника і виконує його функції у межах, визначених законами. Відчуження нерухомого майна, а також повітряних і морських суден, суден внутрішнього плавання та рухомого складу залізничного транспорту здійснюється за умови додаткового погодження з Фондом державного майна» [194]. У Законі України «Про управління державним майном» в ч. «и» п. 2 ст. 7 визначено повноваження Фонду державного майна щодо нерухомого та іншого окремого індивідуально визначеного державного майна на: надання дозволу (погодження) на відчуження державного майна у випадках, встановлених законодавством. Важливо, що відчужуватись не може нерухоме майно об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації (п. 9 ст. 11 Закону). Відтак отримання дозволу на відчуження такого майна може відбутись виключно після зняття з нього вказаного спеціального статусу.

Законодавством встановлюються певні передумови до прийняття рішення про надання згоди та погодження на відчуження майна. Ними є наступні умови:

«- відчуження майна не обмежує провадження суб'єктом господарювання виробничої та іншої діяльності та/або відповідно до економічних, технічних

(або інших) показників подальше використання майна є неможливе та/або економічно недоцільне;

- відчуження майна не впливає на цілісність майнового комплексу суб'єкта господарювання або його структурного підрозділу (крім випадків відчуження майна у процедурі ліквідації за рішенням суб'єкта управління);

- відчуження майна, що не зазначено у пункті 5 цього Порядку та відповідає вимогам, визначеним в абзаці другому пункту 4 цього Порядку» [194].

До відчуження державного майна законодавством встановлюються чітко прописані загальні вимоги. Йдеться про те, що таке відчуження а здійснюється виключно на електронних аукціонах в електронній торговій системі. Кошти від продажу нерухомого майна перераховуються покупцем на казначейський рахунок Фонду державного майна як організатору продажу нерухомого майна, а вже Фонд перераховує до загального фонду Державного бюджету України кошти, одержані від продажу нерухомого майна, за вирахуванням балансової (залишкової) вартості такого майна, яка перераховується на банківський рахунок суб'єкта господарювання, що є балансоутримувачем майна.

Передумовою до завершення права власності на державне майно є укладення договору за результатами проведення електронного аукціону. Вказаний договір укладається між організатором аукціону та переможцем електронного аукціону та опубліковується організатором аукціону в електронній торговій системі протягом 20 робочих днів з дати формування протоколу про результати електронного аукціону в електронній торговій системі. Зазначений Договір купівлі-продажу є підставою для внесення коштів до банківської установи як плати за придбане майно. Покупець повинен оплатити придбане майно протягом 30 днів з дати опублікування договору купівлі-продажу в електронній торговій системі. Сама передача майна покупцю здійснюється організатором аукціону тільки після сплати ним коштів у повному обсязі за придбане майно шляхом укладення акта

приймання-передачі. Суб'єкт господарювання у 10-денний строк після передачі майна повинен подати суб'єкту управління відомості про факт передачі, а вже суб'єкт управління забезпечує передачу відомостей про факт передачі майна до Єдиного реєстру об'єктів державної власності. На цьому і завершується праввідношення держави до майна, яке перебувало у її власності.

Існують чітко визначені категорії майна, на які не поширюється дія Порядку відчуження об'єктів державної власності, що нами аналізувався. До нього відноситься:

1) цілісні майнові комплекси державних підприємств, їх структурних підрозділів;

2) індивідуально визначене майно, що в установленому порядку включене до переліків об'єктів, які підлягають приватизації відповідно до законодавства з питань приватизації;

3) майно, на яке відповідно до законодавства встановлена заборона на відчуження;

4) майно, порядок відчуження якого визначається окремим законом;

5) майно, що не увійшло до статутного капіталу господарських товариств у процесі приватизації (корпоратизації), але перебуває на їх балансі, і відчуження якого здійснюється шляхом приватизації;

6) майно, передане в оренду у складі цілісних майнових комплексів державних підприємств, організацій (їх структурних підрозділів), відчуження якого здійснюється державними органами приватизації відповідно до законодавства про приватизацію;

7) об'єкти житлової нерухомості, право власності на які набуто Державною іпотечною установою з метою передачі у фінансовий лізинг громадянам України [194].

Відчуження всіх вказаних видів майна проводиться в окремо визначеному порядку і на основі інших законодавчих вимог.

Першим проаналізуємо порядок відчуження в межах приватизації.

Приватизаційні процеси були першими серед законодавчо визначених процесів відчуження, тому проаналізуємо коротко й їх історичні передумови. Вказаний аналіз дозволить виявити еволюційних шлях розвитку приватизаційних процесів, проблеми, що супроводжували такі процеси і намітити подальший їх шлях.

Отож, в умовах, коли країни постсоціалістичного простору зіткнулись із необхідністю проведення економічних реформ, приватизація як процес зміни державної власності на недержавну вже активно застосовувалась у світовій практиці. Уряди США, Японії, Великобританії, Франції та інших країн застосовували приватизацію як спосіб підвищення ефективності діяльності як окремих підприємств, так і цілих галузей. Проте, світова практика не мала настільки значних масштабів приватизації, що було характерно для країн з трансформаційною економікою. В Україні, як і в інших країнах постсоціалістичної економіки, приватизація набула глобального масштабу, адже проводилась як соціально-економічний проект зміни форми державної власності на недержавну і відходу від панівної ролі державної власності в економічній системі держави.

Україна через тривале перебування у складі СРСР із запізнення вступила на шлях ринкових реформ, а тому відставала від багатьох країн Східної Європи. На той час світове співтовариство вже набуло досвіду у здійсненні приватизаційних процесів, напрацювало законодавчу базу та практику проведення економічних реформ, який тепер могла перейняти і Україна. Завдяки цьому Україні досить швидко вдалось концептуально та законодавчо сформулювати політику приватизації. Оцінку таких процесів вже зараз можна здійснювати у національних реаліях і вказати, що попри безліч позитивних моментів існують і певні проблеми. Так, при здійсненні процесів приватизації абсолютно не враховувалась можливість реституції і доцільність повернення майна колишнім власникам, в яких його націоналізували чи колективізували за часів радянської влади. Також передумовою до приватизації багатьох великих підприємств був

неефективний менеджмент, а тому держава фактично втратила величезне число цілісних майнових комплексів, які сьогодні могли стати фундаментом забезпечення її економічної безпеки. Політика приватизації також не завжди була послідовною і виваженою, що нанесло шкоди економічним інтересам нашої держави. На сьогоднішній день ми знову бачимо зміни в приватизаційній політиці, а тому можемо сподіватись на хоча б часткове вирішення питань, означених вище.

1970-80-ті роки ХХ ст. для розвинених країн світу відмічені реалізацією масових програм приватизації державних об'єктів. Першою почала і найбільш послідовно завершила цей процес Великобританія. Програми приватизації в період здійснення так званої політики «рейганоміки» були започатковані навіть в США, де рівень державної власності та державного втручання в економіку був і без того незначним.

Масштабні приватизаційні проекти були здійснені у Франції, Італії, Німеччині, Греції, Португалії, Чилі, Ізраїлі тощо. В результаті приватизації в розвинених країнах були кардинально зменшені масштаби державного сектора та обсяг економічних функцій держави. Незважаючи на значні коливання питомої ваги, недержавна власність в європейських країнах зараз абсолютно домінує. Ще більшою мірою це характерно для США [192].

В постсоціалістичних країнах Європи приватизація здійснювалася на тих же ідеологічних засадах, що й в країнах з розвиненою ринковою економікою. Україна не стала виключенням і, за прикладом багатьох держав, розпочала процес роздержавлення. Саме у переході форми власності з державної у приватну чи колективну вбачалося відновлення соціальної справедливості й можливість започаткувати ринкові перетворення. Отож, розглянемо детальніше як процеси роздержавлення проходили в національних реаліях.

В першу чергу важливо визначитись із понятійно-категоріальним апаратом, і лише після цього аналізувати процес втрати прав державної власності через механізм приватизації.

Варто відзначити, що в науковій літературі відсутнє єдине, загальноприйняте визначення терміну "приватизація". Так, у тлумачному словнику термін "приватизація" визначається як передача державної або муніципальної власності (земельних наділів, промислових підприємств, банків, засобів транспорту та зв'язку, акцій, культурних цінностей тощо) за плату або безкоштовно у приватну власність [196]. В економічній літературі можна знайти визначення приватизації як трансформації будь-якої форми власності у приватну, процесу переходу в приватну власність об'єктів, заснованих на державній, змішаній або колективній власності [197].

Практика останніх років проведення приватизації в Україні беззаперечно доводить, що приватизація з інструменту трансформації економіки перетворилась здебільшого в інструмент політичної боротьби та вирішення фіскальних завдань органів виконавчої влади, тому поняття «приватизація» в багатьох випадках може мати і політичне забарвлення та розуміння.

Офіційно приватизація була проголошена наприкінці 1991 року із затвердженням парламентом Концепції роздержавлення і приватизації майна державних підприємств, житлового фонду і землі. В березні 1992 року було прийнято низку приватизаційних законів: «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про приватизаційні папери». А також у червні 1992 року Верховна Рада затвердила першу Державну програму приватизації. Саме цю дату можна вважати початком історичного процесу перетворення відносин власності в Україні.

Розглядаючи історичні аспекти приватизації, необхідно визначити основні етапи проведення даного процесу. Процес приватизації досить чітко поділяється на окремі етапи, що мають значну специфіку.

Перший етап. 1992 – 1999 р.р. - початок приватизації. Зокрема, Постановою Верховної Ради від 07.07.1992 року № 2545_ХІІ була затверджена перша в історії України Державна програма приватизації на

1992 рік. Через неможливість проведення чергової Програми через парламент завдання з приватизації державного майна було ініційовано Указами Президента України: «Про заходи щодо забезпечення прав громадян на використання приватизаційних майнових сертифікатів» від 26.11.1994 року №699/94, «Про заходи щодо прискорення процесу малої приватизації в Україні» від 30.12.1994 року № 827/94, «Про заходи щодо забезпечення приватизації у 1995 році» від 23.06.1995 року № 468/95 та іншими. У 1996 році, зважаючи на те, що Верховна Рада в призначений час не розпочала розгляду проекту Програми, Президент підписав Указ «Про завдання та особливості приватизації державного майна у 1996 році» від 19.03.1996 року №194/96. Державна програма приватизації на 1997 рік була введена в дію майже з піврічним запізненням Законом України від 03.06.1997 року № 294/97_ВР та стала першою Програмою приватизації, яка отримала статус закону України, що було свідченням зміцнення реформаторських сил. Державна програма приватизації на 1998 рік була введена в дію Законом України від 12.02. 1998 року № 124/98_ВР. Верховна Рада чотирма спробами не змогла прийняти законопроект «Про державну програму приватизації на 1999 рік». Приватизаційні питання були знову визначені Указом Президента України («Про державну програму приватизації на 1999 рік» від 24.01.99 р. № 209/99) [198, с. 10].

У вказаних вище законах, указах та програмах була закладена українська модель приватизації, яка досить реалістично оцінювала силу економічних, політичних і соціальних факторів, що могли протидіяти її проведенню. Серед факторів, які в той час значно вплинули на вибір політики зміни форми власності, необхідно виділити наступні: монополізація виробництва і системи розподілу; фактичне утримання власності у державному секторі економіки в руках господарської еліти і галузевих міністерств; становлення тіньової економіки, номенклатурна приватизація частки державної власності; зростання неплатоспроможності і збитковості підприємств унаслідок розпаду адміністративної економіки; відсутність

ринкових відносин, впливового приватного капіталу, ринкової інфраструктури; відсутність у населення відповідних коштів для розвитку підприємництва й участі у грошовій приватизації тощо. Дані умови зробили неможливим проведення в Україні класичної моделі приватизації, тобто проведення зміни форми власності конкурентними способами - шляхом продажу об'єктів приватизації на ринку нерухомості чи фондовому ринку із використанням виключно грошових коштів.

Важливо зазначити, що в Україні переважала сертифікатна або ваучерна модель. Ліберальна спрямованість приватизації проявилась у проголошенні швидких темпів роздержавлення. Зокрема, в Концепції планувалось завершення приватизації невеликих підприємств за 1-1,5 р., великих - за 4-5 р. На першому етапі приватизації підлягали продажу невеликі підприємства, об'єкти незавершеного будівництва, майно підприємств, що ліквідувалися, середні та великі підприємства сфери торгівлі, надання послуг, громадського харчування, легкої, деревообробної, переробної промисловості, а також житлового та сільського господарства, транспорту тощо. На другому етапі мала відбутись приватизація великих підприємств стратегічних галузей, де здійснювалась зміна форми власності шляхом їх акціонування з наступним продажем акцій [198, с. 8].

На сьогодні в даній приватизаційній моделі критиці піддається саме механізм сертифікатної приватизації. Варто зазначити, що уряд того часу прийняв рішення про початок приватизації з використанням моделі, якої потребувала існуюча ситуація, адже він усвідомлював значення приватизації для проведення економічних реформ в Україні. Відкладати приватизацію до моменту, коли сформується ринкове середовище та нагромадяться відповідні інвестиції, було неможливо, адже в країні набувала сили загальна економічна криза.

Отож, на першому етапі було проведено масову малу приватизацію у 1996 р; проведено приватизацію з використанням приватизаційних цінних паперів – майнових сертифікатів, які в 1992 – 1994 р.р. існували в вигляді

депозитних рахунків, домінування в цей період оренди з викупом; 1995 - 1999 р.р. – проведено та завершено масову приватизацію з використанням приватизаційних сертифікатів у вигляді цінних паперів. Саме наприкінці цього етапу у 1999 р. Фонд державного майна України вперше оприлюднив дані репрезентативних досліджень, які показали позитивний зв'язок між приватизацією, її глибиною, та фінансово–економічними показниками ефективності діяльності підприємств. Згідно з його результатами, за всіма статтями балансу середні показники приватизованих підприємств були кращі, ніж державних, причому за деякими показниками – значно [199].

Другий етап. 2000 – 2004 р.р. характеризується як період приватизації найбільших та стратегічних об'єктів шляхом індивідуальної приватизації. Трирічна програма приватизації була запроваджена Законом України від 18.05.2000 року № 1723_111. Відповідно до ст. 1 даного Закону Державна програма приватизації на 2000-2002 рр. діє до затвердження чергової Державної програми приватизації. Цей період також є етапом початку кризи приватизації, який знайшов відображення в неприйнятті програми приватизації після 2002 року.

Третій етап. 2005 – 2010 р.р. – це період посилення кризи приватизаційного процесу, що призвело до її гальмування та зменшення надходжень від приватизації в бюджет. Значне зменшення надходжень в 2008 – 2010 р.р. значною мірою було зумовлене впливом фінансово-економічної кризи [200].

Четвертий етап. 2011 - 2015 р.р. Слід зазначити, що в Програмі економічних реформ України на 2010-2014 рр. "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава", підготовленої Комітетом економічних реформ при Президентові України, чітко визначена необхідність завершення приватизації як масштабного соціально-економічного проекту трансформації державної власності. У даній програмі визначено, що однією із ключових проблем здійснення процесу приватизації в Україні є розгляд приватизації у попередні роки більше як джерел

наповнення державного бюджету при недостатній прив'язці до комплексного стратегічного розвитку економіки виходячи із цілісних програм розвитку ключових галузей [201].

Як вказують окремі дослідниками, непродумана державна політика приватизації стратегічних підприємств, які є основою економічного розвитку в енергетичній сфері, інфраструктурних та комунікативних об'єктів становить суттєву загрозу як національній безпеці країни, так і незалежності України, зокрема, через розрив коопераційних зв'язків, відмову від інноваційного розвитку економіки [202, с. 93]. Тому необхідною є розробка інструментів, які б забезпечили безпеку приватизаційного процесу та створили найбільш сприятливі умови для розвитку об'єктів у післяприватизаційний період.

Саме тому, особливу увагу необхідно було приділити приватизації стратегічних підприємств в Україні. Так, за даними Фонду державного майна України, станом на 1 липня 2010 р. процес приватизації охопив 329 акціонерних товариств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави або займають монопольне становище на загальнодержавному ринку товарів (робіт, послуг) [197]. Окрім того, від приватизації державного майна у січні-березні 2011 р. надійшло до державного бюджету 1094,4 млн. грн., тобто сума, яка майже дорівнює надходженням за весь 2010 р. А, за даними Мінфіну, надходження від приватизації в січні-квітні п.р. сягнули 5626 млн. грн. внаслідок отримання в квітні коштів від приватизації «Укртелекому» [199]. Проте говорити про подолання кризи приватизації зарано, оскільки досі не вирішено багато ключових питань законодавчого врегулювання цього процесу.

Варто зазначити, що завершальний етап приватизації планувався спочатку на 2014 рік, потім на 2015 рік. Проте, темпи приватизації в ці роки значно уповільнились, що призвело до невиконання даних планів. У 2014-2015 роках зафіксоване уповільнення процесу приватизації. У 2014 р. державну форму власності змінило 100 об'єктів, комунальну 694 об'єкти.

Надходження до бюджету в результаті приватизації склали лише 465,9 млн. грн. У січні - липні 2015 року приватизовано 58 об'єктів державної власності та 366 об'єктів комунальної власності. Уповільнення приватизації було обумовлено загостренням політичної ситуації в Україні. Внаслідок цього завершити процес приватизації у 2015 році не вдалося [203].

Для того, аби визначитись із векторами подальшого розвитку приватизаційних процесів в Україні, необхідно вивчити і проаналізувати іноземний досвід у цій сфері.

Змістовним з визначеної тематики є дослідження О.М. Кошика, Н.І. Легінкової, І.В. Фабрики [195]. Авторами проведено аналіз закордонного досвіду та в ретроспективному форматі виокремлено найсуттєвіші проблемні питання реалізації процедури роздержавлення власності в Україні. За словами дослідників, «Враховуючи значний часовий простір, маємо можливість скласти вагомий перелік: організаційна структура виробництва, а саме: надвисокий рівень концентрації промислового виробництва; відсутність фондового ринку і, як наслідок, неможливість використання найбільш простого механізму приватизації – продажу акцій; занадто високі темпи проведення приватизації до створення відповідної інфраструктури. При цьому низькі темпи зумовили б тотальне переважання державного сектору; наявність спонтанної приватизації, яка розпочалася ще до періоду незалежності країни; «приватизація управління», тобто особливі відносини власності у вищого менеджменту державних підприємств; створення державних інститутів одночасно з проведенням приватизації і, як наслідок, відсутність сильного контролю з боку держави; розпорошення власності серед дрібних акціонерів, які були «відсічені» не тільки від формально належної їм власності, але й від операцій на фондовому ринку; перемога закритих непрозорих неконкурентних форм приватизації, що значно зменшило її ефективність; тривале неприйняття державної програми приватизації після 2002 року; вплив фінансово-економічної кризи 2008 року; законодавча неврегульованість багатьох ключових питань на початок 2011

року; поширення практики відчуження державного майна поза приватизаційними процедурами [195]. Із позицією авторів щодо проблем приватизаційних процесів ми цілком погоджуємось, додаючи і те, що процес роздержавлення, на жаль, не набув статусу реституційного. Так, змінюючи форму власності за часів радянської влади, у приватних та колективних власників було відібрано майно, що стало основою державної власності. І тепер, відновлюючи соціальну справедливість, за прикладом багатьох іноземних держав, процес приватизації повинен був мати реституційне забарвлення. Ми усвідомлюємо, що в багатьох випадках говорити про повернення власності вже не можливо, проте, якщо б пріоритетне право на приватизацію мали колишні власники, то питання хоча б частково вирішилось. Решту б вирішив механізм компенсацій. Проте, національна приватизація таких особливостей не містила, чим відтягнула процес входження до Європейського Союзу нашої держави.

Аналізуючи сучасний період приватизаційних процесів, важливо відзначити наступне: важливим для процесу приватизації стало прийняття Закон України «Про приватизацію державного та комунального майна» від 18 січня 2018 року №2269-19 (далі - Закон), у статті 2 якого визначено мету приватизації: «Це прискорення економічного зростання, залучення іноземних і внутрішніх інвестицій, а також зменшення частки державної або комунальної власності в структурі економіки країни шляхом продажу об'єктів ефективним власникам»[204]. До об'єктів приватизації, згідно Закону, належать об'єкти права державної і комунальної власності, окрім тих, приватизація яких заборонена Законом. Зокрема, не підлягають приватизації «казенні підприємства та об'єкти, необхідні для виконання державою своїх основних функцій, для забезпечення обороноздатності держави, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України» [204]. Вичерпний перелік заборонених для приватизації об'єктів наведено в статті 2 Закону.

Здійснювати приватизацію згідно ст. 6 Закону можуть: державні органи приватизації; місцеві ради; органи приватизації територіальних громад; покупці [204]. Державні органи приватизації створюють єдину систему у складі Фонду державного майна України і його представництв у районах та містах. Вони класифікують об'єкти приватизації, затверджують їх перелік, приймають рішення щодо початку процесу приватизації та виконувати інші повноваження, визначені ст. 7 Закону. Покупцями, за ст. 8 Закону, можуть бути: громадяни України і іноземці; юридичні особи, що зареєстровані на території України та юридичні особи інших держав, які зареєстровані на території України. Водночас, суб'єкти, що не можуть бути покупцями: державні підприємства, власник яких - держава Україна; органи державної влади; державні господарські структури; працівники державних органів приватизації; покупці, зареєстровані в офшорних зонах; покупці, з непрозорою структурою власності, тобто не розкритою на 100%; держава, визнана Верховною Радою України державою-агресором; юридичні особи, в яких бере участь держава-агресор та інші суб'єкти визначені Законом.

Закон у статті 13 визначив і способи приватизації, серед яких: продаж на аукціоні з умовами та без умов; продаж на аукціоні зі зниженням стартової ціни; продаж на аукціоні з покроковим зниженням стартової ціни і наступним поданням цінових пропозицій; продаж на аукціоні за методом вивчення цінових пропозицій; шляхом викупу об'єктів приватизації[204].

Варто зазначити, що Закон у п. 2 ст. 5 визначає малі об'єкти приватизації та ділить їх на дві групи. До першої належать єдині майнові комплекси державних та комунальних підприємств, у тому числі передані в оренду. Для другої групи об'єктів законодавці надали вичерпний перелік: рухоме та нерухоме майно державних чи комунальних підприємств, в т. ч. споруди, будівлі, нежитлові приміщення; майно, яке залишилося після ліквідації державних чи комунальних підприємств, що були визнані банкрутами; майно державних чи комунальних підприємств, що не були продані як єдині комплекси; майно ліквідованих державних чи комунальних

підприємств; об'єкти соціально-культурного призначення, державні пакети акцій з статутних фондів акціонерних товариств, що створені у процесі приватизації чи корпоратизації тощо. Продаж таких об'єктів відбувається виключно у вигляді аукціонів [205].

Великі об'єкти приватизації законодавці визначили в п. 3 ст. 5 Закону: єдині майнові комплекси державних підприємств; пакети акцій із державною часткою більше 50% у статутному капіталі підприємств. Характерною ознакою таких об'єктів - вартість активів за останній звітний рік більше 250 млн. грн. Продаж даних об'єктів відбувається на аукціоні [205]. Особливістю продажу об'єктів великої приватизації є залучення радника, який має шукати потенційних покупців.

Аналізуючи в цілому прийнятий закон, відзначимо його спрямованість на усунення проблем, що перешкоджали процесам приватизації. Завдяки спрощенню порядку та скороченню строків приватизації є сподівання, що попит потенційних інвесторів зросте, відповідно, збільшаться надходження до держбюджету» [206]. Нормами закону законодавці спробували закласти фундамент для залучення іноземних інвестицій при здійсненні приватизаційних процесів. Окрім того, новий порядок приватизації встановлює принцип змагальності й рівності, він не передбачає пільг або переваг для певних категорій покупців, що вже є позитивним. Також спрощено класифікацію об'єктів приватизації, що робить прозорішою процедуру роздержавлення. Та як працюватиме оновлений закон побачимо на практиці.

Важливо, що станом на початок серпня 2019 року річний план надходжень від приватизації в Україні виконано лише на 2,1%. З початку року бюджет отримав лише 870 мільйонів від приватизації державного і комунального майна. Надходження до бюджету, які мала забезпечити приватизація, замінили за допомогою державних запозичень, що саме по собі є доволі негативним явищем. Знаково, що 2 жовтня 2019 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про визнання таким, що втратив чинність,

Закону України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» [207]. Попри те пам'ятаймо, що у Законі «Про приватизацію державного і комунального майна» містяться критерії, які визначають, що не підлягають приватизації: дороги, газотранспортна система, метрополітен та багато іншого. Це означає, що об'єкти стратегічної інфраструктури все ж не будуть приватизовані.

Крім того, внесено зміни до закону «Про приватизацію державного і комунального майна» щодо визначення критеріїв об'єктів, які не підлягають приватизації. Так, об'єкти права державної власності, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях, не підлягають приватизації до повного відновлення конституційного ладу України на цих територіях. Вказаною нормою законодавці захистили право державної власності і можливості пред'явити претензій державі-агресору щодо повернення незаконно відібраного майна. Отож, загалом можна надати позитивну оцінку змінам законодавства щодо приватизації, вказуючи лише на необхідність врахування поправок на важке економічне становище в державі, що впливає на реальний шанс отримання бажаних економічних наслідків роздержавлення.

Відтак, можна стверджувати, що приватизація на сьогодні є наймасштабнішим механізмом втрати державою права власності і передання майна приватним власникам. Приватизація в Україні проводилася протягом тривалого часу в декілька етапів і мала значний вплив на економіку країни. По-друге, кожен етап приватизації мав багато проблем і суперечностей, зокрема недоліки в проведенні попереднього етапу створювали проблеми для проведення наступного. По-третє, масштабність процесу та велика вартість активів зумовили залучення представників практично усіх сфер суспільного життя. Значний вплив на процес роздержавлення майна мала політична ситуація в країні. По-четверте, на всіх етапах приватизації вагомою проблемою стала нормативна неврегульованість даного процесу.

Основними проблемами, які потребують розв'язання з метою завершення приватизації, є: відсутність загальної стратегії здійснення приватизаційних

процесів, що відповідала б сучасним реаліям в економіці України; неврегульованість правовідносин у земельній сфері та обмеженість повноважень державних органів приватизації в даній сфері; існування ризиків для безпеки держави в зв'язку із відсутністю механізмів проведення приватизації стратегічних підприємств; неефективне управління об'єктами, яких було приватизовано; низький рівень інформатизації даного процесу. Для підвищення ефективності приватизації в Україні необхідно, насамперед, забезпечити її прозорість і доступність інформацій для інвесторів. Зокрема, для участі іноземних інвесторів, залучення яких є вкрай важливим в сучасних умовах, необхідно спростити дозвільні процедури, зменшити податковий тиск, забезпечити вільне входження інвестицій в Україну і, що важливо, реально захистити іноземні інвестиції. Попри те, що приватизація в Україні як масштабний проект перетворення державної власності у приватну знаходиться вже на завершальному етапі, підвищення її ефективності має велике значення для соціально-економічного розвитку країни.

Ми попередньо згадували про відміну переліку об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації. Повернемося ще до цієї проблеми детальніше.

Отож, чинним приватизаційним законом на сьогодні в Україні є Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 року № 2269-VIII, в якому врегульовано правові, економічні та організаційні основи приватизації державного і комунального майна та майна, що належить Автономній Республіці Крим. Стаття 4 вказаного закону визначає об'єкти приватизації, вказуючи, що «до об'єктів державної і комунальної власності, що підлягають приватизації, належать усі об'єкти права державної і комунальної власності, крім тих, приватизація яких прямо заборонена цим Законом та іншими законами України» [148]. Відповідно далі у п. 2 цієї статті вказується, що приватизації не підлягають казенні підприємства та об'єкти, необхідні для виконання державою своїх основних

функцій, для забезпечення обороноздатності держави, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України. І перераховується 45 позицій таких об'єктів.

До 2019 року в системі законодавства України існував окремий Закон України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 07.07.1999 № 847-XIV [208], проте із зміною влади і оголошенням курсу на подальшу значну приватизацію об'єктів, що належать державі, він втратив чинність. Попри реєстрацію та обговорення у Верховній раді України кількох законопроектів щодо визначеного переліку, жоден із них так і не набув статусу закону.

У відношенні необхідності існування окремого закону, що затверджуватиме перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, також існують доволі полярні думки вчених і практиків. Окрім прихильників його існування є й такі, які вважають, що визначеного у ст. 4 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» цілком достатньо. То ж для формування власної позиції із зазначеного питання необхідно проаналізувати усі його аспекти.

Як вказувалось вище, приватизаційні процеси в Україні розпочалися із проголошенням незалежності й побудовою ринкової економіки. Вже наприкінці 1991 року Верховною Радою України була затверджена Концепція роздержавлення і приватизації майна державних підприємств, житлового фонду і землі. На початку 1992 року відповідно до вказаної Концепції було прийнято низку законів: «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про приватизаційні папери». У червні 1992 року Парламент затвердив першу Державну програму приватизації. Саме з нею асоціюється початок глобальних приватизаційних перетворень в Україні.

Варто відзначити, що Закон України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992 № 2163-XII також містив статтю щодо об'єктів приватизації (ст. 5), визначено було й коло об'єктів, що не підлягали

приватизації. Грунтовний порівняльний аналіз норм законів про приватизацію дозволив нам виділити такі їх відмінності у питанні визначення об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації:

- норми ч. 1 ст. 5 Закону 1992 року встановлювали чітко об'єкти, що підлягають приватизації, тоді як норми ч. 1 ст. 4 Закону 2018 року вказують: «До об'єктів державної і комунальної власності, що підлягають приватизації, належать усі об'єкти права державної і комунальної власності, крім тих, приватизація яких прямо заборонена цим Законом та іншими законами України» [148]. Нам побудова новіших норм більше імпонує, оскільки при чіткій вказівці об'єктів, що підлягали приватизації, деякі з них могли потрапити в пробіл між визначеними і забороненими. Відтак їх статус був недосконалим. Побудова ж новітніх норм цілком відповідає принципу «Дозволено все, що не заборонено законом»;

- суттєво різниться й побудова норм щодо переліку об'єктів, які не підлягають приватизації. Закон 1992 року забороняв приватизацію казенних підприємств та підприємств, що мають загальнодержавне значення, при тому останній перелік ще був деталізований сферою використання майна. Зокрема, виділялись об'єкти та майно, які забезпечують виконання державою своїх функцій, забезпечують обороноздатність держави, її економічну незалежність, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України; об'єкти, діяльність яких забезпечує соціальний розвиток, збереження та підвищення культурного, наукового потенціалу, духовних цінностей; об'єкти, контроль за діяльністю яких з боку держави гарантує захист громадян від наслідків впливу неконтрольованого виготовлення, використання або розповсюдження небезпечних речовин; об'єкти, які забезпечують життєдіяльність держави в цілому [209]. Закон 2018 року надає загальний перелік, не розділяючи його будь-яким чином. По відношенні до вказаної відмінності ми переконані в доцільності класифікацій, адже таким чином при правозастосуванні легше користуватись деталізованим списком;

- є відмінність у питанні приватизації підприємств Збройних Сил України. Так, Закон 1992 року передбачав, що «З метою технічного переозброєння та відновлення виробництва, поліпшення фінансово-економічного стану підприємств Збройних Сил України майно таких підприємств, яке є єдиним майновим комплексом, може корпоратизуватись. Приватизація таких підприємств здійснюється із збереженням у державній власності 51 відсотка акцій» [209]. Закон 2018 року встановлює: «Єдині майнові комплекси державних підприємств, що належать до сфери управління Міністерства оборони України, за винятком тих, що не підлягають приватизації, приватизуються відповідно до вимог цього Закону» [148]. Тобто корпоратизація як проміжний механізм переходу права власності чинним законом не передбачається. У своїх попередніх публікаціях [210] ми досліджували питання корпоратизації і її ролі в збереженні прав державної власності на майно, відтак вважаємо передчасною відмову від неї;

- встановлена відмінність у питанні безальтернативності заборони до приватизації. Зокрема, якщо закон 1992 року визначав лише об'єкти, які можна приватизовувати і які заборонено приватизовувати, то вже закон 2018 року містить третю категорію – ті, які перебувають на балансах державних підприємств, установ, організацій, що не підлягають приватизації, та яке не входить до складу єдиних майнових комплексів, що забезпечують основні види діяльності таких підприємств або більше трьох років не використовуються у виробничій діяльності і подальше їх використання не планується. Самі вони належать вже до об'єктів, що підлягають приватизації;

- в обох законах передбачено, що Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України затверджує перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації, проте ознаки віднесення різняться. Зокрема, закон 1992 року містив 4 ознаки, такі як:

- 1. забезпечуваність національної безпеки України або приватизація яких створює істотні ризики для безпеки держави;

- 2. забезпечуваність задоволення соціальних потреб суспільства, які не можуть бути повністю задоволені підприємствами, що перебувають у приватній власності;

- 3. високотехнологічність експортоорієнтованість підприємствами, що формують конкурентні переваги України на міжнародному ринку та створюють мультиплікативний ефект для розвитку суміжних галузей, - здійснювання виробництва об'єктів космічної діяльності;

- 4. віднесення до інфраструктурних підприємств-монополістів, збереження яких у державній власності необхідне для забезпечення рівного доступу до споживачів послуг на загальнодержавному ринку. У законі 2018 року таких ознак залишилось лише дві – віднесення до об'єктів, що забезпечують національну безпеку України або приватизація яких створює істотні ризики для безпеки держави та віднесення до об'єктів соціально-культурного призначення, що забезпечують задоволення відповідних потреб суспільства, які не можуть бути повністю задоволені підприємствами, що перебувають у приватній власності, зокрема національні заклади культури. Вказана відмінність у формулюваннях ознак привела до вже проведеної приватизації ДП «Укртелеком» та обговорюваної на сучасному етапі приватизації Укрпошти. Високотехнологічність українських підприємств звісно у багатьох випадках є сумнівною, а тому збереження такої позиції в переліку заборон до приватизації ще значно усугубила б ситуацію за умови постійного недофінансування науки в нашій державі. Відміну вказаної позиції вважаємо доцільною, та, на жаль, доволі запізнілою.

Такий детальний пошук відмінностей у початковому і сучасному законодавстві щодо переліку об'єктів, заборонених до приватизації, був необхідним щоб показати наскільки «живим» є досліджуване питання й наскільки «рухомими» є межі заборон. Ми усвідомлюємо звісно, що перегляд та оновлення законодавчих вимог у досліджуваному об'єкті є вкрай необхідними, та наполягаємо на потребі комплексності правових змін. Детальніше до пояснення такої позиції повернемось згодом.

Нами уже згадувалась вище норма приватизаційних законів, що «Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України затверджує перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації» [192, 148]. Про реалізацію вказаної норми й піде мова далі. Отож, після прийняття Закону України «Про приватизацію державного майна» від 1992 року, яка вперше заклала норму подібного змісту в українське законодавство, 31 грудня 1992 року Декретом Кабінету Міністрів України від № 26-92 був затверджений додаток № 1 "Про перелік майнових комплексів державних підприємств, організацій, їх структурних підрозділів основного виробництва, приватизація або передача в оренду яких не допускається". В подальшому була прийнята Постанова Верховної Ради України "Про перелік об'єктів, які не підлягають приватизації у зв'язку з їх загальнодержавним значенням" від 3 березня 1995 року і лише 07.07.1999 року був прийнятий Закон України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» № 847-XIV.

В останньому названому переліку Верховною Радою України було визначено 1632 об'єкти, що не підлягають приватизації [211]. Мало це чи багато визначити доволі складно, адже кожна держава визначає долю державної власності, яка присутня в її економіці самостійно. У попередніх своїх публікаціях [212] ми намагались встановити, яка ж доля державної власності в ринковій економіці України. Аналізуючи дані Фонду держайна України, ми виявили, що держава володіє основним капіталом, вартість якого перевищує 10% від загальної вартості основних засобів в економіці України [213]. У порівнянні з країнами Європейського Союзу, Україна у цьому питанні займає середнє місце. Так, максимально частка держсектора у ВВП Греції - 23,2%; мінімальна - в Нідерландах - 8,3 % [214]. То ж Україна дотримується тих же принципів, що й присутні в країнах ЄС.

Прихід до влади нового Президента в Україні ознаменував початок нового етапу приватизації в нашій країні. Бачачи невисоку рентабельність значної кількості державних підприємств, а у багатьох випадках і їх

збитковість, командою Президента було прийнято рішення про приватизацію усіх нестратегічних об'єктів. Перші успіхи вказаного курсу вже помітні: мала приватизація лише за 2019 рік принесла державному бюджету вдвічі більше коштів, ніж планувалось. Середня та велика приватизація станом на сьогодні призупинена через ситуацію із світовою пандемією COVID-19, але обов'язково буде продовжена після стабілізації ситуації в постпандемійній економіці. Цілком підтримуючи рішення про необхідність передачі в приватні руки багатьох державних об'єктів, ми все ж вважаємо доцільним обережно поставитись саме до визначення об'єктів стратегічними. Є великі побоювання втрати тих підприємств, які здатні приносити хороші прибутки державі, але через неефективне управління не можуть цього зробити зараз. Досвід наявності в українських приватизаційних процесах значних корупційних ризиків вказує на небезпідставність таких побоювань.

Що стосується переліку об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації, то на сьогоднішній день він завдяки Закону від 02.10.2019 № 145-IX [215] втратив чинність, а новий так і не прийнятий. Виходить, що норма п. 5 ст. 4 Закону [148] не виконується. Ми переконані у неконституційності Закону України від 2 жовтня 2019 року, згідно з яким втратив чинність Закон України «Про перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації», а відтак, у Конституційного Суду України, в провадженні якого перебуває справа за поданням 51 народного депутата України, є всі підстави визнати його неконституційність, адже ст. 85 Конституції України надає Верховній Раді України право лише затверджувати, а не ліквідувати такий Перелік.

Існуюча ситуація може привести до того, що прийняття рішення про приватизацію прийматиметься під впливом суб'єктивних факторів. Кожне підприємство-претендент розглядатиметься, за відсутності офіційно встановленого переліку, під призмою чи відповідає воно ознакам підприємств, які не можна приватизувати. Саме при прийнятті вказаного рішення присутня найбільша кількість ризиків для інтересів держави. З

позиції цивільно-правових відносин саме вказаний момент прийняття рішення стане передумовою до втрати права власності. Звісно така втрата буде не безумовною, адже приватизація передбачає продаж об'єктів і поступлення відповідних коштів до державного бюджету. Проте це разове явище із отриманням прибутку, тоді як ефективне функціонування державного підприємства окрім наявності права власності передбачає й отримання прибутку. Тому для економічної безпеки держави це значно краща ситуація.

Реєстрація вже не одного законопроекту в Верховній Раді України і їх обговорення вселяє надію, що теперішня влада таки не відмовляється від ідеї прийняття оновленого переліку. Головне тепер – прийняти такий закон, що не суперечитиме нормам спеціального приватизаційного закону і виключатиме будь-які корупційні ризики.

Проаналізуємо детальніше що ж пропонували зареєстровані законопроекти. Отож, першим у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону України № 2831 "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації". Зараз він має статус законопроекту № 2831-1. Вказаний законопроект містить три переліки об'єктів: перший - містить об'єкти, які зараз є державними більше, ніж на половину, та фактично можуть бути приватизовані частково у розмірі не більше 50% мінус 1 акція з обов'язковим залишенням у держвласності контрольного пакету акцій у розмірі 50% плюс 1 акція, який у подальшому не підлягатиме приватизації. До цього переліку включено 9 об'єктів, у тому числі НАК "Нафтогаз України", АТ "Укрзалізниця", АТ "Укрпошта" та інші; другий - об'єкти, які зараз є повністю державними і не підлягають приватизації, та у майбутньому повинні залишатись повністю державними. До нього включено 101 об'єкт, серед яких підприємства із забезпечення національної безпеки в оборонній та енергетичній сферах, космічної діяльності, з контролю за критичними природними монополіями чи ресурсами, атомної енергетики та поводження з радіоактивними відходами,

що забезпечують виконання державою своїх функцій та завдань публічної політики, пробірною контролю та об'єкти спецзв'язку; третій - об'єкти культури та спорту, що не підлягають приватизації, до якого включено 109 об'єктів, у тому числі Національний цирк України, Кіностудія ім. О. Довженка, Національний спортивний комплекс "Олімпійський" та багато інших [216]. Аналіз змісту законопроекту дозволяє стверджувати експертам, що безумовно забороненою вважається лише приватизація третьої групи об'єктів, що не цілком логічне з позиції захисту національних інтересів та забезпечення національної безпеки України. Друга група за нормами законопроекту є динамічною, оскільки стаття 2 фактично допускає можливість проведення часткової приватизації (у розмірі не більше 50% мінус 1 акція) будь-якого зі стратегічно важливих для держави об'єктів через механізм корпоратизації. Така ж можливість передбачалась і для об'єктів, які зараз повністю належать державі. В останній ситуації необхідне прийняття лише рішення про зменшення розміру частки держави в зазначених державних акціонерних товариствах. Ми цілком підтримуємо думки тих вчених, які критикують сам принцип відношення авторів законопроекту до об'єктів приватизації. Не логічним видається безумовна заборона приватизації об'єктів третього списку, тоді як дійсно стратегічні об'єкти першої та другої груп частково приватизовувати стало б можливим. Пропонуємо дещо змінити вектори руху приватизаційних процесів, при цьому дозволити часткову приватизацію об'єктів третьої групи, залишаючи контрольний пакет акцій за державою, проте до об'єктів першої та другої груп поставитись з особливою увагою. Перший перелік ми б пропонували затвердити з тих об'єктів, які заборонені до приватизації абсолютно, де у власності держави залишатиметься 100 відсотків акцій. Другий перелік мав би містити об'єкти, які дозволені для часткової приватизації (не більше 50% мінус одна акція). І третій перелік мав би такі ж умови як і другий, але стосувався би лише об'єктів культури та спорту. Пропонований розподіл

дозволив би не лише виділити стратегічну та соціально важливу сфери для держави, але й стратегічну поділив би на чітких дві категорії.

Другим законопроектом №2831-2 від 19 лютого 2019 року передбачалось відновлення дії Закону України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації" у редакції, яка була чинною станом на 19 жовтня 2019 року. Автори законопроекту вважають, що поданий Урядом проект реєстр. № 2831-1 містить у 10 разів менше підприємств, які не можуть бути приватизованими. Тобто фактично більше 1,5 тис. підприємств, які не включені у цей проект закону, вмиль стали для держави не стратегічно важливими [217].

Третім законопроектом, який поданий на розгляд ВР України є законопроект №4020 від 02.09.2020 року, що також містить розподіл об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації, на п'ять списків: 1) перелік акціонерних товариств, у статутних капіталах яких частка корпоративних прав, що належать державі, не може бути меншою ніж 50 відсотків + одна акція та не підлягає приватизації; 2) перелік господарських товариств та об'єднань, у статутних капіталах яких частка корпоративних прав, що належать державі, становить 100 відсотків, державних комерційних та казенних підприємств, що не підлягають приватизації; 3) перелік об'єктів культури та спорту, що не підлягають приватизації; 4) перелік державних підприємств, що не підлягають приватизації, але можуть бути перетворені в господарські товариства; 5) перелік об'єктів лісового господарства, що не підлягають приватизації. Із аналізу вказаного законопроекту робимо висновок про безумовну заборону приватизації 2-5 переліків, 1 же перелік, де згадується стратегічно важливі для нашої держави Акціонерне товариство "Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України", Акціонерне товариство "Українська залізниця", Акціонерне товариство "Укрпошта", Акціонерне товариство "Хартрон", яке займається виробництвом об'єктів космічної діяльності передбачає залишення за державою лише контрольного пакету акцій, решта ж можуть приватизуватись.

Ми відстоюємо позицію про нагальну необхідність прийняття нового Переліку об'єктів прав державної власності, що не підлягають приватизації, у якому необхідно врахувати вимоги положень Конституції України щодо забезпечення загальнодержавних та загальносуспільних інтересів. Між тим, у законопроекті № 4020, що перебуває зараз на розгляді Верховної Ради України, у новому Переліку зменшено кількість об'єктів, які не підлягають приватизації порівняно з попереднім Переліком у 7,5 разів (з 1632 до 216 об'єктів), що є неприпустимим, суперечить Конституції України і несе в собі загрозу національним інтересам України.

Варто відзначити що аналізованими законопроектами відстоювались абсолютно полярні позиції – одні передбачали багатократне зменшення попереднього переліку, а інший – повернення попереднього у останній редакції. У зв'язку з цим, вбачаємо необхідність у створенні компромісного варіанту законопроекту, який все ж існував би, був в оновленій редакції, але у ньому були б мінімізовані всі корупційні ризики. Лише такий має шанс на існування в демократичній правовій державі.

Важливо і щоб означений законопроект, що набуде статусу закону, узгоджувався із тими реформами, які вже розпочались, наприклад із корпоратизаційними процесами в оборонпрому. В світлі створення нового Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України питання визначення об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації, набуває нового значення. Адже, саме вказане Міністерство має обґрунтовано довести які галузі промисловості і які конкретні суб'єкти господарювання є стратегічними для національної безпеки України. Відтак, саме завдяки свідомій позиції міністерства мають бути сформовані переліки об'єктів, які варто залишати у власності держави й шукати можливості до їх модернізації та ефективного функціонування.

Реституційні аспекти приватизаційних процесів, що відбуваються в Україні, також були неврахованими в національній практиці. Вказане суттєво

відрізняє Україну з-поміж європейських держав, а тому потребує ґрунтового наукового аналізу та практичного вирішення.

Отже, на сьогоднішній день роль державної власності в економіці нашої держави докорінно змінена - вона з пануючої форми власності та основи економіки перетворилася у власність, забезпечує економічну безпеку нашої держави і використовується для здійснення соціальних функцій. Отже, правове регулювання придбання, реалізації та втрати права державної власності має відображати концепцію поваги всіх форм власності та забезпечення соціальної справедливості.

У 90-х роках ХХ століття, проводячи приватизаційні процеси, законодавцям вдалося кілька зняти соціальну напруженість. Так, всі, хто були наймачами державного квартирної фонду, отримали право на приватизацію; всі, хто працював в колгоспах, отримав право на земельний пай, хто працював на заводах і фабриках - право на частку в майновому фонді свого підприємства. Кожен ніби-то отримав право отримати частку державної власності, однак це була не та частка, якою позбулися особи внаслідок комуністичного режиму в минулому. Тому соціальна справедливість не була відновлена.

Затвердження Україні свого бажання стати членом Європейського Союзу знову актуалізує це питання, оскільки всі держави-члени пройшли шлях повернення втрачених прав власності або компенсації за їх втрату. Для кожної країни це також був шлях, який вимагав значних фінансових витрат і величезною політичної волі. Так що якщо ми хочемо в майбутньому стати частиною спільноти, ми просто змушені вирішити питань реституції питання. Для України все ускладнилося тим, що власність держави, яке можна було передати в приватні руки, завдяки приватизаційним процесам, вже фактично роздані. Тому у вчених і практиків цілком логічно виникає питання: що тепер повертати? І компромісне рішення все ж треба шукати, на нашу думку.

Реституцією (від лат. «Restituere» - відшкодовувати, відновлювати, приводити в порядок) прийнято вважати загальний наслідок недійсності угод

у цивільному праві. Реституція є результатом їх недійсності, що призводить до необхідності відновлення порушених майнових прав та приведення їх у стан, що існував на момент вчинення дії, яким було завдано шкоди, тобто відновлення або повернення матеріальних цінностей таких же або речей тієї ж вартості.

Доктринальних тлумачень реституції є велика кількість, багато хто з них майже ідентичними, тому наводити їх в межах нашого дослідження не представляється доцільним. Разом з тим, нам вдалося згрупувати певні тлумачення і привести коротку їх характеристику. Так, значна група дослідників дотримується позиції, що реституція є різновидом кондикції, або реституція за своєю суттю є наслідком безпідставного збагачення. Обґрунтовується дана позиція тим, що право за недійсним правочином не набувається, тому збагачення є безпідставним. Окрема група вчених стверджує, що: «Вимога про повернення безпідставно придбаного або майна - це форма (спосіб) здійснення права на реституцію» [218, с. 720]. Одним з представників зазначеної групи є Д. Тузов, що стверджує: «недійсний правочин - це всього лише окремий випадок відсутності правової підстави, а надання за такою угодою - одна з можливих причин незаконного володіння або збагачення» [219, с. 21].

Існують думки, що реституція є різновидом віндикації або кондикції (щодо речей, визначених родовими ознаками, - кондикції; щодо індивідуально-визначених речей - віндикації). Цікава думка вчених, які наполягають, що реституція є окремим інститутом, своєрідним правовим явищем. Вона є взаємною, має певні ознаки зобов'язання, а також ознака «посесорності», адже справа повертається в силу факту володіння нею до вчинення недійсною угоди, тобто незалежно від законності та сумлінності володіння. Деякі вчені вказує на певну адміністративну («державно-примусову») природу реституції. Є й такі, які реституції вважають звичайним зобов'язаннями, на яке поширюється загальне цивільно-правове регулювання зобов'язань [220].

Слід зазначити, що всі зазначені точки зору мають серйозне теоретичне обґрунтування, а причиною такого їх різноманітності є те, що національне законодавство, на жаль, не дає відповідей на всі питання. До того ж реституція може застосовуватися як до сучасних недійсних угод, так і в державно-примусових заходів, в зв'язку з якими відбулося порушення права власності. Ми підтримуємо думку необхідності розширеного тлумачення поняття реституції та чіткого віднесення його або цивільно-правового інституту, або міжнародно-правового. Так, в цивільно-правовому сенсі - це відновлення стану речей, що існував до вчинення правочину, недійсною за законом або визнаного таким судовому порядку. Суть її - кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання угоди, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, - відшкодувати вартість, отриманого за цінами, які існують на момент відшкодування (ч. 1 ст. 216 ЦК України). У міжнародному праві «реституція» буде вважатися видом матеріально-правової відповідальності, яка вчинила акт агресії або інше міжнародно-протиправне діяння. Реституція в даному випадку полягає в обов'язки даної держави ліквідувати або зменшити матеріальні збитки, завдані іншій державі, відновити попередній стан [221].

З огляду на тісний взаємозв'язок цивільного і міжнародного права, в своєму дослідженні ми продемонструємо як прийняття рішення по реституції в міжнародно-правовому аспекті змінити норми цивільного законодавства.

Вивчаючи історичні аспекти становлення інституту реституції, нами було встановлено, що реституція саме як спосіб припинення права державної власності, відома ще з давніх-давен, адже в Афінах в 403-402 рр. До н. е., коли до влади прийшли олігархи, експропріювали власність прихильників демократії, а з відновленням останньої майно в законному порядку поверталось до колишніх власників [222]. Реституція також проводилася після Тридцятилітньої війни 1618-1649 рр., в якій брало участь більшість

країн Європи. Французькі емігранти після краху Наполеона змогли повернутися на батьківщину і отримати те, що у них було відібрано революційними комісарами (майно або відповідні компенсаційні виплати). В Англії реституція проводилася після падіння республіки Кромвеля і відновлення королівської влади. У Португалії в кінці XX ст. відбулося масове повернення цінностей, націоналізованих в 1974 [223, с. 10] і т.д.

Історичні факти стверджують, що в більшості країн цей процес мав послідовний і керований характер: спочатку реституція прав, потім приватизація і після перехідного періоду - лібералізація. Поза цією схемою можна було спостерігати і неюридичних характер процесу реституції в окремих державах. В цілому можна сказати, що досвід вирішення подібних проблем в інших державах є, тому ми також повинні визначитися з механізмом реституції в національних умовах.

Як зазначалося вище, проблема втілення ідей по реституції в Україні ускладнюється тим, що приватизаційні процеси вже фактично відбулися, а тому національний досвід у вирішенні даного питання в корені відрізняється від інших країн. Для того, щоб все-таки виробити механізм реституції, необхідно вивчити досвід іноземних держав, а тоді пристосувати його до національних реалій. Підозрюємо, що Україна зможе стати хорошим прикладом для тих держав, які тільки ставати на демократичний шлях розвитку і сформує належний досвід як ввести реституції після приватизації.

У 90-х роках XX століття такі країни як Чехія, Болгарія, Угорщина, Румунія, країни Прибалтики та інші прийняли окремі закони по реституції націоналізованого в 40-х роках майна. Відповідно до них колишні власники або їхні спадкоємці могли претендувати на передачу їм державою у власність нерухомості. Незважаючи на досить різне ставлення громадян до цих процесів, реституції в країнах таки відбулися. Розглянемо докладніше особливості здійснення реституції, об'єкти, на які вона поширювалася і обмеження, передбачені законодавством.

У ФРН в 1990 році був прийнятий Закон про повернення майна. Згідно з його нормами зацікавлені особи самостійно шукали докази втрати права власності і посвідчення цієї власності. Найбільше звичайно втрачено було євреями, тому Міжнародна конференція по єврейських матеріальних претензій до Німеччини відстоювала інтереси потерпілих євреїв. Суть реституції зводилася до встановлення переважного права, за яким визнавався власник конкретного майна. Що стосується землі, то закон розділив дві групи випадків: 1) землі, експропрійовані в період 1933-1945 рр. Поверталися колишнім власникам, якщо це було неможливо, то вони отримували компенсацію; 2) землі, відібрані в період 1945- тисяча дев'яцот сорок дев'ять не поверталися, проте за них обов'язково виплачувалася компенсація.

Урядом Німеччини було чітко встановлено терміни подачі заяв для фінансування витрат створювався спеціальний фонд. Всього в країні було скоєно близько 500 тис. Актів реституції [221].

У Чеській Республіці було прийнято в 1991 році відразу два закони: «Про позасудові реабілітації» і «Про зміну відносин власності на землю та на інше сільськогосподарське майно». Згідно Казані законів громадяни Чехословаччини, а пізніше Чехії могли звертатися до спеціально створеного державного органу, який допомагав їм шукати дані про власність в архівах і повернути нерухомість, яка була націоналізована в період 1948-1989 рр. Важливо, що в Чеській республіці можна було отримати майно, якщо воно збереглося, або компенсацію якщо не збереглося. Претензії німців-переселенців, які залишили своє майно Чехія не визнає.

Цікавий досвід Словацької Республіки, прийняла в період 1990-1993 рр. Ряд законів, спрямованих на реституцію. Згідно з нормами цих законів реституція поширювалася на майно, що стало в комуністичні часи державним на підставі правових актів, скасованих після 1990 року. На жаль з права на реституцію були виключені післявоєнні конфіскації посібників фашистського режиму часів другої світової війни [221]. З цього можемо зробити висновок про вибірккову реституції і формальний поділ власників,

втратили своє майно за політичними переконаннями. Незважаючи на повне засудження нацистського режиму, вважаємо, що післявоєнні конфіскації також навряд чи були повністю законними, тому ділити в сучасних умовах осіб, які претендують на реституцію, вважаємо не зовсім виправданим.

Важливо, що якщо закон після 1990 року не був скасований, то майно і в подальшому залишалося в державній власності.

Країни Прибалтики також мають цікавий досвід повернення прав власності. Так, в Латвії в 1991 році був прийнятий Закон про денационалізацію домоволодінь в Латвійській Республіці та Закон про повернення домоволодінь законним власникам. Відповідно до вказаних законів власник протягом семи років міг звернутися із заявою до районного управління із зазначенням характеру власності. Спадкоємець має право звернення щодо майна спадкодавця, яким він володів до 1939 року. Об'єктами реституції була нерухомість, включаючи землі сільськогосподарського призначення і ліси, цілісні майнові комплекси підприємств, а також предмети культу, що належали релігійним організаціями традиційних конфесій. Важливо, що до 1995 року іноземці, які скористалися правом реституції були дещо обмежені в отриманих правах власності, зокрема іноземець не міг володіти поверненою власністю. Якщо він не продавав або не передавав своїй власності, то вона знову переходила до держави. Ці обмеження в 1995 році були скасовані як такі, які дискримінують іноземців.

Литовська республіка надала можливість колишнім власникам та їхнім спадкоємцям, але виключно громадянам республіки повернути свою власність, представивши докази володіння цією власністю. Особливістю литовської реституції було встановлення граничних площ земельних ділянок в залежності від їх розташування. У сільській місцевості підлягало поверненню не більше 150 га землі, у міській - 0,4 га. З відповідними заявами громадяни могли звертатися тільки до 31 грудня 2001 року.

Естонська республіка також певний період передбачала дискримінаційні положення по реституції. Так, правом на повернення могли скористатися тільки громадяни Естонії. Ті, хто переселилися в Німеччину і не прийняли громадянства Естонської республіки не мала права на реституцію. Лише в 1997 році переселенці були зрівняні в правах з громадянами. Чи не могли претендувати на повернення лише ті, хто отримав компенсацію ще до війни від Радянського Союзу або після війни від Німеччини [221].

Отже, наведемо положення, які слід застосувати Україні, пристосувавши їх до національних реалій:

1. При реалізації права реституції не варто дискримінувати осіб за якими ознаками: і громадяни України і переселенці мають мати однаковий рівень прав в досліджуваній сфері;

2. За умови збереження майна, варто повертати його спадкоємцям у натурі, причому розподіл часток власності повинен бути визначений в судовому порядку;

3. Якщо майно не збереглося, то передбачити колишнім власникам або їх спадкоємцям справедливу компенсацію;

4. Не варто закладати граничних площ земель, що підлягають поверненню, оскільки власник повинен отримати повернення в повній мірі.

Незважаючи на те, що приватизаційні процеси в Україні вже відбулися, варто в питанні реституції закласти такі основи:

1. Процеси реституції і приватизації повинні бути взаємопов'язані: якщо особа претендує на реституцію, то вона може пред'явити відповідному органу відомості про отримане в ході приватизації майно. Скажімо, якщо особа володіла 10 га землі до націоналізації, а в ході приватизації отримала тільки 3 га, то поверненню повинні підлягатиме 7 га. Якщо в ході приватизації особа отримала більше, ніж було до того, то права на реституцію вона позбавляється. Тобто у колишніх власників має бути право вибору: або скористатися правом реституції і повернути державі ті, що

отримав в ході приватизації, або залишити зараз все як є, якщо повернення буде неспіврозмірним.

2. Функції із реституції вважаємо за доцільне покласти на Фонд держмайна України. Окремо створювати державний орган, що займався б вказаними питаннями немає необхідності, оскільки реституція в Україні не мала уже таких глобальних масштабів.

3. Державна власність дещо трансформується через впровадження механізму реституції, проте ці трансформації не обов'язково несутимуть негативне забарвлення. Так, певну частку майна держава може втратити, але вона і придбає майно в ході деприватизаційних процесів. Коштів на компенсації потрібно буде також чимало, але інші країни також не виплачували їх в одному році.

4. Засоби на компенсації слід акумулювати в спеціальному фонді, в який будуть надходити доходи від подальшої приватизації того майна, яке було деприватизовано в ході реституції, а також приватизації об'єктів в сучасних умовах.

Масовими реституції в Україні вже не будуть, оскільки первинних власників мало залишилося в живих. Спадкоємці також в переважній більшості отримали від держави частку майна, часто перевищує ту, що втратили їх спадкодавця. Навіть не усі території України зараз варто втягувати в реституційний процес. Йдеться про те, що лише долучені на останньому етапі створення СРСР землі Західної України мають можливість здійснення таких процесів. Власники та їх спадкоємці виключно через часовий проміжок можуть ще бути живими та зацікавленими у реституційних процесах. До того ж, лише на вказаних територіях через перебування під пануванням у той час Польщі та Румунії, значна категорія власників мала дійсно багато майна, що потім націоналізували. Особливо якщо йдеться про право власності на земельні ділянки. Їх розміри часто неспіврозміні з ним, що отримали вони в подальшому у процесі приватизації. За вказаних умов реституція не буде занадто важким тягарем для державного

бюджету. Впровадження і належне правове регулювання процесу реституції, при цьому, дозволить виявити повагу до приватної власності на тому рівні, як її виявляють в ЄС.

Наступною підставою припинення права державної власності з волі власника є списання майна. Порядок такого списання затверджено Постановою КМУ від 8 листопада 2007 р. N 1314. Вказаний Порядок визначає механізм списання об'єктів державної власності, якими є об'єкти незавершеного будівництва (незавершені капітальні інвестиції в необоротні матеріальні активи), матеріальні активи, що відповідно до законодавства визнаються основними фондами (засобами), іншими необоротними матеріальними активами (далі - майно) [224].

Дія Порядку поширюється на наступні види майна:

- майно, що передане казенним підприємствам, державним комерційним підприємствам (їх об'єднанням), закладам, установам та організаціям;

- майно, закріплене за підприємствами, установами та організаціями, які перебувають у віданні Національної академії наук і галузевих академій наук; майно, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутного капіталу; майно, що передано в оренду у складі єдиних (цілісних) майнових комплексів державних підприємств, організацій (їх структурних підрозділів) (далі - орендоване майно) [224].

Списання є нічим іншим як відмовою від власності в розумінні ст. 346 ЦК України. Та списання можливе виключно у передбачених законодавством випадках. Йдеться про списання майна, що 1) морально застаріле чи фізично зношене, непридатне для подальшого використання суб'єктом господарювання та відновлення якого є економічно недоцільним (у тому числі у зв'язку з будівництвом, реконструкцією та технічним переоснащенням); 2) пошкоджене внаслідок аварії чи стихійного лиха (за

умови, що відновлення його є економічно недоцільним); 3) виявлене в результаті інвентаризації як нестача.

Списання державного майна здійснюється суб'єктом господарювання, на балансі якого воно перебуває, на підставі прийнятого суб'єктом управління рішення про надання згоди на його списання.

Списання майна здійснюється за умови врахування особливостей правового режиму майна, наявності встановлених законодавчими актами обтяжень чи обмежень щодо розпорядження майном (крім випадків, коли встановлено заборону розпорядження майном). Так, скажімо, в Порядку окремо прописано порядок списання державного майна, що перебуває в оренді.

Нерухоме майно та об'єкти незавершеного будівництва списуються на основі рішення про надання згоди на списання, що приймається суб'єктом управління лише за погодженням з державним органом приватизації за місцезнаходженням суб'єкта господарювання.

Остаточним документом, який підтверджує прийняття позитивного рішення про списання є розпорядчий акт. У випадку відмови у списанні державного майна рішення відсутність згоди на списання оформляється у формі листа.

Із приводу списання зазначимо, що затвердження порядку такого списання Постановою КМУ є одним із елементів управління державною власністю. Адже держава, як власник, має мати всі необхідні інструменти ефективного використання своєї власності, якщо ж так можливість відсутня, то відмова від власності також має бути передбачена. Необхідним елементом захисту прав держави від нераціонального списання власності є закладення доволі значної кількості погоджувальних процедур, підтвердження обґрунтованості списання перевіряє спеціально створена комісія. У зв'язку з цим зазначимо, що відмова від власності і для держави як суб'єкта прав власності передбачена; деталізоване регламентування процедури списання

мінімізує ризики безпідставного списання і таким чином захищає власність держави.

Споживання майна як вже вказувалося вище має свої особливості. Так, отримання користі з споживчої речі здійснюється в процесі користування нею, а відтак річ як така зникає. Користь, яку можна отримати з речі, залежить, перш за все, від призначення самої речі. Якщо призначення полягає у її споживанні (продукти харчування), то отримати користь особа може лише після споживання, що має наслідком зникнення речі. Вилучення корисних властивостей речі може відбуватись в різноманітних сферах. Важливо відзначити в понятті користування й те, що ця правомочність здійснюється власником, або ж уповноваженими ними особами. У випадку держави як власника, хорошим прикладом споживання є забезпечення державного резерву для втілення вимог продовольчої безпеки суспільства, а потім поступове його споживання. Сама держава споживати не може, тому лише уповноважені особи будуть здійснювати цю правомочність власника.

Передача державного майна у комунальну власність також є одним із випадків добровільного припинення прав власності, що характерне виключно для держави.

Основні засади передачі об'єктів права державної власності у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах або у спільну власність територіальних громад сіл, селищ, міст, а також об'єктів права комунальної власності у державну власність безоплатно або шляхом обміну визначено Законом України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» від 03.03.1998 № 147/98-ВР [225].

Законом встановлені об'єкти передачі, серед них:

«цілісні майнові комплекси підприємств, установ, організацій (далі - цілісні майнові комплекси підприємств), їх структурних підрозділів;

нерухоме майно (будівлі, споруди, у тому числі приміщення (після виділення їх в окрему облікову одиницю (інвентарний об'єкт) на підставі розподільного балансу), об'єкти незавершеного будівництва);

інше окреме індивідуально визначене майно підприємств;
акції (частки, паї), що належать державі або суб'єктам права комунальної власності у майні господарських товариств;
об'єкти житлового фонду (у тому числі гуртожитки як об'єкти нерухомого майна, житлові комплекси та/або їх частини) та інші об'єкти соціальної інфраструктури (навчальні заклади, заклади культури (крім кінотеатрів), фізичної культури та спорту, охорони здоров'я (крім санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку та аптек), соціального забезпечення, дитячі оздоровчі табори), які перебувають у повному господарському віданні чи оперативному управлінні державних підприємств, установ, організацій (далі - підприємств) або не увійшли до статутного капіталу господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), у тому числі не завершені будівництвом» [225].

Суб'єкт прийняття рішення щодо передачі об'єктів з державної у комунальну власність встановлений законом. І це може бути Кабінет Міністрів України або органи, уповноважені управляти державним майном та самоврядні організації.

Юридичним фактом, що визначає момент припинення права державної власності через передачу у комунальну власність є належно оформлений акт приймання-передачі, який підписується головою і членами комісії. Відповідно для комунального власника право власності на об'єкт передачі виникає з дати підписання акта приймання-передачі, а у випадках, передбачених законом, - з дня державної реєстрації такого права.

Зважаючи, що за нормами чинного Земельного кодексу України право власності на об'єкт нерухомості не залежить від права власності на земельну ділянку, на якій він розміщений, законодавець додатково прописав наступне: «Передача об'єкта у державну чи комунальну власність є підставою для передачі відповідно у державну чи комунальну власність земельної ділянки, на якій розміщений об'єкт передачі. Кадастровий номер та розмір такої земельної ділянки зазначаються у рішенні органу, зазначеного у статті

4 цього Закону, про передачу відповідного об'єкта у державну чи комунальну власність» [225].

Дослідимо детальніше порядок передання права державної власності у комунальну на прикладі земель сільськогосподарського призначення.

Отож, із вересня 2012 року нормами ст. 117 Земельного кодексу України передбачена можливість передачі земельних ділянок державної власності у комунальну власність чи земельних ділянок комунальної власності у державну власність. Вказується зокрема, що «передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність чи навпаки здійснюється за рішеннями відповідних органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, які здійснюють розпорядження землями державної чи комунальної власності відповідно до повноважень, визначених цим Кодексом» [119]. І хоча вказана можливість за нормами Земельного кодексу існувала ще із зазначеного часу, фактичної реалізації наведеної норми не було. І хоча вказана можливість за нормами Земельного кодексу існувала ще із зазначеного часу, фактичної реалізації наведеної норми не було. Все змінилось 15 жовтня 2020 року завдяки Указу Президента України № 449/2020 «Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин», яким фактично започаткований процес передачі земель сільськогосподарського призначення з державної у комунальну власність.

Звісно така передача земель переслідувала соціальні цілі у продовженні процесу децентралізації й реалізації гарантованого права громадян на землю під час передачі у комунальну власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності, проте вказана зміна має багато цивільно-правових наслідків. Так, на землі сільськогосподарського призначення змінюється власник - із держави на громаду; виникає питання щодо переукладення діючих договорів оренди у зв'язку зі зміною сторони договору; необхідно визначити конкретний момент переходу права власності, оскільки від того залежатиме хто отримуватиме прибутки від використання земель – державний чи місцевий

бюджет; невирішеним залишається питання можливості повторного повернення земель із комунальної в державну власність та багато іншого. Відтак означені питання потребують ґрунтового дослідження.

Як вже зазначалост раніше, Цивільний кодекс України у ст. 346 визначає загальні підстави припинення права власності, відтак ці підстави стосуються і припинення прав державної власності. І хоча серед 12 названих підстав передача власності не згадується, процеси, що зараз відбуваються з ініціативи Президента, все ж мають легітимну основу. Йдеться про те, що п. 2 досліджуваної статті вказується: «Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом» [27]. Указ Президента України статусу закону не має і у випадку відсутності норм у Земельному кодексі виникало б питання щодо легітимності такої передачі. Та ще із 2012 року перехід із державної власності у комунальну власність й навпаки був передбачений ст. 117, тому Указ став лише рушієм впровадження існуючої норми в життя.

Виникає питання звісно до конструкції ст. 346 ЦК України, адже кожен юрист усвідомлює, що ті норми, які встановлюють обмеження чи втрату прав мають носити завершений характер. Пункт 1 цієї статті хоч і містить завершений перелік підстав, проте п. 2 дещо розмиває його межі. Благо, що хоч інші випадки припинення права власності можуть бути встановлені законом. А це вселяє надію на дотримання в законах загальних засад цивільного законодавства.

Отож, Указом Президента України і в подальшому постановою Кабінету Міністрів України [227] запущений процес передачі земель громадам. Та які цивільно-правові наслідки має означений процес зараз і проаналізуємо.

В Україні станом на сьогоднішній день 42,4 млн. га є землями сільськогосподарського призначення. З них державі належало 10,5 млн. га. У 2018 році вже було громадам передано від держави 1,5 млн. га, тому 9 млн. га все ще залишається у власності держави [228]. Тут варто зауважити, що в

9 млн. га входять і землі, що територіально знаходяться на АР Крим та на непідконтрольних територіях Донбасу. А тому не всі ці землі матимуть змогу передати в комунальну власність і використовувати їх на благо громад.

Маючи у власності землі сільськогосподарського призначення, держава отримує з них прибуток, що перераховується до державного бюджету. Йдеться про використання завдяки передачі в оренду на конкурентних умовах через аукціони. Це означає, що і зараз, перебуваючи у державній власності, землі приносять прибуток, що використовується з соціальною метою. Основна ж мета передання їх у комунальну власність – дати можливість заробляти громадам, адже тоді плата з оренди зараховуватиметься в місцеві бюджети і використовуватиметься також із соціальною метою. То ж фактично зміниться розпорядник коштів від використання земель, проте призначення такого використання залишиться таким же.

Варто вказати, що не усі землі мають можливість бути переданими у комунальну власність. Так, п. 2. ст. 117 Земельного кодексу України встановлено, що «До земель державної власності, які не можуть передаватися у комунальну власність, належать земельні ділянки, що використовуються Чорноморським флотом Російської Федерації на території України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна державної власності, а також земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні органів державної влади, державних підприємств, установ, організацій, крім випадків передачі таких об'єктів у комунальну власність» [119]. То ж вказані земельні ділянки у комунальну власність передані бути не можуть. Подібний перелік встановлений кодексом і для об'єктів комунальної власності, які не можуть бути передані у власність держави. Зазначеним законодавець продемонстрував конституційний принцип про рівність усіх форм власності в дії. Відтак, усі земельні ділянки, що не належать до вищевказаних категорій

мають можливість бути переданими у комунальну власність, у зв'язку з чим відбудеться припинення право державної власності на них.

Дослідження моменту припинення прав державної власності є важливим з точки зору не лише планування бюджетних коштів, а й звітності щодо наявних у державній власності об'єктів. Отож, за загальним правилом цивільного законодавства, передбаченим у ст. 182 ЦК України, право власності та інші речові права на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації [27]. У випадку відмови від власності законодавець передбачив, що на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру. Оскільки нормами Земельного кодексу спеціально не визначено момент переходу права власності, то вважаємо логічним користуватись загальною нормою цивільного законодавства. Жодної суперечності у цьому відношенні немає, оскільки у тій же ст. 117 Земельного кодексу України зазначено, що «Рішення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у державну чи комунальну власність разом з актом приймання-передачі такої земельної ділянки є підставою для державної реєстрації права власності держави, територіальної громади на неї» [119]. Звідси робимо висновок, що момент припинення права державної власності на земельну ділянку із всіма витікаючими звідси обставинами пов'язаний із внесенням відповідних даних до Реєстру речових прав на нерухоме майно. Наявності рішення органів виконавчої влади чи навіть наявності акту приймання-передачі недостатньо для офіційного припинення права державної власності. Відтак саме до цього моменту всі прибутки від використання землі зараховуватись мають ще старому власнику, тобто державі.

У згаданому рішенні органів виконавчої влади про передачу земельної ділянки у комунальну власність має бути зазначено кадастровий номер земельної ділянки, її місце розташування, площа, цільове призначення,

відомості про обтяження речових прав на земельну ділянку, обмеження у її використанні. На підставі рішення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у державну чи комунальну власність складається акт приймання-передачі такої земельної ділянки.

Суб'єктами відносин з приводу передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення є: Держгеокадастр (Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру), а також міські, селищні, сільські ради, що представляють територіальні громади. Підтвердження цього можемо знайти у Постанові КМУ 16 листопада 2020 р. № 1113. В постанові крім інших Державній службі з питань геодезії, картографії та кадастру щодо прискорення проведення інвентаризації земель сільськогосподарського призначення державної власності дано розпорядження «...5) у разі відмови органів місцевого самоврядування від підписання акта приймання-передачі земельних ділянок, зазначених у підпункті 1 цього пункту, вжиття заходів до включення відповідних земельних ділянок до переліку земельних ділянок, права на які виставляються на земельні торги з урахуванням вимог Земельного кодексу України» [226]. То ж Держгеокадастр уповноважений не лише приймати рішення щодо передачі земельних ділянок у комунальну власність, а й має повноваження вирішити ситуацію у випадку відмови органів місцевого самоврядування від підписання акту приймання-передачі. Обидві ситуації із підписанням чи відмовою у підписанні стосуються одного етапу зміни форми власності на об'єкт, а тому цілком логічно прописані в одному нормативно-правовому акті.

Подальше запитання виникає, чи може існувати процес протилежний до описаного вище? Адже ми знаємо про приватизацію та деприватизацію як протилежні випадки змін форм власності. З цього приводу відповідь міститься у тій же ст. 117 Земельного кодексу [119], адже вона регулює передачу земельних ділянок державної власності у комунальну власність чи

земельних ділянок комунальної власності у державну власність. Отож, у випадку передання прав власності на земельну ділянку з комунальної власності до державної, рішення мають приймати міські, селищні, сільські ради, що представляють територіальні громади, а на основі нього акт приймання –передачі. На підставі вказаних двох документів здійснюється реєстрація права власності й держава знову може стати повноцінним власником земельної ділянки. Тобто механізм передбачений взаємний і однаковий за змістом.

Передача земель сільськогосподарського призначення в комунальну власність несе, на нашу думку, значні ризики. Землі комунальної власності передбачаємо передаватимуться у приватні руки, що безумовно прискорить завершення приватизації державної власності. Попри позитивне ставлення до самої приватизації, все ж наполягаємо на негативних аспектах цього явища. Отримання значної кількості земель безкоштовно не лише суттєво знизить ціну продажу землі, а й значно вплине на ставки орендної плати. В такому перебігу подій зацікавленими будуть в першу чергу великі агро холдинги, які матимуть змогу не лише дешево скупити приватну землю, а й значно знизити і так невисокі орендні ставки за використання землі. То ж це негативно вплине на усіх власників: держава втратить права власності на землю і значну кількість коштів до державного бюджету; громади набудуть прав власності, та у випадку приватизації земель одразу їх і втратять, як і платежі до місцевого бюджету від оренди; приватні власники набудуть безкоштовно землю в процесі приватизації, проте стикнуться із корупційною складовою для вирішення питання надання їм землі у власність. До того ж отримання ними цієї землі супроводжуватиметься значним зменшенням ринкової вартості земель та зменшенням орендних платежів. Відтак блага мета – наповнення місцевих бюджетів не буде досягнута, а права власності держави при цьому втрачені. Позитивною ситуація буде виключно для осіб, що прийматимуть рішення на користь конкретних осіб щодо приватизації землі. То ж ступінь корупційних ризиків буде найвищим. Для мінімізації вказаних

ризиків вважаємо, що потрібно дещо обмежити права комунальних власників. Йдеться звісно лише про обмеження правоочності з розпорядження. Зокрема, доцільним вважаємо заборонити на певний період приватизацію переданих із державної власності земель. Продаж земельних ділянок комунальної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) здійснюється виключно на земельних торгах, крім випадків, встановлених частинами 2 і 3 статті 134 Земельного кодексу України [119], а тому це дещо мінімізує корупційні ризики. То ж необхідним залишається вирішення питання лише із переданням землі в приватні руки через механізм приватизації.

Важливим є розгляд питання щодо діючих договорів оренди земельних ділянок в процесі передачі земель із державної в комунальну власність. Для вирішення означеного питання звертаємось знову ж таки до норм Земельного кодексу України. Отож, ст. 148-1 зазначає, що «До особи, яка набула право власності на земельну ділянку, що перебуває у користуванні іншої особи, з моменту переходу права власності на земельну ділянку переходять права та обов'язки попереднього власника земельної ділянки за чинними договорами оренди, суперфіцію, емфітевзису, земельного сервітуту щодо такої земельної ділянки. Особа, яка набула право власності на земельну ділянку, протягом одного місяця з дня набуття права власності на неї зобов'язана повідомити про це її користувачів із зазначенням: кадастрового номера (за наявності), місця розташування та площі земельної ділянки; найменування (для юридичних осіб), прізвища, ім'я, по батькові (для фізичних осіб) нового власника; місця проживання (знаходження) нового власника, його поштової адреси; платіжних реквізитів (у разі, якщо законом або договором передбачена плата за користування земельною ділянкою у грошовій формі). Повідомлення надсилається користувачу земельної ділянки рекомендованим листом з повідомленням про вручення або вручається йому особисто під розписку. Повідомлення про перехід права власності від держави до територіальної громади або навпаки підлягає опублікуванню у друкованих засобах масової інформації місцевої сфери розповсюдження із зазначенням

кадастрового номера, місця розташування та площі земельної ділянки. Зміни до договору оренди, суперфіцію, емфітевзису, земельного сервітуту чи застави із зазначенням нового власника земельної ділянки вносяться за згодою сторін» [119]. Із зазначеного робимо висновок, що автоматичного продовження дії чинних договорів бути не може, оскільки змінюється сторона договору. Зміни обов'язково мають бути внесені в договори за згодою сторін, хоча новий власник (громада) отримує той самий комплекс прав і обов'язків, що і був належний попередньому власнику. Оскільки такі договори укладались на конкурентних умовах, то рівень корупційних ризиків тут також є незначним.

Із вищезазначеного, слід вказати наступне: держава як власник володіє на сьогоднішній день значною кількістю земель сільськогосподарського призначення. Дохід від оренди таких земель передавався до державного бюджету. Із 2012 року в Земельному кодексі України була передбачена можливість передачі земель із державної в комунальну власність і навпаки, проте ця норма практично не використовувалась. Лише у 2018 році 1,5 млн. га земель з ініціативи Уряду було передано в комунальну власність. В рамках подальшого процесу децентралізації Президент України прийняв Указ про передання земель сільськогосподарського призначення в комунальну власність. Зазначений Указ мав активізувати таку передачу і створити умови постійного наповнення місцевих бюджетів коштами.

Передання прав власності, що ініціюється органами виконавчої влади, відіграє вирішальну роль для держави як власника. Адже таке передання є основою для припинення прав власності держави. Момент цього припинення визначено як внесення даних до Реєстру речових прав на нерухоме майно. Тобто прийняття рішення й підписання Акту приймання-передачі є лише передумовами до внесення відповідних даних в Реєстр, а відтак зміни власника.

Договори оренди, що є чинними на момент передання таких прав не можуть продовжуватись автоматично. Осіб, що мають земельні ділянки у

користуванні, слід повідомити про зміну право власника за спеціально встановленою процедурою і за умови згоди обох сторін внести відповідні зміни до договорів оренди.

Передача державних земель у комунальну власність несе за собою певні корупційні ризики. І стосуються вони в першу чергу процесу приватизації комунальних земель, адже рішення про безкоштовну передачу земель приватному власнику приймається головами місцевих громад та депутатами ради. Якщо продаж комунального майна здійснюється на конкурсних засадах, то прийняття рішення на користь приватизації конкретної земельної ділянки для конкретної фізичної особи таких вимог не містить, що породжує благодатний ґрунт для прийняття «потрібних» рішень. І якщо поодинокі випадки не справляють впливу на національний ринок землі, то повсюдна приватизація переданих від держави земель не лише знизить вартість продажу таких земель, що стало цілком можливо із відміною мораторію на землю, а й знизить ставки орендної плати за використання земель сільськогосподарського призначення в цілому. Адже пропозиції побільшає, а тому агрохолдинги диктуватимуть власникам свої умови. Для вирішення означеної ситуації і мінімізації ризиків пропонуємо обмежити права комунальних власників і заборонити передавати їм отримані землі в приватизацію на певний період часу. Це дозволить не розхитувати зароджуваний в Україні ринок землі, виконувати соціально-орієнтовані функції завдяки коштам місцевих бюджетів і припинення прав державної власності вважати виправданим.

Велике занепокоєння викликає і гасло, під яким видавався Указ Президента «Ми повертаємо землі людям. З центру – на місця. Це логічно й справедливо». Попри незаперечність справедливості такого формулювання, все ж є певні зауваження до самого процесу. Йдеться про те, що державними землі стали завдяки націоналізації, яка відбулась в період існування Радянського Союзу, тобто у приватних власників землі були відібрані й передані державі. Після здобуття Україною незалежності й декларування

побудови правової демократичної держави, необхідно було відновити соціальну справедливість і повернути колишнім власникам або спадкоємцям відібрані землі. Так поступити всі країни, які сповідують демократичні цінності. При першому етапі приватизації реституційні питання враховані не були, тому вийшла ситуація, що відібрали в одних, а роздали зовсім іншим. Ми у своїх попередніх публікаціях вже описували вказану проблему [228], вказуючи на необхідність реституції хоч для тої невеликої кількості людей, що залишились живими і мали б підтвердження наявності у них права власності на землю. Це позитивно вплинуло б на запровадження в національних реаліях європейських цінностей.

Саме продовження процесу припинення прав державної власності на землю могло б вирішити упущені реституційні проблеми, проте й зараз про них ніхто не згадує.

Перш ніж перейти до знищення майна як наступної підстави до втрати права державної власності, розглянемо ще механізм корпоратизації в системі припинення чинності права державної власності. Ми не виділяємо корпоратизацію окремою підставою припинення права власності, та вказуємо на її особливу роль, яку вона відіграє у зазначеному питанні.

Отож, розпочнемо із того, що забезпечення ефективного використання державного майна та збільшення надходження до державного бюджету від державних підприємств на сьогоднішній день є стратегічним завданням, що ставиться перед Кабінетом Міністрів України. І реалізацію такого завдання Уряд вбачає у формуванні корпоративного сектора, важливим гравцем якого буде держава. Ми ж вважаємо, що корпоратизація відіграє зараз подвійну роль: вона, по-перше, здатна впливати на ефективність управління державною власністю, а по-друге, стати тим лакмусовим папірцем, який вплине на рішення щодо доцільності чи недоцільності подальшого перебування конкретного об'єкта в державній власності.

Розглянемо детальніше поняття та суть процесів корпоратизації, національної та іноземної практики її впровадження, проблеми та

перспективи такого механізму і його вплив на право державної власності.

Указ Президента України «Про корпоратизацію підприємств» дає наступне визначення корпоратизації: «Це перетворення державних підприємств, закритих акціонерних товариств, більш як 75 відсотків статутного фонду яких перебуває у державній власності, а також виробничих і науково-виробничих об'єднань, правовий статус яких раніше не був приведений у відповідність з чинним законодавством, у відкриті акціонерні товариства» [229]. З цього визначення можемо дійти висновку, що корпоратизація сприяє зміні організаційно-правової форми суб'єкта господарювання, проте форма власності все ж залишається незмінною. З цього приводу в Указі зазначається, що корпоратизація не є підставою чи способом приватизації.

Доктринальні тлумачення цього поняття в переважній більшості зводяться до того, що «Суть корпоратизації полягає в реорганізації державного підприємства чи їх об'єднання шляхом перетворення» [230, с. 234]. Отже, основною метою корпоратизації є реорганізація державного підприємства, направлена на вдосконалення управління об'єктами державної власності.

В історичному контексті корпоратизація в Україні була започаткована вже згаданим Указом Президента України "Про корпоратизацію підприємств" від 15 червня 1993 р. № 210/93, що є чинним і сьогодні. Даний Указ доволі розширено визначає основну мету корпоратизації:

- реформування управління державним сектором економіки;
- підвищення відповідальності державних підприємств за результати економічної діяльності;
- підготовка їх до приватизації [229].

Із вказаної послідовності вбачається, що якщо реформування управління таки не досягне своєї мети і не відбудеться підвищення відповідальності державних підприємств за результати економічної діяльності, то це стане передумовою до підготовки їх до приватизації.

Починаючи трансформацію відносин власності у 1992 р., держава мала на меті проведення широкомасштабної зміни статусу державних підприємств. Проте, тільки це не могло бути достатнім інструментом підвищення ефективності виробництва. Зокрема, це можна пояснити тим, що правові відносини власності – не реальні (економічні), а вольові (ідеальні) відносини, які не утворюють субстанції виробничих відносин і через те перебувають поза сферою виробництва [230, с. 235]. Важливою властивістю реалізації акціонерної власності є управління даним процесом, без чого дана власність і не реалізується взагалі.

Із початку свого заснування корпоратизація йшла поруч із приватизаційними процесами в Україні. І якщо ми аналізуватимемо історичний шлях розвитку ринкових механізмів, то їх взаємозв'язок чітко простежується.

Технологія першого етапу приватизації була закладена у приватизаційне законодавство 1992 р.. На той момент переважали соціалістичні стереотипи, консервативність населення, економічне панування директорів державних підприємств і голів колгоспів та радгоспів, елементарне незнання ринкових механізмів. А тому на першому етапі приватизації (1992-1998 рр.) 96 % об'єктів виявилися в руках не просто вітчизняного інвестора, а, як правило, інвестора без грошей і без ринкового досвіду; 63 % малих і середніх підприємств було приватизовано трудовими колективами [230, с. 236]. Як наслідок, результатом масової приватизації стали: по-перше, недоотримання інвестицій, по-друге, розподіл власності серед дрібних акціонерів, по-третє, управління підприємствами здійснювалось тими самими кадрами, що не підвищило ефективність їх діяльності.

Корпоратизація ж розгорнулася на початку першого етапу приватизації і була задумана як етап підготовки до приватизації. Але розпорошення акціонерної власності на першому етапі призвело до іншої крайності: на підприємстві створювався один акціонер - держава, без подальшої приватизації. Сучасні заклики до відмови від таких обмежених речових прав

як право оперативного управління і господарського відання цілком може повернути нас до вказаної крайності, яка не принесла бажаного економічного ефекту.

Варто зазначити, що другий етап приватизації був пов'язаний з прийняттям Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення приватизації в Україні" від 29 грудня 1999 р. та зі зміною методів проведення приватизації, які полягали у відмові від розпорошення власності в процесі приватизації великих і середніх підприємств, а також із продажем контролю над ними в одні руки, а також з початком «грошової приватизації» за принципами, які будувались на світовому досвіді. У цей час Верховна Рада України змінила стратегію процесу корпоратизації, узаконивши існування підприємств, що не підлягали приватизації, але могли бути корпоратизованими. Так 7 липня 1999 р. було прийнято Закон України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації" №847-XIV. Даний закон мав два додатки із переліками підприємств. До нього часто вносились зміни. 2019 року даний закон втратив чинність. І цей факт, на нашу думку, також внесе неабиякі зміни в подальше історичне майбутнє процесу корпоратизації.

Варто зазначити, що Кабінетом Міністрів України був розроблений і внесений на розгляд Проект Закону України "Про корпоратизацію державних підприємств" від 1 серпня 2012 року за № 11057, який мав регулювати правові, економічні й організаційні відносини, що пов'язані з перетворенням державних комерційних підприємств у державні акціонерні товариства, та був спрямований на забезпечення економічної безпеки і захисту інтересів держави [231]. Вважалось, що порядок проведення процесу корпоратизації повинен визначатись базовим Законом України "Про корпоратизацію державних підприємств", а не підзаконним нормативно-правовим актом і це цілком логічно. Проте, даний Закон так не був прийнятий.

На початку 2019 року, експертами доопрацьовано Проект Закону України «Про особливості перетворення державних унітарних комерційних

підприємств оборонно-промислового комплексу в акціонерні товариства та їх приватизації», який має врегульовувати питання корпоратизації, приватизації і розпорядження майном підприємств оборонно-промислового комплексу. Але вказаний законопроект не набув статусу закону.

Важливо відзначити, що акціонерні товариства в Україні можуть бути створені шляхом реорганізації чи виділення, корпоратизації, приватизації, корпоратизації і наступної приватизації. Більшість із них створена трьома останніми способами та пов'язана із участю держави як акціонера.

Щодо взаємозв'язку процесів корпоратизації та приватизації, то думки вчених розходяться. Одні з них, до числа яких відноситься Ю. Дзера, вважають, що «корпоратизація державних унітарних підприємств через їх перетворення у господарські товариства є лише передумовою для подальшої приватизації майна, переданого державою до їх статутного фонду (капіталу)» [232]. В той же інші, серед яких і В.В. Васильєва вважають, що корпоратизація не є підставою або способом приватизації. Найочевиднішою із відмінностей цих двох процесів є процедура їх здійснення [233]. Ми є прихильниками першої концепції, вважаючи, що і корпоратизація за умови невирішення питання із ефективністю управління є передумовою до приватизації, а відтак зміни форми власності. Ми, звісно, усвідомлюємо, що не всі випадки корпоратизації приводять до приватизації, проте передумовою таких процесів роздержавлення все ж схильні вважати.

Процедура корпоратизації складається з наступних етапів:

- 1) затвердження рішення про корпоратизацію державного підприємства;
- 2) створення комісії з корпоратизації;
- 3) підготовка акту оцінки вартості цілісного майнового комплексу відповідно до методики оцінки вартості об'єктів приватизації підприємства, проекту плану розміщення акцій та проекту статуту акціонерного товариства;
- 4) затвердження засновником акту оцінки вартості цілісного майнового комплексу, прийняття рішення про створення акціонерного товариства та затвердження його статуту;

5) державна реєстрація акціонерного товариства та його статуту.
Припинення повноважень комісії з корпоратизації;

6) затвердження персонального складу наглядової ради, правління, ревізійної комісії акціонерного товариства Міністерством економіки, Міністерством фінансів і Фондом державного майна України;

7) реєстрація випуску акцій;

8) укладення договору з реєстратором або зберігачем та депозитарієм чи отримання ліцензії на самостійне ведення реєстру власників іменних цінних паперів [234, с.49].

Як правило, підготовка до корпоратизації може тягнутись від 2 до 5, а деколи і більше років та включає проведення реструктуризації, залучення міжнародних фінансових консультантів, вивчення міжнародного досвіду, очікування вдалого економічного та політичного моменту тощо. З цього можемо дійти висновку про доволі ґрунтовну підготовку до корпоратизації, а відтак в якості передумови є шанс на вдалу приватизацію.

Порядок приватизації держмайна складається з наступних етапів:

– опублікування списку об'єктів, що підлягають приватизації, у виданнях органів приватизації та місцевій пресі;

– прийняття рішення щодо приватизації об'єкта;

– опублікування інформації про прийняття даного рішення;

– проведення аудиторської перевірки звітності підприємства, яке приватизується;

– проведення у випадках, визначених законодавством, екологічного аудиту даного об'єкта приватизації;

– затвердження плану приватизації[233].

Проаналізувавши процедури обох механізмів, проведемо їх порівняльно правову характеристику.

Фундаментальною відмінністю цих процедур є те, що внаслідок корпоратизації державне майно передається створеному товариству у власність, проте, й у держави також виникають корпоративні права щодо

цього товариства. Тобто держава за собою залишає можливість управління даним товариством і отримання дивідендів від діяльності. Як бачимо, корпоратизація сприяє зміні організаційно-правової форми діяльності і більш ефективному корпоративному управлінню. Приватизація ж є способом відчуження державного майна, тобто відбувається повне вибуття майна із власності держави й перехід об'єкта до нового власника, одночасно з цим відбувається втрата будь-яких майнових та немайнових прав держави щодо приватизованого майна. У своїй публікації [234] ми звертали увагу, що в разі невиконання зобов'язань, які були взяті стороною, може йти мова про реприватизацію і повернення державі її власності, проте це лише є наслідком невиконання договору про приватизацію, а не розпорядженням майном, що вже перейшло до іншого власника. У зв'язку із зазначеним, перелік об'єктів, що можливо приватизувати, є значно меншим, ніж перелік об'єктів, яких можливо корпоратизувати.

Варто звернути увагу, що об'єкти, які не підлягають приватизації, можуть піддаватись корпоратизації. Так, у справах № 7/1-08 (Про банкрутство дочірнього підприємства державної акціонерної компанії «Хліб України» «Роменський Комбінат хлібопродуктів»), № 10/85/Б (про банкрутство дочірнього підприємства державної акціонерної компанії «Хліб України» «Чернівецький комбінат хлібопродуктів») [235; 236] суд касаційної інстанції погодився з висновками судів першої та апеляційної інстанцій щодо припинення провадження у справі про банкрутство з огляду на те, що до боржників не можуть бути застосовані положення Закону про банкрутство в частині санації чи ліквідації, оскільки зазначене підприємство включено до переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації відповідно до Закону України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» (втратив чинність на підставі Закону № 145-IX від 02.10.2019). Однак судом не було враховано, що майно об'єктів, що не підлягають приватизації, було передано юридичній особі ДАК «Хліб України» в процесі корпоратизації останньої на підставі

Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної акціонерної компанії «Хліб України»[237]. При цьому корпоратизацію майна об'єктів, що не підлягали приватизації, з огляду на вище наведене, слід визнати такою, що відбулась згідно з законом. Помилковим також є поширення норм Закону України «Про управління об'єктами державної власності» на майно дочірніх підприємств ДАК «Хліб України», скільки об'єктом державної власності в даному випадку виступають корпоративні права держави в ДАК, а не майно юридичної особи чи її дочірніх підприємств [15].

Держава в майбутньому щодо корпоратизованих підприємств може відчужувати частину корпоративних прав або повністю продати свій пакет приватним суб'єктам, що за таких умов набудуть статусу власника даних корпоративних прав. Отож, закон допускає, що корпоратизація підприємств іноді може бути першим етапом приватизації. Так, передприватизаційна підготовка державних підприємств може включати процес створення акціонерних товариств на базі державного майна або майна державного підприємства (корпоратизація). Проте, в даному випадку наступним етапом буде продаж корпоративних прав держави (усіх або їх частини) та спрямування коштів від продажу до бюджету [233].

З корпоратизацією підприємств тісно пов'язана корпоратизація їх об'єднань і створення холдингових компаній. Крім корпоратизованих акціонерних товариств, що називають державними акціонерними товариствами в результаті корпоратизації і приватизації з'явилися такі об'єднання: НАК – національні акціонерні компанії (НАК "Надра України", Київ; НАК "Нафтогаз України", НАК "Укragenrolizing" та ін.); ДАК – державні акціонерні компанії (ДАК "Укрресурси", Київ, та ін.); ХК – холдингові компанії(ХК "Реле і автоматика", Київ, та ін.); ДАХК– державні акціонерні холдингові компанії (ДАХК "Київський радіозавод", Київ; ДАХК "Дніпровський машинобудівний завод", Дніпропетровськ; ДАХК "Чорноморський суднобудівний завод", Миколаїв, та ін.) [238, с.211].

Якщо вести мову про вплив корпоратизації на прибутковість об'єкта, то слід зазначити, що прибутковість корпоративного сектору економіки України у 2010 р. зросла майже в 3 рази, порівняно з попереднім роком. Обсяг чистого доходу господарських товариств, у статутному капіталі яких частка держави нині перевищує 50 %, дорівнювала 78909,6 млн. грн., що майже в 2,2 рази більше, ніж у 2009 році. Сума перерахованих дивідендів від суб'єктів підприємницької діяльності, утворених за участю держави, становить 273815,33 тис. грн. В 2011 році спостерігалось значне зростання власного капіталу(49603,1 млн. грн.), оборотних активів (51545,8 млн. грн.) та первісної вартості основних засобів (93972,2 млн. грн.) господарських товариств, у статутному капіталі яких державна частка перевищує 50 %. За рахунок джерел фінансування залучено інвестицій на суму 10950,8 млн. грн. на відміну від 5396,4 млн. грн. у 2010 році [239].

Важливо зазначити, що сьогодні існують ризики прорахунків у процесі проведення корпоратизації стратегічно важливих підприємств у разі здійснення її відповідно до чинних процедур перетворення державних унітарних підприємств на акціонерні товариства та в порядку оцінки їх майна. Адже дані процедури є надто спрощеними, оскільки не містять чітких вимог щодо збереження виробничого профілю підприємств та розробки бізнес-планів їх розвитку. На порядку денному сьогодні корпоратизація стратегічно важливих підприємств та їх перетворення на акціонерні товариства. Зокрема, існують реальні загрози поспішної корпоратизації ДП "Антонов" та пов'язаних з цим негативних наслідків. ДП "Антонов" залишається одним із не багатьох підприємств світу, що має повний цикл виробництва і технічного обслуговування сучасних літаків. На ньому збережено науковий та кадровий потенціал, що здатен створювати та виробляти продукцію, яка має попит на зарубіжних ринках. Підприємство є досить прибутковим, що у реєстрі великих платників податків України на 2020 рік посідає 88-му позицію серед 1660 підприємств [240]. Тому, у відношенні ДП "Антонов" слід дуже виважено підходити до самого підняття

питання про корпоратизацію і якщо воно таки буде визнано актуальним, - ще виваженіше до процедури корпоратизації.

Питання доцільності і способів корпоратизації таких стратегічно важливих державних підприємств повинні прийматись з урахуванням світового і вітчизняного досвіду. У різних іноземних державах зазначені проблеми вирішувалися за трьома процедурами: часткова приватизація та змішана форма власності авіабудівних підприємств; їх повна приватизація із залученням стратегічного зарубіжного партнера; збереження авіабудівних підприємств у державній власності. Розглянемо переваги і недоліки кожної із процедур.

Найпоширенішою є часткова приватизація підприємств, коли частина акцій залишається у власності держави (Embraer, Denel, MAI). Часткову приватизацію здійснювали в першу чергу для полегшення тягаря, що покладається на бюджет, а в другу — з метою залучення приватного інвестора та оптимізації виробництва. Причому така форма власності дала змогу зберегти частковий контроль держави і водночас дала можливість для залучення капіталів. Прикладом успішного застосування змішаної форми власності є концерн Airbus. У 1967 році уряд ФРН вклав 900 мільйонів марок у проект Airbus. Сьогодні концерн Airbus є конкурентом Boeing та другою в світі за потужністю авіабудівною компанією. Основна частина акцій Airbus належить державним інституціям та компаніям: 27,53% володіють уряд Франції та французький медійний концерн, 22,52% — німецький Daimler AG, 5,46% — іспанський державний холдинг, 5,02% — російський державний "Внешэкономбанк". Решта акцій розподілена між менеджментом, інвестиційними фондами і торгуються на біржах [240].

Цінним для України є досвід бразильської авіабудівної компанії Embraer. Приватизацію Embraer було здійснено шляхом аукціону 1994 року. Умови аукціону, обмежували участь інших регіональних авіавиробників, частка акцій, що могла належати іноземцям, обмежувалася 40%. У власності уряду Бразилії залишилися 20% акцій і "золота акція", що давало право вето

на зміну структури власності та можливість участі в прийнятті рішень щодо великих виробничих трансформацій підприємства. За урядом було закріплене право призначати одного із 11 директорів компанії. Зокрема, часткова приватизація Embraer не означала припинення державної допомоги у формі державних закупівель (воєнні замовлення, які оплачувались авансом), фінансування НДДКР державними інституціями, кредитування покупців бразильської авіації, пільгового оподаткування, пільгових умов імпорту (на який 2005 року припадала більш як половина матеріалів і комплектуючих, що використовував Embraer)» [240]. Наведений досвід показує, що запорукою успішного розвитку даної компанії стало недопущення повної передачі права власності на акції конкурентам та збереження державою важелів впливу на управління підприємством. Окрім цього, успіхи Embraer істотною мірою забезпечувалися постійною та значною державною підтримкою, а це дало змогу розширити обсяги та географію продажів, забезпечило компанії спроможність демпінгувати тощо.

Окрім того, підвищення ефективності управління корпоративними правами держави можна досягнути за рахунок моніторингу діяльності наглядових рад, залучення до роботи в них тільки фахівців, що пройшли навчання, отримали сертифікати на право здійснення функцій з управління корпоративними правами, а також дотримання визначених критеріїв. За таких умов може й відпаде необхідність у корпоратизації і подальшій приватизації, що призведе до втрати права власності держави. За теперішніх умов держава повинна мати достатній ефективно працюючий багаж власності аби мати змогу забезпечити свою економічну безпеку.

В якості висновку зазначимо, що корпоратизація і приватизація є різними процесами, що відрізняються метою, процедурою проведення та правовими наслідками. Корпоратизація державних підприємств в акціонерні товариства дала можливість створити організаційно-фінансову основу для вирішення багатьох проблем. По-перше, забезпечується виведення підприємства з-під повного підпорядкування міністерству. По-друге,

з'являються додаткові джерела фінансування виробничого розвитку. Корпоративний сектор економіки фінансується, насамперед, за рахунок внутрішніх джерел, а також за рахунок емісій цінних паперів, кредитів тощо. Таким чином, корпоратизація сприяє наближенню умов для державних та приватних суб'єктів підприємництва, прискоренню реформування системи управління на основі зменшення адміністративних функцій міністерств та залучення приватних інвестицій.

Разом з тим, у наш час залишаються невирішеним ряд проблемних питань, що наводились нами вище. До того ж, процеси корпоратизації і приватизації в Україні істотно залежать як від політичної ситуації, так і від інтересів впливових фінансово-промислових груп тощо.

Як показує світовий досвід, корпоратизація має багато і переваг, зокрема, вона сприяє: забезпеченню капіталізації, зростанню інвестиційної привабливості, здійсненню фінансово-економічного оздоровлення підприємств, підвищенню культури виробництва, отриманню значних коштів за рахунок розміщення акцій на фондових біржах, підвищенню конкурентоспроможності суб'єкта господарської діяльності, забезпеченню міжнародного визнання рівня управління підприємством тощо. Так що корпоратизацію з позиції захисту інтересів держави слід визнати позитивною і в багатьох випадках визначальною. Якщо ж усі можливості корпоратизації будуть вичерпані, а це так і не принесе очікуваних результатів, саме вона стане передумовою до подальших приватизаційних процесів і подальшого припинення права державної власності.

Знищення майна як підстава припинення права власності з волі її власника є звісно виключною підставою, для застосування якої необхідні надзвичайно вагомні причини. І якщо раніше ми констатували знищення майна в якості атомного роззброєння України, то теперішні військові дії на території нашої держави вказане питання знову можуть підняти на поверхню.

Отож, розглянемо для початку знищення державного майна, що вже мало місце.

25 років тому Україна прийняла рішення про знищення третього за чисельністю боєзарядів ядерного арсеналу в світі. Після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності, наша держава успадкувала 175 ракет великої досяжності і 1800 боєголовок. Передували такому рішенню дворічні переговори між США, Росією і Україною в ході якої була досягнута домовленість щодо знищення Україною всієї ядерної зброї на своїй території в обмін на те, що Росія буде поважати її суверенітет і територіальну цілісність.

Основою нормативно-правового забезпечення припинення права державної власності на ядерну зброю є Декларація про державний суверенітет та Заява Верховної Ради України «Про без'ядерний статус України» 24.10.1991 № 1697-ХІІ. Так, в нормах Декларації проголошується: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [80]. В подальшому у Заяві Верховної Ради України зазначалось: «Наявність на території України ядерної зброї колишнього Союзу РСР є тимчасовою. Україна наполягає на праві свого контролю за незастосуванням ядерної зброї, розташованої на її території. Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави. Вона має намір зробити це у мінімальні строки, виходячи з правових, технічних, фінансових, організаційних та інших можливостей, з належним забезпеченням екологічної безпеки. Україна вживатиме заходів для знищення всіх інших ядерних озброєнь, що знаходяться на її території, і з цієї метою, в разі необхідності, готова брати участь у переговорах з усіма заінтересованими сторонами, в тому числі через існуючі багатосторонні механізми в галузі роззброєння [242].

Декларуючи свій без'ядерний статус, Україна виступала як суб'єкт публічно-правових відносин, та вказані норми впливали й на приватно-

правові відносини. Йдеться про запровадження механізму припинення права державної власності. Тобто, реалізуючи свої повноваження як власника, держава, утверджуючи свій внесок у зміцнення міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї, відмовилась від свого права власності на майно.

Законом України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» передбачалось, що «Україна є власником ядерної зброї, успадкованої нею від колишнього СРСР. Після розукомплектування та знищення цієї зброї під контролем України і за процедурами, що виключатимуть можливість повторного використання ядерних матеріалів, які є компонентами цієї зброї, за первинним призначенням, Україна має намір застосовувати вищезгадані матеріали виключно у мирних цілях» [243].

Питання знищення ядерної зброї має значне політичне забарвлення, яке ми не аналізуватимемо в межах даного дослідження. Для нас головне констатувати, що припинення права державної власності відбулось на 2633 одиниці ядерних боезарядів разом з їх носіями та спеціальною технікою [243]. Вказане майно було вивезено на знищення до Російської Федерації. Україна за матеріали, які є компонентами цієї зброї повинна була отримати 450 млн. дол. компенсації від РФ, та ці кошти були Perezарховані за борг по поставлених енергетичних ресурсах і за розщеплюванні матеріали.

Втрати держави від такого рішення щодо роззброєння оцінюються фахівцями у більше 100 млрд. дол. За оцінками багатьох фахівців вказаний крок не мав ні політичної, ні економічної, ні тим більше оборонної доцільності.

Як вже вказувалось раніше, серед підстав припинення права державної власності виділяють дві групи: з волі власника і поза межами його волі. Припинення через визнання рішень, дій та угод, що лежали в основі набуття права державної власності недійсними є однією із підстав другої групи.

Нагадаємо, що припинення права власності у зв'язку з викупом майна у власника є підставою для припинення прав приватної власності і набуття права комунальної чи державної власності.

Як зазначається фахівцями, «Викуп земельної ділянки посідає особливе місце серед підстав припинення права власності, оскільки має виражені публічно-правові ознаки, ґрунтуючись на врахуванні публічних інтересів шляхом обмеження прав приватних осіб» [245]. Збереження балансу публічних і приватних інтересів і є основною метою, формування нормативно-правових відносин власності. Визначальними для формування такого балансу є насамперед положення ч. 5 ст. 41 Конституції, згідно з якими «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості» [34].

У ЦК припинення права власності шляхом викупу майна передбачає дві ситуації: викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю (а також викуп нерухомості, що знаходиться на цій земельній ділянці), а також викуп пам'ятки історії та культури. Обидва названих випадки породжують виникнення права державної власності.

Розглянемо для початку викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю. Як вже зазначалось раніше, ні норми Конституції, ні ЦК України не містять дефініції поняття суспільної необхідності, що є підставою для припинення права власності на землю. Натомість примусове відчуження земельної ділянки нормами Земельного кодексу України, зокрема у ст.146 іменується викупом земельних ділянок для суспільних потреб. Хоч офіційного визначення таких потреб і не зазначено, та названі приклади: спорудження будівель, споруд органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; спорудження об'єктів оборони та національної безпеки; будівництво та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури тощо [119].

Викуп земельної ділянки може бути добровільним (у разі наявності згоди власника ділянки) або примусовим (за рішенням суду з ініціативи органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень). Важливо, що у випадках примусового викупу орган, який ухвалив рішення про викуп, зобов'язаний письмово повідомити її власника про викуп, який передбачається здійснити, не пізніше як за один рік до викупу. Зазначений строк не може бути скороченим державним органом.

Плата за земельну ділянку, яка викупується, визначається за домовленістю сторін. Постановами КМУ затверджено Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення від 16 листопада 2016 р. № 831 [246] та Методику експертної грошової оцінки земельних ділянок від 11 жовтня 2002 р. № 1531 [247], які необхідні для застосування органом, що ухвалює відповідне рішення про викуп. Та все ж остаточне визначення ціни викупу відбувається шляхом встановлення ринкової вартості земельної ділянки і нерухомого майна, під якою мається на увазі та ціна, за якою зазначене майно могло бути реалізованим у певній місцевості за умовами вільного продажу на момент викупу. При цьому обов'язковим є вираховування категорії земель, місцезнаходження земельної ділянки тощо. І якщо власнику земельної ділянки належить нерухоме майно, що розташоване на цій ділянці, то ціна викупу повинна включати і його ринкову вартість.

Втрата права власності на нерухоме майно, що розташоване на викупленій земельній ділянці відбувається якщо позивач доведе, що використання земельної ділянки, викупленої у зв'язку із суспільною необхідністю, є неможливим без припинення права власності на це майно. Суд зокрема може постановити рішення про знесення жилого будинку, інших будівель, споруд, насаджень, які розміщені на земельній ділянці, що підлягає викупу, або про перенесення їх за бажанням власника на іншу земельну ділянку та їх відбудову, якщо це можливо.

У разі знесення або перенесення зазначених об'єктів на іншу земельну ділянку особа має право на попереднє відшкодування збитків, у тому числі витрат на поліпшення якості земельної ділянки та упущеної вигоди. Особа, право власності якої припинилося, має право вимагати надання їй іншої, рівноцінної за якістю, земельної ділянки в межах цього населеного пункту. Знесення жилого будинку не допускається до забезпечення особи, яка проживала у ньому як власник, та членів її сім'ї, а також особи, яка проживала у ньому як наймач, та членів її сім'ї помешканням у розмірі та в порядку, встановлених законом. До набрання законної сили рішенням суду про викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю власник має право розпорядитися жилим будинком, іншими будівлями, спорудами, насадженнями, що розміщені на цій земельній ділянці на власний розсуд (ст. 351 ЦК).

Отож, припинення права державної власності на викуплену земельну ділянку може відбутись у тому випадку, якщо рішення про її викуп відмінено, проте органи державної влади не здійснюють дій по поверненню майна у власність особі. Тобто це ситуації, коли навіть не сама держава як власник не виконує певних рішень суду, а представники конкретних органів державної влади. Відтак суд може прийняти рішення про примусове влучення вже із державної власності земельної ділянки і передачу її попередньому власнику.

Ситуація із викупом пам'ятки історії та культури є аналогічною.

Якщо йдеться про реквізицію майна у власника то необхідно врахувати, що п. 6 ст. 363 встановлює: «Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку» [27]. Тож і у цьому випадку за відсутності згоди представників органів державної влади або їх бездіяльності, попередній власник може претендувати на примусове повернення майна у його власність.

Найбільша кількість припинень права державної власності, що відбулось останніми роками, пов'язана із воєнними діями, що мають місце на Сході нашої держави. Йдеться про реальне знищення майна держави, яке відбулось з позицій розглянутих нами класифікацій поза волею власника і в примусовому порядку. Так, лише на початку військових дій на Донбасі знищено більше 600 підприємств, з них 396 в Донецькій області і більше 200 - у Луганській. Це ті підприємства, які швидко відновити не вдасться. Мова йде про фізичне знищення [248]. Ті підприємства, що не знищені фізично відібрано в Україні завдяки націоналізаційному законодавству злочинної влади ДНР і ЛНР.

Найгірше, що в таких умовах із націоналізованих підприємств все цінне устаткування вивозиться в Російську Федерацію, тож за умови навіть подолання збройного протистояння, повернути державі відібране у неї майно буде нереально. Тож його де-факто варто прирівнювати до попередньої категорії фізично знищеного майна.

Підводячи підсумок питанню умов та порядку припинення права державної власності за окремими підставами, варто зазначити, що в основному припинення прав її власності відбувається з її волі. Випадки припинення без волі мають місце вкрай рідко, лише військові події на Сході України внесли свої корективи і фізичне знищення майна відбувається саме завдяки їм. Окупація Криму, що пройшла без військових дій дала змогу принаймні зберегти фізично майно, що належить державі, та поки окупація триватиме держава як власник не може здійснювати правомочностей володіння, користування а розпорядження щодо свого майна.

Висновки до розділу 3

Розглядаючи поняття припинення права державної власності нами вказувалось на наявність достатньо значної кількості дефініції. Загалом під

припиненням права власності можна розглядати припинення правовідношення, у якому особа була наділена суб'єктивними правами. Про припинення суб'єктивного права власності можна стверджувати виключно у випадках остаточного припинення цих правомочностей та за умови неможливості їх відновлення в майбутньому відповідно до існуючих підстав.

Важливо, що із моментом припинення права власності, припиняються і певні обов'язки щодо конкретного права. Зокрема, особа втрачає обов'язок утримувати майно, не несе ризику випадкової загибелі або пошкодження майна, у нього зникає зобов'язання додержуватися моральних засад суспільства при здійсненні своїх прав та виконанні своїх обов'язків щодо майна, на яке він втратив свої право власності.

Значна увага в дослідженні нами приділена питанню способів волевиявлення у процедурі припинення прав державної власності.

В межах підстав припинення права державної власності з волі власника нами розглянуто: відчуження державою свого майна; об'єктів державної власності в порядку, визначеному законодавством; споживання майна; передача державного майна у комунальну власність та знищення майна. У межах припинення поза волею власника слід розглядати: припинення через визнання рішень, дій та угод, що лежали в основі набуття права державної власності недійсними, і також знищення майна.

Відчуження державою свого майна може здійснюватись достатньо різними механізмами і способами. Основу нормативно-правового регулювання питання відчуження державного майна складають норми ЦК України та Постанови Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 803 Про затвердження Порядку відчуження об'єктів державної власності. Основоположним моментом відчуження майна згідно Порядку є те, що воно здійснюється шляхом його продажу на електронному аукціоні. При цьому необхідно врахувати особливості правового режиму окремого майна, наявність встановлених законодавчими актами обтяжень чи обмежень стосовно розпорядження майном.

Приватизацію слід визнати наймасштабнішою формою відчуження державного майна, причому вона здійснювалась як на оплатній, так і на безкоштовній основі. Вказаний спосіб відчуження продовжується і донині, та якщо характерним для нього в попередні періоди було пришвидшення, напрацювання нормативної основи тощо, то зараз основним є збереження стратегічних для нашої держави підприємств. Серед способів приватизації, які визначені законодавством слід назвати: продаж на аукціоні з умовами та без умов; продаж на аукціоні зі зниженням стартової ціни; продаж на аукціоні з покроковим зниженням стартової ціни і наступним поданням цінових пропозицій; продаж на аукціоні за методом вивчення цінових пропозицій; шляхом викупу об'єктів приватизації.

У дослідженні наголошується, що в процесі приватизації не прийнято було до уваги реституційні процеси, які відбувались в усіх демократичних країнах. Слід було повернути збережене націоналізоване майно попереднім власникам, а вже потім починати процеси приватизації. Зараз також є можливість запуску вказаного процесу, проте необхідно на нашу думку враховувати вже отримане в процесі приватизації особами. Такі дії наблизили б Україну до тих стандартів поваги до прав власності, що існують в європейських країнах.

Списання майна також визнана підставою припинення прав державної власності і проаналізовано у зв'язку з цим Постанову КМУ від 8 листопада 2007 р. N 1314 про затвердження Порядку механізму списання об'єктів державної власності.

Передача державного майна у комунальну власність є одним із випадків добровільного припинення прав власності, що характерне виключно для держави. У зв'язку з передачею майна нами досліджувались норми, що до недавнього часу були декларативними і лише останнім часом запрацювали.

Знищення майна нами розглядається у двох категоріях - з волі держави і поза її волею. Аналізу підлягали випадки знищення атомного озброєння і знищення в наслідок військових дій на Сході України.

Також у дослідженні вказується на можливість примусового позбавлення прав власності держави у випадках відміни актів та інших нормативних документів, які лягли в основу отримання нею вказаної власності.

РОЗДІЛ 4.

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

4.1. Характеристика суб'єкта прав державної власності та правовий статус суб'єктів здійснення цих прав

Суб'єктом права державної власності є держава Україна. Хоч така норма прямо і не викладена в Конституції України чи ЦК України, та вона прямо впливає із ст. 326, в якій вказується: «У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна». Ми навели цю норму, аби показати наскільки трансформувалось розуміння суб'єкта права державної власності.

Не вникатимемо у розуміння суб'єкта права державної власності в СРСР, оскільки це була інша держава і ми вже описували вказане розуміння раніше. Тут же проаналізуємо саме державу Україну як суб'єкта права власності.

Отож, ст. 31- 32 Закону України «Про власність» встановлювали, що «До державної власності в Україні належать загальнодержавна (республіканська) власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність). Суб'єктом права загальнодержавної (республіканської) власності є держава в особі Верховної Ради України» [82].

Оскільки на час прийняття закону було розуміння, що держава є специфічним суб'єктом права власності, то реалізація повноважень власника полягає в наданні нею права вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ, що належать державі, а також в особливих засобах здійснення державою своїх правомочностей власника. Ці функції держави визначаються як управлінські.

Завдяки такому прописуванню, що суб'єктом є держава в особі Верховної Ради України у багатьох науковців і практиків складалось враження щодо певного роздвоєння суб'єкта державної власності. Посилювалось таке враження через подальшу норму статті, що суб'єктом

права державної власності на землю виступає Верховна Рада України на землі загальнодержавної власності України.

Невдалість конструкції пояснюється тим, що законотворці намагались вже відійти від сформованого соціалістичною доктриною абстрактного розуміння народу як єдиного власника всього державного майна. Так, було відділено виключну власність народу України, а власність держави як політико-правового інституту залишилась окремою формою власності. Оскільки держава є не індивідуалізованим суб'єктом, вважалось, що повноваження власника за неї обов'язково мають виконувати певні державні органи. І якщо з чисто практичної точки зору було й доцільно вписувати в особі кого буде представлена держава як власник, то з теоретичної точки зору це викликало цілу хвилю обурення і несприйняття.

У Конституції України такої сумнівної конструкції суб'єкта не передбачалось. І вказуючи: «Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону» [34], законотворцями не лише офіційно відділено від державної власності комунальну власність як окрему форму, а й чітко прописується державна власність, замість загальнодержавної.

Цивільний кодекс України вніс ще більше ясності у питання визначення суб'єкта, адже зазначив, що «Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади» [27]. Цим було внесено конкретику щодо статусу державних органів, які діють «від імені та в інтересах», а не «в особі». Встановлюються свого року представницькі відносини, що мають характер управлінських. Тобто органи державної влади, як вказує Майданик Р.А., згідно зі своєю компетенцією здійснюють ті чи інші повноваження держави як власника, але самі вони суб'єктами права власності не є.

Якщо аналізувати власне державу як власника, то слід виділи кілька основоположних її особливостей:

- держава поєднує в собі публічно-правове та приватно-правове начало. Основними для держави є публічно-правові віносини, в яких вона бере участь, а приватно-правові є другорядними;

- держава як політичний суверен встановлює нормативно-правове регулювання власності, при цьому встановлює його і для себе;

- те, що держава є носієм особливого правового статусу визначає необхідність виключної належності майна, що не може перебувати в жодного іншого власника;

- держава, завдяки поєднанню публічно-правових та приватно-правових функцій, змушена передати обидві категорії в управління державним органам. Тому визначення категорії управління відбувається завдяки розгляду з тих позицій, у якому вигляді здійснює держава ці повноваження;

- держава як власник через уповноважені органи управління, чітко та прозоро визначає комерційні та некомерційні (соціальні) цілі діяльності суб'єктів господарювання;

- держава здійснює управління та контроль без втручання в операційну діяльність суб'єкта господарювання. Функції держави як регулятора мають бути відокремлені від функцій держави, як суб'єкта управління суб'єктами господарювання [249].

Вказані особливості і визначають можливості реалізації держави як власника. Державні органи, на які покладені функції діяти від імені та в інтересах держави, називаються суб'єктами управління.

Станом на сьогодні в Україні визначено понад 80 суб'єктів управління об'єктами державної власності. Їм підпорядковано більше 3500 суб'єктів господарювання державного сектору економіки різної організаційно-правової форми. І до речі більшість з яких володіють майном на праві оперативного управління й не здійснюють господарської діяльності. Відтак вони не лише не приносять прибутків, а й вимагають відповідних фінансових впливань. Та така їх особливість і зумовлює існування саме в складі державної

власності. Завдяки ним держава реалізує свої публічно-правові функції, а тому їх роль просто інша, не пов'язана з реальним сектором економіки.

Значна кількість суб'єктів господарювання, що володіють державним майном на праві господарського відання є зараз збитковими, а це робить їх потенційним джерелом фіскальних ризиків. До прикладу, більше 80 державних підприємств визнані суб'єктами господарювання, що мають податковий борг і внесені до реєстру, з яким працює Департамент податкового боргу Державної податкової служби України [250].

Вказаний негативний стан речей із підприємствами державного сектору економіки зумовлений недостатньою якістю механізмів контролю та незадовільним рівнем прозорості. Відтак діяльність значної частини суб'єктів господарювання є джерелом корупційних ризиків та реальних збитків держави. Наявні механізми управління суб'єктами господарювання є малоефективними, а це, в свою чергу, призводить до незадовільних фінансових результатів їх діяльності та низьку конкурентоспроможність.

Як вказують розробники Основних засад впровадження політики власності щодо суб'єктів господарювання державного сектору економіки, «На сьогодні існують організаційно-правові форми суб'єктів господарювання, що діють виключно на основі державної власності, з особливим правовим статусом майна, закріпленого за такими суб'єктами на праві господарського відання та праві оперативного управління. Суб'єкти, що функціонують в таких організаційно-правових формах не можуть здійснювати ефективно свою діяльність, оскільки вони фактично не володіють переданим їм в управління майном» [249].

Пояснюють вони вказане відсутністю розмежування функцій уповноваженого органу управління як регулятора галузі та суб'єкта нормотворення з одного боку та власника з іншого. Це виникає, на їх думку, конфлікт інтересів і, як наслідок, неефективне управління. Окремі функції управління нечітко розмежовані між Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншим центральними органами виконавчої влади. Деякі

функції виконуються одним органом, а мають бути незалежними одна від одної. Суперечливі цілі, встановлені для суб'єктів господарювання, є значним ризиком. Розмежування комерційних та некомерційних (соціально-політичних) функцій вимагає більшої чіткості. Саме вказаними факторам і обумовлюються виклики, з якими стикається держава як власник при провадженні управління суб'єктами господарювання.

Розглянемо детальніше суб'єктів управління державною власністю і їх правовий статус. Отож, згідно Закону України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 року, суб'єктами управління державною власністю є: Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності; міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні органи (далі - уповноважені органи управління); Фонд державного майна України; органи, що забезпечують діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами; державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії, інші державні господарські організації (далі - господарські структури), державне підприємство, установа, організація або господарське товариство, 100 відсотків акцій (часток) якого належить державі або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі; Національна академія наук України, галузеві академії наук; Державна керуюча холдингова компанія має статус уповноваженого органу управління щодо об'єктів управління державної власності, що передані до її статутного капіталу та статутного капіталу її корпоративних підприємств [15].

Як бачимо із наведеного переліку, Верховна Рада України вже не згадується в якості суб'єкта управління. Це вірна позиція, адже до прийняття Конституції України саме ВРУ була основним суб'єктом управління державною власністю. Це входило в суперечність з самими засадами її

діяльності як законодавчого органу влади. Станом на зараз вона як і належить в законодавчому плані формує правові основи власності, визначає які об'єкти не можуть підлягати приватизації й затверджує приватизаційні закони. То ж функції залишились виключно законодавчого характеру.

Кожен із названих суб'єктів управління має чітко визначений обсяг повноважень і лише Кабінет Міністрів України відзначається певною подвійністю функцій. Йдеться про передбачені ст. 5 Закону норму, що «Кабінет Міністрів України є суб'єктом управління, що визначає об'єкти управління державної власності, стосовно яких виконує функції з управління, а також об'єкти управління державної власності, повноваження з управління якими передаються іншим суб'єктам управління, визначеним цим Законом» [15]. Тобто КМУ частину майна залишає за собою і самостійно здійснює управління щодо нього, а частину передає іншим суб'єктам управління. Саме з приводу першої частини власності КМУ здійснює загальне управління власністю.

Якщо проаналізувати достатньо обширну кількість повноважень КМУ, які передбачені нормами ст. 5 Закону, то їх можна систематизувати наступним чином. Кабінет Міністрів України:

«Визначає: органи виконавчої влади та державні колегіальні органи, які здійснюють функції з управління об'єктами державної власності; умови створення та діяльності господарських структур; критерії, відповідно до яких утворення наглядової ради є обов'язковим на державних унітарних підприємствах (крім підприємств оборонно-промислового комплексу) та, з урахуванням законів України, в господарських товариствах, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі; критерії віднесення державних унітарних підприємств та господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі, до таких, фінансова звітність (у тому числі консолідована) яких підлягає обов'язковій перевірці незалежним аудитором, залежно від балансової вартості активів таких державних унітарних підприємств чи господарських

товариств; істотні умови договору, який укладається з Адміністратором електронної торгової системи та оператором електронного майданчика - юридичною особою, що має право використовувати електронний майданчик; порядок здійснення контролю за виконанням функцій з управління об'єктами державної власності; порядок спрямування коштів, визначених Державним бюджетом України, на фінансування витрат, пов'язаних з викупом часток (акцій) вторинної емісії господарських організацій з корпоративними правами держави, та заходи щодо реструктуризації, досудової санації та інші заходи, які стосуються функціонування об'єктів державного сектору економіки; порядок відрахування до державного бюджету частини чистого прибутку (доходу) державними унітарними підприємствами та їх об'єднаннями, господарськими товариствами, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави, та господарськими товариствами, 50 і більше відсотків акцій (часток, паїв) яких знаходяться у статутних капіталах господарських товариств, частка держави в яких становить 100 відсотків, які не прийняли рішення про нарахування дивідендів до 1 травня року, що настає за звітним; конкурсного відбору керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки; оплати праці і винагороди керівникам державних підприємств тощо.

Встановлює: порядок передачі об'єктів державної власності суб'єктам управління, визначеним цим Законом; критерії ефективності управління об'єктами державної власності та порядок їх застосування.

Приймає рішення про: створення, реорганізацію та ліквідацію господарських структур і визначає уповноважені органи управління, які здійснюють контроль за їх діяльністю; створення, реорганізацію та ліквідацію казенних підприємств і визначає центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких вони належать; передачу відповідно до закону об'єктів державної власності в комунальну власність, дає згоду на передачу об'єктів з комунальної в державну власність; про передачу

повноважень з управління корпоративними правами держави уповноваженим органам управління та господарським структурам.

Призначає на посади та звільняє з посад керівників господарських структур, стосовно яких функції з управління виконує Кабінет Міністрів України; позапланові ревізії та перевірки використання об'єктів управління державної власності та встановлює порядок їх проведення.

Розробляє та укладає міжнародні договори України щодо об'єктів державної власності України згідно із законодавством.

Затверджує методики: оцінки об'єктів оренди, розрахунку, розподілу і використання плати за оренду (суборенду) державного майна; оцінки майна; розрахунку концесійних платежів; річні фінансові плани державних підприємств, що є суб'єктами природних монополій, та державних підприємств, плановий розрахунковий обсяг чистого прибутку яких перевищує 50 мільйонів гривень; перелік об'єктів великої приватизації, що підлягають приватизації; умови продажу об'єктів великої приватизації державної власності; перелік об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави.

Виконує відповідно до законів інші функції з управління об'єктами державної власності [15].

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності відповідно:

Забезпечує: формування державної політики, визначення загальних принципів та пріоритетних напрямів розвитку у сфері управління об'єктами державної власності, у тому числі корпоративними правами держави; формування та реалізацію державної фінансової політики, забезпечення формування та реалізацію державної дивідендної політики в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України; координацію діяльності щодо підвищення професійного рівня посадових осіб уповноважених органів

управління, які виконують функції з управління корпоративними правами держави.

Визначає критерії ефективності управління корпоративними правами держави;

Здійснює методологічне та, у межах власних повноважень, нормативно-правове забезпечення питань управління об'єктами державної власності, зокрема щодо: інвентаризації та обліку об'єктів державної власності; оцінки ефективності управління об'єктами державної власності; оцінки рівня кваліфікації керівників підприємств державного сектору економіки; спільної діяльності, де однією із сторін є підприємства державного сектору економіки; управління корпоративними правами держави, зокрема забезпечення її представництва в органах управління господарських товариств, у статутних капіталах яких є державні корпоративні права; єдиного моніторингу ефективності управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами держави; захисту майнових прав держави; контроль за виконанням суб'єктами управління функцій з управління об'єктами державної власності шляхом проведення єдиного моніторингу ефективності управління об'єктами державної власності.

Отримує за затвердженою ним формою від органів управління інформацію про: фінансово-господарську діяльність кожного окремого суб'єкта господарювання державного сектору економіки, що перебуває у сфері їх управління; стан об'єктів державної власності, у тому числі корпоративних прав держави, що перебувають у їх управлінні; укладені контракти з керівниками суб'єктів господарювання державного сектору економіки.

Формує та веде реєстр укладених контрактів з керівниками суб'єктів господарювання державного сектору економіки в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України; за пропозицією суб'єктів управління перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; за пропозицією уповноважених органів управління переліки

державних підприємств, що підлягають корпоратизації, та затверджує графіки її проведення; а пропозицією уповноважених органів управління пропозиції щодо критеріїв віднесення підприємств до тих, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, та пропозиції щодо переліку таких підприємств;

Подає Кабінету Міністрів України пропозиції щодо доцільності придбання державою пакетів акцій (часток) господарських товариств, утворених у процесі приватизації (корпоратизації), в інших власників та акцій додаткової емісії у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [15].

Повноваження уповноважених органів управління є наймасовішими з-поміж інших суб'єктів, адже вони виконують найбільшу частку роботи в питаннях управління.

Повноваження Фонду державного майна також є доволі масовими. Так, стосовно державних підприємств, установ і організацій: виступає орендодавцем цілісних майнових комплексів державних підприємств, організацій, їх структурних підрозділів; здійснює контроль за використанням орендованих цілісних майнових комплексів державних підприємств, організацій, їх структурних підрозділів, виконанням умов договорів оренди цілісних майнових комплексів державних підприємств, поверненням цілісних майнових комплексів державних підприємств до сфери управління уповноважених органів управління після закінчення строку дії договорів оренди; виступає від імені держави засновником господарських організацій, до статутних капіталів яких передається державне майно, у тому числі холдингових компаній та підприємств, які підлягають корпоратизації відповідно до законодавства; виступає в установленому порядку правонаступником державних підприємств стосовно суб'єктів господарювання, раніше створених за їх участю, а також державних внесків до статутного капіталу недержавних суб'єктів господарювання; приймає рішення про створення, реорганізацію (реструктуризацію) та ліквідацію

підприємств і організацій, заснованих на державній власності, що перебувають у його управлінні та багато іншого.

Основна мета аналізованого закону – чіткий розподіл функцій з управління державним майном між різними органам державної виконавчої влади. Саме передбаченими повноваженнями визначається міра їх втручання у володіння, користування і розпорядження державним майном тими юридичними особами, яким воно передано на праві оперативного управління або господарського відання.

Та це міра втручання, зумовлена необхідністю здійснення контролю за ефективністю використання майна, що є власністю держави і вона визначається колом повноважень суб'єктів управління. Та цього не достатньо, щоб говорити про зміст вказаних речових прав, адже Законом встановлюються певні обмеження, які впливають визначають цей зміст. Зокрема, серед обмежень можна назвати заборону на передання державних корпоративних прав господарським товариствам для формування їх статутних фондів, за винятком випадків передачі цих прав до статутних фондів державних акціонерних товариств і державних холдингових компаній. Тож навіть в обмеженнях існують винятки. І обрана законодавцем техніка прописування норми щодо обмежень є вірною, на нашу думку, адже виходить що заборона стосується абсолютно усіх випадків і лише стосовно двох господарюючих суб'єктів вона не застосовується. Якщо б цих два суб'єкти прописати окремою нормою, то втратилась би всеосяжність обмеження і при правозастосуванні виникали б плутанини.

Також прикладом обмеження права розпорядження є норма ч. 9 ст. 11 Закону, що «нерухоме майно об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації, не може бути відчужене, вилучене, передане до статутного капіталу господарських організацій і щодо такого майна не можуть вчинятися дії, наслідком яких може бути їх відчуження. Зазначені обмеження не поширюються на рішення органів управління господарських товариств, Фонду державного майна України або уповноважених органів управління

про передачу об'єктів соціальної сфери, гуртожитків та об'єктів незавершеного капітального будівництва у комунальну власність (крім об'єктів соціальної сфери, гуртожитків та об'єктів незавершеного будівництва, що перебувають у господарському віданні чи в оперативному управлінні військових частин, закладів, установ та організацій Збройних Сил України) та на відчуження шляхом приватизації, а також на рішення державних підприємств, установ і організацій, господарських товариств, у статутному капіталі яких 100 відсотків акцій (часток) належать державі, про відчуження житла працівникам таких підприємств, установ, організацій та господарських товариств шляхом продажу, що здійснюється на виконання умов укладених колективних договорів без застосування конкурентних засад [15].

Для аналізу співвідношення повноважень суб'єктів управління державною власністю із принципами такого управління слід вказати наступне:

1) принцип винятковості зобов'язує суб'єктів управління визначити перелік суб'єктів господарювання, які доцільно залишити у державній власності, і при цьому щорічно переглядати переліки таких суб'єктів.

Якщо рішення щодо залишення в державній власності є негативним, то приймається рішення щодо: передачі майна в концесію; застосування державно-приватного партнерства; приватизації державного майна; передачі його в комунальну власність; реорганізації або припинення. Обрання того чи іншого способу припинення права державної власності має бути обґрунтованим і пройти погодження всіх передбачених інстанцій.

2) принцип чітких цілей діяльності суб'єктів господарювання реалізується через зобов'язання суб'єкта управління як учасника/акціонера встановити, в строки встановлені законодавством, стратегічні цілі суб'єктів господарювання, що належать до сфери його управління та контролювати їх досягнення. Так некомерційні цілі встановлюються для діяльності, що здійснюється на виконання соціальних функцій держави для досягнення

економічних і соціальних результатів, проте без мети одержання прибутку. Загальносуспільні інтереси, на задоволення яких спрямована діяльність суб'єкта повинні бути обґрунтовані, чітко визначені та оприлюднені. Комерційні цілі встановлюються для діяльності, що здійснюється з метою отримання прибутку. У діяльності суб'єктів господарювання, що виконують комерційні цілі, має простежуватись чітке дотримання стратегічного бізнес-плану. Вказане дозволить забезпечити: підвищення інвестиційної привабливості; сталий прибуток від діяльності та його збільшення, виплату дивідендів, а також довгостроковий розвиток підприємства.

3) принцип паритетності реалізується через вимогу до суб'єктів управління здійснювати свою діяльність в чіткій у відповідності до норм національного та міжнародного законодавства, міжнародних принципів корпоративного управління та контролювати дотримання ними конкурентних умов та вказаних принципів. Вчені стверджують про нагальну необхідність перетворення особливо важливих для економіки України підприємств з державних унітарних підприємств в акціонерні товариства, 100% акцій яких належить державі [149]. Саме таким чином, вважають вони, управління такими підприємствами може стати ефективним.

Зазначимо тут ще додатково,

4) принцип розмежування функцій впливає на те, що для суб'єктів управління та суб'єкта формування державної політики, держава виписує функції з управління об'єктами державної власності з дотриманням наступних основних засад:

- у сфері управління об'єктами державної власності по відношенню до суб'єкта господарювання держава, в особі уповноваженого органу управління, діє як засновник з урахуванням наданих законодавством та статутом суб'єкта господарювання повноважень; в інших випадках держава діє в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законодавством України;

- заборони незаконного втручання органів державної влади, їх посадових осіб у господарську діяльність суб'єктів господарювання;
- формування кваліфікованої та незалежної наглядової ради та правління суб'єкта господарювання з дотриманням принципів та вимог законодавства України;
- послідовного впровадження кращих практик корпоративного управління суб'єктами господарювання;
- закріплення у статуті суб'єкта господарювання чіткого розподілу повноважень між його органами з дотриманням принципу уникнення дублювання повноважень [149].

5) принцип професійності в управлінні суб'єктом господарювання реалізується тим, що суб'єкт управління визначає розмір винагороди членів наглядових рад в суб'єктах господарювання, що належать до сфери його управління, відповідно до порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

6) принцип транспарентності визначає необхідність суб'єктів господарювання бути публічними. Зокрема, вони звітують про свою діяльність, проводять аудит фінансової звітності відповідно до міжнародних стандартів, у випадках передбачених законодавством України.

Довіра до суб'єкта господарювання формуватиметься виключно тоді, коли буде забезпечена максимальна прозорість фінансової документації, представлена інформація про всі великі угоди, запроваджено незалежний аудит та оцінка, практикується опублікування планів і стратегії розвитку.

7) принцип соціальної відповідальності передбачає вжиття всіх необхідних заходів органами управління суб'єкта господарювання для: створення оптимальних умов для роботи, розвитку та реалізації власного потенціалу персоналу; недопущення дискримінації в трудових відносинах; забезпечення енергоефективності та безпечності робочих місць; мінімізації шкідливого впливу на навколишнє середовище; обмеження будь-якої співпраці з резидентами держави-агресора.

Варто визначити і об'єкти управління державної власності, на які поширюється дія аналізованого закону. Отож, об'єктами управління є:

майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління;

майно, яке передане державним комерційним підприємствам (далі - державні підприємства), установам та організаціям;

майно, яке передане державним господарським об'єднанням;

корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій (далі - корпоративні права держави);

державне майно, що забезпечує діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України;

державне майно, передане в оренду, лізинг;

державне майно, передане та/або створене (збудоване) на підставі договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (у тому числі концесійного договору);

державне майно, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій;

державне майно, передане в безстрокове безоплатне користування Національній академії наук України, галузевим академіям наук;

безхазяйне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду;

державне майно, надане суб'єкту господарювання на праві господарського відання відповідно до законодавства [15].

4.2. Об'єкти права державної власності та їх правовий режим

Стаття 177 ЦК України встановлює види об'єктів цивільних прав, вказуючи, що «Об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні

папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага» [27]. Однак, як вказує О.В. Дзера, «не усі з перерахованих у ній об'єктів можуть бути водночас об'єктами права власності. Об'єктами прав власності можуть бути будь-які рухомі чи нерухомі речі, їх сукупність (майно)» [1, с. 206].

Прирівнюються до речей за правовим режимом і тварини, крім випадків передбачених законодавством.

Загальні положення щодо поділу речей на рухомі й нерухомі, подільні й неподільні, визначені родовими або індивідуальними ознаками, споживні й неспоживні, головні й приналежності, одинарні та складні описувати в межах даного дослідження немає необхідності. Зазначимо лише, що певні речі, визначені законом, не можуть бути у власності фізичних чи юридичних осіб, а можуть перебувати лише у державній власності.

Аналізуючи особливість права державної власності, звернемось до наукового дослідження Харитонова Є.О. та Старцева О.В., які вказують, що: «Право державної власності - це влада держави використовувати, тобто управляти, володіти, користуватися, розпоряджатися майном, яке їй належить. Суб'єктом є держава Україна, що представляє спільні інтереси народу. Вона може бути власником будь-яких речей, навіть тих, які вилучені з цивільного обігу та обмежені в обігу. Тобто, у державній власності знаходяться грошові кошти, майно, які належать державі Україна. Згідно закону, коло об'єктів права державної власності не обмежене» [251, с. 286]. Тож держава як суб'єкт власності відрізняється від приватних та колективних власників тим, що майно, яким вона володіє, не залежить від статусу оборотоздатності. І вилучені із цивільного обороту і обмежено оборотоздатні об'єкти цивільних прав є повноцінними об'єктами державної власності.

Попри те, що класифікацій речей наукою цивільного права вироблено значну кількість, нами аналізуватиметься саме класифікація за оборотоздатністю, оскільки саме ця класифікаційна характеристика

відмежовує державну власність від інших форм власності. Нагадаємо, що оборотоздатністю слід вважати «можливість особи вільно розпоряджатися ними шляхом оплатної чи безоплатної передачі у власність чи володіння іншим суб'єктам» [252, с. 37].

Варто відзначити, що за нормами ЦК України (ст. 178), види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), мають бути прямо встановлені у законі. Види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом (об'єкти, обмежено оборотоздатні), встановлюються законом [27]. Всі інші об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином.

Досліджувані відмінності у статусі речей, залежно від оборотоздатності, були встановлені ще Римським приватним правом. Так, вилученими з обігу речами вважалися повітря, проточна вода, моря з усім вмістимим. До цієї групи римляни відносили також публічні речі, тобто речі, що належали римському народу: громадські будинки, укріплення, театри, стадіони, бані, державну землю та рабів. Вилученими з обігу вважалися й речі божественного права, що призначались для релігійних цілей і тому вони не могли бути об'єктами власності окремих осіб: храми, їх оздоблення, місця поховання померлих. Всі інші речі були в обігу [22, с. 87]. Як бачимо, римське право в категорії вилучених з обігу вважало речі і які належать римському народу, і які належать державі, як суб'єкту публічної влади.

На таких же підставах поділяються речі, що вилучені із цивільного обороту і в сучасному національному законодавстві. Так, Конституція України у ст. 13 визначає: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського

народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією»[34]. Відтак всі інші вилучені із цивільного обороту речі вважатимуться власністю держави Україна. Визначення приналежності вказаних об'єктів до об'єктами права власності Українського народу є вкрай важливим, оскільки найвища юридична сила Конституції України гарантує втілення вказаної норми у життя. Як справедливо зазначає Н.С.Кузнєцова, «в Україні, як і в усіх Країнах СНД, вихідні засади права власності, становлять саме конституційні норми» [253, с. 7]. Ми відому вчену в цьому цілком підтримуємо, вважаючи, що закладення основних засад права власності на конституційному рівні дозволяє еволюціонувати законодавству нижчої юридичної сили без шкоди суб'єктам права власності.

Нагадаймо, що згідно ст. 178, види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), мають бути прямо встановлені у законі. Попри наявність вказаної норми, окремого закону, що визначив би такі види об'єктів ще досі не прийнято. Чинною є Постанова Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 24 січня 1995 року [254], в якій встановлюється перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України, а також спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна.

Так, вилученими з обігу вважаються:

1. Зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї, зазначеної в додатку N 2, і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, що придбаваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси.

2. Вибухові речовини й засоби вибуху. Всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали та обладнання для його виробництва.

3. Бойові отруйні речовини.
4. Наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікарські засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря).
5. Протиградові установки.
6. Державні еталони одиниць фізичних величин.
7. Спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації.
8. Електрошокові пристрої та спеціальні засоби, що застосовуються правоохоронними органами, крім газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії [254].

Як бачимо, встановлений перелік речей фактично направлений на забезпечення національної безпеки держави, відтак до виключних об'єктів державної власності вказані речі попали через свою особливу «безпекову» природу. І основне призначення таких речей у державній власності - не отримання прибутку, а забезпечення безпеки своїх громадян.

Звісно, державі Україна належить не лише майно, що вилучене із цивільного обігу, а й те, що використовується з суспільно корисною метою. Частка державного сектора в економіці України за дев'ять місяців 2019 року становила 12,2% від загальної кількості. Тобто, держава володіє основним капіталом, вартість якого перевищує 10% від загальної вартості основних засобів в економіці України [255, с. 232]. Вказана цифра є немалою, як може здатись на перший погляд. Так, за інформацією Фонду державного майна України станом на 01 липня 2019 року за підсумками проведеної інвентаризації об'єктів державної власності, в Реєстрі обліковуються: 20,6 тис. юридичних осіб, які діють на основі лише державної власності і належать до сфери управління відповідного суб'єкта управління; 444 господарських організацій з корпоративними правами держави; більше 1 млн. об'єктів державного майна, з яких: 565,0 тис. об'єктів нерухомого майна державних підприємств, установ, організацій; 558,1 тис. об'єктів державного майна, яке не увійшло до статутних капіталів господарських товариств у процесі корпоратизації, але залишилося на їх балансі; 26,4 тис. об'єктів

державного майна, яке не увійшло до статутних капіталів господарських товариств у процесі приватизації, але залишилося на їх балансі [256].

В якості порівняння вкажемо, що на даний час в Європейському Співтоваристві на державних об'єктах зайнято більше 8 млн. чоловік — майже 11,0 % всіх працюючих за наймом. На них доводиться 12,5 % знов створеної власності і майже 20,0 % валових капіталовкладень до основних фондів (без сільського господарства). Максимально частка держсектора у ВВП Греції - 23,2%; мінімальна - в Нідерландах - 8,3 %. Державні підприємства переважають в енергетиці (близько 70,0 % всіх зайнятих і цієї галузі в Європейському Співтоваристві), на транспорті і в зв'язку (близько 60,0 % зайнятих); у фінансовому секторі (30,0 %) [257].

Варто відмітити, що вплив державного сектора великий також у Австрії, Франції, Іспанії, Італії, Португалії, зокрема, у таких галузях, як автобудування, металургія, суднобудування, харчова промисловість, атомна енергетика, дослідження космосу, хімія тощо. Наприклад, в Італії є міністерство управління пакетами акцій, які знаходяться в державній власності [258, с. 100].

В державному секторі значне місце займають державні резерви сировини, палива, продовольства, які забезпечують національну безпеку будь-якої країни і сприяють економічній стабільності. У світі відома роль стратегічних запасів рідкоземельних та кольорових металів США, які уряд США частково продає при підвищенні світових цін. Після початку енергетичної кризи у багатьох країнах Західної Європи та в Японії створювались державні резерви рідкого палива для захисту національних господарств від можливого нафтового ембарго або різкого підвищення цін [259, с. 58]. Саме вказані приклади і доводять, що Україна за часткою об'єктів державної власності займає середнє місце, в порівнянні з країнами Європейського Союзу. Також, як і в іноземних країнах, державна власність використовується в першу чергу для забезпечення суспільних інтересів, в тому числі забезпечення безпеки.

Повертаючись до питання наявного в державній власності майна, слід вказати, що законодавство до цих об'єктів відносить майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна (ст. 326 ЦКУ). Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 року № 185-V об'єктами управління державної власності визнає:

- майно, яке необхідне для здійснення діяльності Верховної Ради України та інших державних органів;

- землю;

- майно Збройних Сил України, прикордонних та внутрішніх військ, органів державної безпеки;

- оборонні об'єкти. До яких відносяться всі підприємства, що виготовляють елементи озброєння, отруйні та вибухові речовини, радіоактивні матеріали, космічні і літальні апарати, ракетні носії, воєнне спорядження, підприємства і об'єкти, що забезпечують запуск, супровід і обслуговування космічних апаратів, здійснюючи дослідно-конструкторські та науково-дослідницькі роботи в зазначених галузях. До цієї категорії належать також об'єкти зв'язку та інженерної інфраструктури тощо;

- системи транспорту, зв'язку й інформації, які мають загальнодержавне значення;

- єдину енергетичну систему;

- національний банк, його установи;

- грошові кошти державного бюджету;

- страхові, резервні та інші фонди;

- майно держпідприємств;

- об'єкти соціально-культурної сфери;

- майно навчальних закладів;

- інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України. У державній власності може перебувати інше майно, що передане у власність України іншими державами, чи юридичними особами або громадянами [15].

Об'єкти, що належать до державної власності також можуть поділятися на інші види, окрім характеристики оборотоздатності. Йдеться про закріплення за державними юридичними особами. Відтак, надра, земля, інші природні ресурси, грошові кошти державного та місцевих бюджетів, алмазний, валютний фонди, золотий запас є незакріпленими за юридичними особами. Цим майном держава повинна відповідати за своїми зобов'язаннями в разі недостатності грошових коштів для погашення заборгованості. Також особливістю даних об'єктів є презумпція державної власності на об'єкти, що є виключною власністю народу України. Всі інші, відповідно, закріплюються за юридичними особами.

Майно, що належить державі, можна також поділити на те, яке підлягає приватизації, і те, що не може бути приватизоване. Саме цей розподіл підлягає чи не найбільшим змінам. Йдеться про те, що вилучені з обігу речі як були встановлені 1995 році, так і є такими станом на сьогодні. А перелік об'єктів, що не підлягають приватизації є динамічним, і фактично кожне оновлення влади в Україні цей перелік бачить по-новому, причому в сторону суттєвого скорочення. Так, Закон України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 1999 року піддавався змінам більше 30 разів, а 2 жовтня 2019 року взагалі втратив свою чинність. Новою владою прийнято рішення про передання під приватизацію лише у 2020 році більше 300 об'єктів права державної власності.

З приводу об'єктів, що передаються під приватизацію, хотілось би зазначити наступне: добре, якщо б зміна форми власності по конкретному об'єкту дійсно переслідувала благу мету збиткові підприємства зробити прибутковими. На практиці ж маємо докорінно іншу – на підприємстві спеціально здійснюється неефективне управління для того, щоб в подальшому передати його під приватизацію. Причому зі сторони нових власників часто виступають саме ті особи, які і здійснювали це неефективне управління. Приведемо приклад без називання імен, що підтверджує не завжди благий намір зміни форми власності. Отож, ВАТ "Акціонерна

компанія "...", як один із об'єктів, що підлягають приватизації, була піддана експрес-аналізу (аналітичний скоринговий показник, сформований на основі розрахованих значень факторів експрес-аналізу YouControl, що відображає рівень ретельності, з якою рекомендується здійснювати перевірку досліджуваної компанії її контрагентам). Завдяки цьому вдалось встановити, що статус суб'єкта господарювання – в стані припинення; платник податків має податковий борг більше 58 млн. грн.; по VAT є відомості у справі про банкрутство; кількість судових справ за останні 3 роки – 65; відкрито 1 виконавче провадження. По вказаній компанії аналіз видав результат щодо високої ймовірності настання несприятливих фінансових наслідків та незадовільного рівня фінансової стійкості. Останнє твердження ніби і не викликає здивувань, зважаючи на фактичний стан банкрутства компанії. Цікаво, що система видає дані про 197 офіційних повідомлень щодо продажу майна цією компанією.

Важливим результатом дослідження є те, що компанія пов'язана із національним публічним діячем. Саме ця позиція викликала у нас неабиякий інтерес. Національні публічні діячі, нагадаємо, - це особи, що займають особливо відповідальне становище, яке пов'язане із можливістю виникнення конфліктів інтересів та здійснення впливу (в тому числі незаконного) і у сфері господарської діяльності. Зв'язком керівника/ засновника (учасника)/ кінцевого бенефіціарного власника юридичної особи із національним публічним діячем, вважається узгоджена господарська діяльність таких осіб, у тому числі спільний вплив на господарську діяльність суб'єкта господарювання. Пов'язаними особами вважаються також члени сім'ї (особи, які перебувають у шлюбі, а також їхні діти, у тому числі повнолітні, батьки, особи, які перебувають під опікою і піклуванням, інші особи, які спільно проживають та пов'язані спільним побутом) [260]. Отож, серед бізнес-партнерів керівника материнської компанії як мінімум три особи мають статус національних публічних діячів і саме вони будуть зацікавлені в процесі приватизації. З огляду на те, що масштаби впливу публічних діячів і

наслідки конфліктів інтересів є значно більшими порівняно із іншими суб'єктами, господарська діяльність до якої такі особи причетні (зокрема, фінансові операції) мають ретельно перевірятися.

Наявність високоефективного інформаційного забезпечення на сучасному етапі розвитку суспільства мало би стати в нагоді для протидії певним корупційним схемам в процесі зміни форми власності. Відтак, об'єкти, в результаті перевірки яких виникає підстава вважати навмисним неефективне управління, мають бути відкликані зі списку об'єктів приватизації. Це дасть можливість не втратити цінні підприємства з державної власності і, налагодивши ефективний менеджмент, досягти його прибутковості. Якщо ж компанію вже приватизовано, то доведення факту шахрайських дій публічними діячами в спілці з керівництвом компанії має стати передумовою до реприватизаційних процесів.

Особливим об'єктом права державної власності, на який хотілось би звернути увагу – це земля. На праві власності державі Україна можуть належати земельні ділянки, ліси, об'єкти тваринного світу, регіональні ландшафтні парки і зони.

Ст. 80 Земельного кодексу України встановлює, що «Суб'єктами права власності на землю є: а) громадяни та юридичні особи - на землі приватної власності; б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності; в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності» [119]. Тобто суб'єктом права державної власності на землю є держава Україна, яка реалізує це право через Кабінет Міністрів України, Раду Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, державних органів приватизації.

Підстави набуття права власності на землю державою визначені п. 5 ст. 84 Земельного кодексу і це:

«а) відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

б) придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

в) прийняття спадщини;

г) передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;

г) конфіскації земельної ділянки» [119].

Виключні випадки перебування землі у власності іноземних держав передбачені кодексом для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них організацій відповідно до міжнародних договорів. Державі Україна на праві власності відповідно можуть належати земельні ділянки за межами її державних кордонів. Важливо, що правовий режим таких земельних ділянок визначається законодавством відповідної країни.

Існують також категорії земель, на які передбачена заборона передачі у приватну власність. До таких земель належать:

а) землі атомної енергетики та космічної системи;

б) землі під державними залізницями, об'єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту;

в) землі оборони;

г) землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;

г) землі лісогосподарського призначення, крім випадків, визначених цим Кодексом;

д) землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом;

е) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України,

інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук;

є) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи;

ж) земельні ділянки, закріплені за державними закладами професійної (професійно-технічної) освіти;

ж¹) земельні ділянки, закріплені за державними закладами фахової передвищої освіти;

з) земельні ділянки, закріплені за державними закладами вищої освіти;

і) земельні ділянки, що використовуються Чорноморським флотом Російської Федерації на території України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

ї) землі під об'єктами інженерної інфраструктури загальнодержавних та міжгосподарських меліоративних систем, які перебувають у державній власності.

Що стосується лісів, то у державній власності можуть перебувати ліси України, крім лісів, що перебувають у комунальній або приватній власності. Право державної власності на ліси, як зазначено в нормах Лісового кодексу України набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій відповідно до закону [261].

Отож, на сьогоднішній день об'єкти державної власності є фундаментальною основою забезпечення економічної безпеки нашої держави. Соціальна спрямованість цього виду власності полягає у тому, що мета значної частини використання об'єктів такої власності - захистити життя і здоров'я своїх громадян, вберегти незалежність та територіальну цілісність нашої держави. Інша ж частина передбачена для отримання прибутків державою, а відтак залежить від ефективності управління нею. Закріплення єдиних критеріїв оцінки ефективності їх діяльності для всіх

суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності, потребує налагодження відповідної системи прогнозування економічного ефекту від застосування процедур приватизації або реприватизації.

Держава може володіти, користуватися і розпоряджатися усіма видами речей, незалежно від їх оборотоздатності, чого не скажеш про суб'єктів інших форм власності. Цю перевагу слід вміло використовувати і отримані від господарської діяльності прибутки направляти в русло забезпечення економічної стабільності та добробуту нашої держави.

Правове забезпечення режиму об'єктів права державної власності повинно відповідати кращим світовим стандартам і належне інформаційно-аналітичне забезпечення має стати передумовою до законодавчої вимоги його застосування в питаннях дослідження ефективності управління компаніями при прийнятті рішення щодо долі об'єкта державної власності.

4.3. Загальне управління власністю як категорія здійснення права державної власності

Конституція України визначила основи правового регулювання відносин державної власності й управління нею. В ній містяться фундаментальні положення щодо місця державної власності серед інших форм власності, які визнаються рівноправними. Варто зазначити, що згідно Основного Закону, держава Україна має у власності значний обсяг майна, яке використовується її органами і посадовими особами для виконання її основних завдань та функцій. Управління державною власністю здійснюється відповідними, визначеними законом, суб'єктами з метою реалізації загальносупільних потреб та інтересів.

Сьогодні, за умов становлення усіх форм власності, коли змінюється характер державного управління, проводяться приватизаційні процеси в

Україні, актуальним залишається питання дослідження процесу та особливостей управління державною власністю. Зокрема, проблема зміни форми власності з державної на приватну, так і навпаки, говорить про необхідність удосконалення засад управління державною власністю, включення до його механізму функцій, які пов'язані із оптимізацією використання об'єктів державної власності.

Окрім того, актуальності набувають завдання уточнення структури і складу державного майна, визначення основних цілей та принципів його використання, формулювання критеріїв та засад ефективності управління, що потребує детального дослідження та розробки нових підходів та методів до вдосконалення процесу управління державним майном, що відповідали б соціально-економічній ситуації в Україні.

Перш ніж перейти до безпосереднього висвітлення питання загального управління власністю, проаналізуємо понятійно-категоріальний апарат, що застосовується у даному питанні.

Отож, доктринальний підхід до розуміння управління державною власністю зводиться до розуміння його як нормотворчої й організаційно-розпорядчої діяльності органів виконавчої влади та інших уповноважених суб'єктів з метою владно-організуючого впливу на суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном, що належить державі (об'єктами права державної власності)» [262, с. 371].

На думку Є.І. Білокур: «Порівняно із змістом державного управління, необхідно вказати на те, що управління об'єктами державної власності не є певним видом загально родового поняття «управління», а є частиною змісту державної управлінської діяльності... Зміст управління об'єктами державної власності потрібно усвідомлювати із використанням норм цивільного та господарського законодавства» [263].

І. Гуськова стверджує, що «Усе різноманіття наукових підходів до визначення поняття «управління» обумовлене багатогранністю і складністю цього явища, яке дуже важко представити одним визначенням. Тому

представники різних наукових шкіл бачать це явище по-різному і формулюють визначення «управління» по-своєму, розставляючи акценти на тих або інших його аспектах» [264, с. 162].

В Конституції України містяться основні положення щодо місця державної власності серед інших форм власності. У ст. 13 закріплено, що право державної власності від імені Українського народу здійснюють органи державної влади [34]. Схожу норму містить і ЦК України. Так, згідно зі ст. 326 ЦК України від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади [27]. До них належить Президент України, що виступає від імені держави у різних правовідносинах, зокрема здійснює право державної власності. Верховна Рада України також здійснює право державної власності, адже вона затверджує державний бюджет, а також виконує інші повноваження у даній сфері, відповідно до ст. 85 Конституції України.

Згідно з п. 5 ст. 116 Конституції України [34] та ст. 20 Закону України „Про Кабінет Міністрів України” [265], державне управління є одним із основних завдань Уряду, що полягає в управлінні об’єктами державної власності, у тому числі корпоративними правами, а також у делегуванні в установленому законом порядку окремих повноважень щодо управління зазначеними об’єктами міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям та відповідним суб’єктам господарювання, забезпечення розроблення і виконання державних програм приватизації; подання Верховній Раді України пропозицій стосовно визначення переліку об’єктів права державної власності, що не підлягають приватизації.

Закон України „Про управління об’єктами державної власності” від 21 вересня 2006 року № 185-V, дав визначення поняття управління й передбачив систему суб’єктів і об’єктів управління. В ст. 1 цього Закону було встановлено, що управління об’єктами державної власності здійснюється не лише Кабінетом Міністрів України, а й уповноваженими

ним органами та іншими суб'єктами, визначеними цим Законом [15]. Зокрема, це Фонд державного майна України, міністерства та відомства, інші державні органи. До компетенції даних органів входить створення та припинення державних підприємств і установ, а також контроль за їх діяльністю, надання дозволу щодо відчуження ними основних засобів виробництва. Основні повноваження цих суб'єктів визначені в ст. 5 - 10 Закону „Про управління об'єктами державної власності”.

Окрім цього, для кожної із даних категорій суб'єктів законами визначено права та обов'язки, які мають важливе значення під час здійснення їх повноважень. Так, окремими законами регулюється порядок здійснення права власності на об'єкти, які закріплені за навчальними та культурними закладами. Це закони "Про музеї та музейну справу" від 29 червня 1995 року № 249/95-ВР, "Про вищу освіту" від 1 липня 2014 року № 1556-VII тощо.

Виходячи із норм чинного законодавства України зміст права власності включає права володіння, користування та розпоряджання майном (ст. 316 Цивільного Кодексу, далі - ЦК). Згідно ст. 326 ЦК України до об'єктів права державної власності відноситься майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна [27]. Коло таких об'єктів не обмежене.

Здійснення права власності передбачається у ст. ст. 316, 319 ЦК, відповідно до яких, особа здійснює право на майно:

- а) відповідно до закону;
- б) за своєю волею;
- в) незалежно від волі іншої особи;
- г) на власний розсуд;
- д) шляхом реалізації власником правомочностей володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном;
- е) вчиняючи щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону, зокрема;
- є) використовуючи своє майно для підприємницької діяльності (ст. 320 ЦК) [266, с. 427].

Гарантіями здійснення такого права власності, насамперед, є забезпечення всім рівних умов здійснення прав (ч. 3 ст. 319 Цивільного кодексу) та невтручання держави у здійснення права власності (ч. 6 ст. 319 Цивільного кодексу), а також непорушність самого права власності (ст. 321 ЦК)[27].

Окрім того, відбувається таке здійснення права власності або прямо або опосередковано. Пряме здійснення характерно для приватних власників, опосередковано - для народу України, територіальних громад, що свої права здійснюють через уповноважених осіб. Допускається і поєднання обох способів.

Отже, при здійсненні управління державною власністю суб'єкт, що здійснює функцію державного управління, є суб'єктом, який наділений господарською компетенцією, і здійснює організаційно-господарські повноваження. Управління державною власністю здійснюється відповідними суб'єктами з метою надання державою суспільних послуг та забезпечення інтересів. Здійснюючи зазначені функції, органи державної влади діють не як суб'єкти права власності, а як представники останньої: вони діють не від власного імені й не у своєму інтересі, а від імені й в інтересі держави в цілому, носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в якій є її народ [267].

Особливістю державної власності також є те, що це власність усіх громадян в масштабі держави без наявності у них якої-небудь фіксованої частки, із специфічними умовами вступу у володіння і втратою останнього. Ще однією специфічною рисою великогрупової, як її називає І.Гуськова, власності є спосіб управління та розпорядження нею. З правової точки зору, тут чітко формулюється загальний принцип: державна власність – це власність, якою володіє весь народ, а розпоряджається держава за допомогою своїх органів [264, с. 165].

Управління суб'єктами державного управління може здійснюватися по-різному, зокрема: використання державного майна з метою отримання

корисних властивостей; оренда державного майна; ухвалення рішення про відчуження державного майна, його заставу, списання, передачу до комунальної або приватної власності тощо; господарське відання чи оперативне управління державним майном.

Досліджуючи процес загального управління власністю на практиці, нами встановлено, що з 2002 по 2012 рр. в Україні не приймалися нові програми приватизації, а також не було розроблено стратегії розвитку управління державним майном, що до певної міри свідчить про законодавчу невизначеність щодо приватизації об'єктів державної власності та існування ризиків відчуження такого майна за тіньовими схемами. Лише в Державній програмі приватизації на 2012 – 2014 рр. визначено мету, шляхи, способи, заходи і завдання приватизації державного майна [268].

Як вказувалось попередньо, на сьогодні в Україні існує більше 80 суб'єктів управління об'єктами державної власності. Їм підпорядковано більше ніж 3 500 підприємств, більшість з яких не здійснюють господарської діяльності [269]. Негативним є той аспект, що значна кількість державних підприємств є збитковою і виступає потенційним джерелом ризиків. Також через низьку якість контролю і незадовільний рівень прозорості їх діяльності, державні підприємства у великій мірі є джерелом корупційних ризиків і збитків держави. Тому основною метою реформи державних підприємств є підвищення ефективності їх діяльності, а не приватизація як єдиний шлях виходу із ситуації, що склалась.

Варто зазначити, що не лише на практиці, а й у законодавчому регулюванні управління державною власністю існують вагомі прогалини, зони „слабкого” регулювання. Зокрема, в Україні управління державною власністю розосереджене між великою кількістю органів управління виконавчої, законодавчої, судової гілок влади та інших суб'єктів. Неврегульованість у законодавстві ряду адміністративних процедур в сфері управління об'єктами державної власності призводить до їх хаотичної передачі, безконтрольного використання державного майна, а подекуди і до

його втрати. Обмеженість доступу до інформації про діяльність державних підприємств, установ, організацій призводить до того, що держава не має належної повної інформації про нерухомість, земельні ділянки, транспортні засоби й інше майно, яке їй належить та закріплене за цими підприємствами. Враховуючи недосконалість нормативно-правової бази в сфері управління, що довгий час гальмувала приватизаційні процеси, велике недофінансування заходів щодо управління державною власністю, спричинило зниження попиту на дані об'єкти та суттєве недоотримання коштів до державного бюджету.

Після перемоги революції гідності уряд прагне вдосконалити крім інших і механізм корпоративного управління державним сектором економіки. З цією метою підготовлено 12 законопроектів щодо внесення змін до Закону України «Про управління об'єктами державної власності», які були прийняті Верховною Радою України. Відтепер керівників підприємств державного сектору економіки призначають наглядові ради цих підприємств, до складу яких крім державних службовців обираються на конкурсних засадах незалежні члени, кількість яких повинна становити більшість членів наглядової ради. Проте, станом на сьогоднішній день ситуація з ефективністю управління об'єктами державної власності кардинально так і не змінилася. З однієї сторони це відбувається через невиконання нових вимог закону, а з іншої сторони - через недоліки формулювання самих нових вимог закону. Покращення управління в державному секторі економіки так і не спостерігається, а відповідальність за це стає ще більш розмитою між Верховною радою, Урядом, Мінекономрозвитку та галузевими міністерствами [269].

Варто відзначити, що сьогодні в системі державної влади України відбуваються досить складні та суперечливі процеси, які спрямовані на реформування неефективної системи управління. Очевидно, що дана система потребує глобальної модернізації, адже це дало б змогу створити надійну, збалансовану, ефективну систему державного управління, яка б відповідала

світовим стандартам. Сучасні здобутки держав-членів ЄС є прикладом того, чого можна досягнути за короткий історичний проміжок часу. Успіхи країн Євросоюзу показують і чого можна не досягти, якщо сповідувати постійну невизначеність в пріоритетах щодо реалізації державного управління.

Для запровадження європейської моделі державного управління в Україні, на думку Ю.В. Ковбасюка, потрібно використовувати алгоритм механізму дослідження стану і напрямів удосконалення державного управління: 1) вивчення теоретичних і практичних аспектів у динаміці; 2) вивчення зарубіжного досвіду й аналіз можливості його використання; 3) аналіз впливу на ефективність діяльності; 4) визначення основних проблем; 5) розробка пропозицій щодо удосконалення; 6) розробка проектів нормативних документів, спрямованих на реалізацію розроблених пропозицій [270].

Отже, основним напрямом модернізації управління державною власністю має стати реформування засад діяльності органів державної влади України, яка має бути побудована на принципах надійності і можливості прогнозування, відкритості і прозорості, відповідальності, а також ефективності та результативності. Окрім того, управління об'єктами державної власності є сферою, яка вимагає якісної правової регламентації та чіткого і детального визначення повноважень усіх учасників даних відносин.

Отже, основними напрямками підвищення ефективності управління об'єктами права державної власності в Україні є:

1. застосування стратегічного і програмно-цільового управління об'єктами державної власності; встановлення основних завдань такого управління для кожного об'єкта; оптимізація кількості об'єктів управління та повернення незаконно відчуженого майна до державної власності;

2. проведення інвентаризації об'єктів державної власності та ефективне ведення реєстру даних об'єктів; сприяння прозорості й інформаційному забезпеченню процесу управління та створення відповідного програмно-технічного забезпечення з єдиним форматом даних;

3. формування державно-приватного партнерства в економіко-соціальній сфері;

4. оновлення існуючих методів управління, наприклад: формування ефективної системи моніторингу процесів управління, аналізу ефективності застосування статистичних і податкових даних, застосування кращого іноземного досвіду управління об'єктами державної власності;

5. залучення інвесторів з метою підвищення ефективності діяльності держпідприємств, шляхом корпоратизації;

6. створення умов для зростання ролі бізнесу у вирішенні соціальних проблем, а також забезпечення формування конкурентного середовища;

7. посилення державного контролю та відповідальності виконавчих органів при здійсненні управління об'єктами державної власності; забезпечення підготовки спеціалістів у сфері державного управління за кращими світовими стандартами;

8. підвищення контролю за технічним станом та експлуатацією об'єктів державної власності;

9. вдосконалення правового регулювання управління об'єктами державної власності та визначення на законодавчому рівні основних повноважень учасників даних відносин.

Саме означені напрями підвищення ефективності управління об'єктами права державної власності, на нашу думку, допоможуть якісно виконання основні завданнями державної власності - створення та фінансування галузей, необхідних для процесу економічного зростання; забезпечення вирівнювання економічного циклу; гарантування національної безпеки та стабільності в державі; підтримка зайнятості населення тощо.

В межах загального управління власністю можна використовувати достатньо різні способи розпорядження правами державної власності. У кожного з них є свої особливості, відтак кожен з них має власне нормативно-правове забезпечення. Проаналізувати усі можливості щодо розпорядження і щодо усіх об'єктів права державної власності в межах дослідження буде

нереально, тому окреслимо основні з них, зосередивши увагу на такому об'єкті як земля.

Для початку розглянемо питання передання землі в оренду.

Оренда землі як засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності (Закон України «Про оренду землі», 1998) має важливе значення для будь-якого землевласника. І якщо землевласником є суб'єкт, що володіє 9 млн. га землі, то оренда є чи не єдиним можливим та ефективним способом використання таких ресурсів з метою отримання прибутків.

На факт розпорядження правами власності на землю в Україні до 2020 року мав значний вплив мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, адже за неможливості продавати землі говорити про адекватні ціни на оренду не приходилось. 30 березня 2020 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», який встановив відміну мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні із 1 липня 2021 року (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», 2020). І хоча за нормами цього закону продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності все ж забороняється, свій вплив на орендні відносини щодо державних земель цей закон справить саме через вплив на формування ціни оренди.

Цікавим і корисним для вивчення є досвід Польщі у питанні оренди земель сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності. Так, в Польщі землі сільськогосподарського призначення ще з 1991 року не піддавались жодному мораторію, відтак ринок землі формувався ще з того часу і на сьогодні розцінюється як діючий та ефективний. Орендні відносини щодо таких земель також формуються на

ринкових конкурентних засадах. Так, станом на 30 вересня 2020 року із 1 065,5 тис. га 78% площі, що залишаються в фонді сільськогосподарського майна Державної казни Польщі перебувають в оренді. Землі фонду сільськогосподарського майна Державного казначейства здаються в оренду за тендером (в основному, за обмеженими тендерами для окремих фермерів) або за не-тендерною процедурою (у випадках, визначених Законом) (Zasób - Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa, 2020).

Україна лише з 2008 року сформувала вимогу щодо продажу земельних ділянок або прав на них (оренда, суперфіцій, емфітевзис) на конкурентних засадах, а тому національний досвід є ще не настільки значним. Це зумовлює необхідність вивчення практики іноземних країн із сформованим ринком землі та пристосування її до національних реалій. Досвід Польщі для нас є чи не найціннішим, оскільки ми є найближчими сусідами географічно, нас пов'язують багато історичних подій, польських фермерів може цікавити оренда українських земель сільськогосподарського призначення і саме втілення їх досвіду може стати в нагоді нашим євро інтеграційним прагненням. У зв'язку із зазначеним дослідження особливостей передачі в оренду земель сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності в контексті порівняльного аналізу українського та польського нормативно-правового регулювання є актуальним та практично цінним.

Серед нормативних джерел України, які визначають можливість та порядок здійснення орендних відносин щодо земель сільськогосподарського призначення, що належать державі, слід назвати:

- Конституцію України 1996 року, яка у статті 14 проголошує: «Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону» [34];

- Земельний кодекс України від від 25.10.2001, який у ст. 84 встановлює право власності на землю держави, а глава 21 передбачає основи продажу земельних ділянок або прав на них на конкурентних засадах [119];

- Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 року, який визначає порядок встановлення, зміни та припинення орендних правовідносин щодо землі в Україні, а ст. 4 визначає орендодавців, і вказує зокрема, що «Орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у державній власності, є органи виконавчої влади, які відповідно до закону передають земельні ділянки у власність або користування» [271];

- Закон України від 05.12.2019 № 340-IX [272] яким вносяться зміни до низки законодавчих актів України, у тому числі Земельного кодексу України та Закону України «Про оренду землі» в частині поновлення договорів оренди землі, які починають діяти з 15 липня 2020 року. Вказаний закон спрямований протидіяти рейдерству як вкрай негативному явищу, яке, на жаль, має місце в Україні;

- низка підзаконних нормативно-правових актів, які спрямовані на втілення норм законів у життя. Серед них можна назвати Постанову Кабінету Міністрів України 3 березня 2004 р. № 220 [273], Указ Президента України від 03.12.99 р. №1529/99 [274] та інші.

Нормативно-правові акти Польщі досліджуватимемо по мірі здійснення порівняльно-правового аналізу. Зазначимо тут єдине, що система права Польщі дуже схожа із системою права України як наслідок перебування обох країн в групі країн романо-германської правової сім'ї, що полегшує можливість вивчення і застосування досвіду один одного.

Як вказувалось вище, орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у державній власності, є органи виконавчої влади, які відповідно до закону передають земельні ділянки у власність або користування [271]. Із 1 січня 2013 року органом виконавчої влади, що розпоряджається землями сільськогосподарського призначення державної власності визначено Державну службу України з питань геодезії, картографії

та кадастру (Держгеокадастр) та її територіальні органи. За звітною інформацією із офіційного сайту Держгеокадастру лише за 2019 рік ними здійснено 3378 земельних торгів з продажу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності. Розмір річної орендної плати становить за результатами торгів 211288,41083 тис. грн. [275].

Орендарями земельних ділянок є юридичні або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою. Орендарями земельних ділянок можуть бути:

а) районні, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінет Міністрів України в межах повноважень, визначених законом;

б) сільські, селищні, міські, районні та обласні ради, Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах повноважень, визначених законом;

в) громадяни і юридичні особи України, іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи, міжнародні об'єднання та організації, а також іноземні держави [271]. То ж, як бачимо, жодних обмежень щодо статусу чи громадянства орендарів законодавство України не містить. Вказане цілком відповідає міжнародним та європейським стандартам.

Правовий статус орендодавця та орендаря набувається із моменту укладення договору оренди і в національній практиці існує два законних шляхи укладення такого договору. Вибір шляху укладення напряму впливає на права та обов'язки обох сторін, що слідує за укладенням такого договору.

Отож, згідно норм ст. 124 Земельного кодексу України передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування згідно з їх повноваженнями, чи договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки (у разі продажу права

оренди) шляхом укладення договору оренди земельної ділянки чи договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки [119]. Варто відзначити, що пріоритетним вважається отримання права оренди через земельні торги, і лише у виключних випадках дозволяється передавати землі в оренду через рішення відповідного органу розпорядження землею. Таку пріоритетність підтверджує Закон [276], яким в ч. 2. ст. 124 значно скорочено кількість випадків отримання землі за межами торгів.

Що стосується правового статусу орендодавця та орендаря, то вони встановлюються загальними нормами цивільного законодавства, а особливі, які визначаються саме видом процедури, за яким передаватиметься земля в оренду, проаналізуємо далі.

Отож, якщо потенційний орендатор хоче без земельних торгів отримати ділянку в оренду, то він має наступні зобов'язання, що передують укладенню договору:

- отримати рішення органу розпорядження земельною ділянкою про дозвіл на розробку документації із землеустрою;
- розробити таку документацію та погодити її;
- зареєструвати земельну ділянку в ДЗК;
- отримати рішення органу розпорядження земельною ділянкою про передачу земельної ділянки в оренду.

Вказані процедури доволі складні й довготривалі, проте потенційний орендар може обрати саме ту вільну ділянку, яка йому потрібна й уникнути великої конкуренції, яка присутня на торгах.

У випадку проведення торгів організатор земельного аукціону здійснює ці дії самостійно. Для орендодавців це економить час, проте посилює конкуренцію і сприяє цінній боротьбі за оренду конкретної ділянки.

Договір оренди у випадку проведення торгів укладають за їх результатами безпосередньо в день їх проведення, а у випадку рішення відповідного органу розпорядження землею договір укладається через два тижні з дня отримання документації із землеустрою.

У Польщі державні землі сільськогосподарського призначення через Фонд сільськогосподарського майна Державного казначейства здається в оренду за тендером (в основному, за обмеженими тендерами для окремих фермерів) або за не-тендерною процедурою (у випадках, визначених Законом) [277]. Станом на 30 вересня 2020 року 96,3% земель передані в оренду саме у тендерній процедурі. Звідси робимо висновок, що польські державні землі майже 100 відсотково передаються в оренду за тендерними процедурами і вказаний досвід слід переймати Україні. Польський досвід у цьому питанні свідчить про достатній рівень захисту інтересів держави і таким чином піклування про свою економічну безпеку. То ж Україні варто було б запровадити у своїй практиці. Ми вважаємо, що в державному бюджеті України має закладатись достатня кількість коштів, щоб організатор торгів мав можливість здійснювати усі необхідні процедури підготовки і землі в більшій мірі виставлялись на земельні аукціони. Це мінімізує корупційні ризики, присутні в процедурі передачі в оренду земель через рішення органу розпорядження, а також дозволить формувати ціну оренди на конкурентних умовах.

Іще позитивним досвідом Польщі для запровадження в Україні є проведення тендерів для окремих категорій фермерів. Встановлення суб'єктних умов при проведенні тендерів є, на нашу думку, виправданим обмеженням прав інших потенційних орендарів. Адже таким чином держава може запроваджувати різні урядові програми, підтримувати таким чином тих чи інших фермерів. Так, Агентство може передбачити, що в тендері можуть брати участь лише:

- окремі фермери у значенні норм щодо формування системи сільського господарства, маючи намір збільшити сімейне фермерське господарство, якщо вони мешкають у комуні, де знаходиться нерухомість, виставлена на тендер або в комуні, що межує з цією комуною, або

- особи із сільськогосподарською кваліфікацією, зазначеною у положеннях щодо формування аграрної системи, які мають намір створити

сімейне фермерське господарство у значенні цих положень, або працівники ліквідованих державних підприємств господарства сільськогосподарського підприємства, яке має намір створити сімейне фермерське господарство, або

- фермери, які після 31 грудня 1991 року продали їх Державному казначейству нерухоме майно, необхідне для суспільних потреб, або

- члени сільськогосподарських виробничих кооперативів, що входять до складу держави ліквідація або банкрутство, маючи намір створити сімейне фермерське господарство, або

- репатріанти, у значенні положень про репатріацію, прибули до Республіки Польща не раніше ніж за 6 років до дати тендеру, або

- комерційні компанії, у яких 100% акцій належать працівники ліквідованих державних сільськогосподарських підприємств [277].

В Україні таке обмеження відсутнє і торги проводяться для усіх категорій бажаючих, відтак лише пропонування більшої ціни є визначальним для обрання орендаря. Це може і вигідно з позицій економічних інтересів держави, проте не зовсім прийнятне для соціальної спрямованості державної власності. У зв'язку із зазначеним пропонуємо земельні торги в Україні розділити на два види: 1 – загальні відкриті торги, і 2 – для окремих категорій фермерів.

Перехід прав оренди в суборенду та передачу в спадщину також має важливе значення для нашого предмету дослідження.

Згідно норм п. 5 ст. 93 Земельного кодексу України, право оренди земельної ділянки може відчужуватися, у тому числі продаватися на земельних торгах, а також передаватися у заставу, спадщину, вноситися до статутного капіталу власником земельної ділянки - на строк до 50 років, крім випадків, визначених законом. Орендована земельна ділянка або її частина може передаватися орендарем у суборенду без зміни цільового призначення, якщо це передбачено договором оренди або за письмовою згодою орендодавця (крім випадків, визначених законом). Якщо протягом одного місяця орендодавець не надішле письмового повідомлення щодо своєї згоди

чи заперечення, орендована земельна ділянка або її частина може бути передана в суборенду [119]. Та вказані норми стосуються лише приватних земельних ділянок. У Законі 161-XIV, вказується що, «Право на оренду земельної ділянки державної або комунальної власності не може бути відчужено її орендарем іншим особам, внесено до статутного капіталу, передано у заставу, крім передбачених частиною другою цієї статті випадків» [271]. Тобто, вказану норму слід розглядати як загальну, а наявність чітко встановлених можливостей передачі – виключенням. Польське законодавство передбачає можливості спадкування та переуступки прав іншим особам з дозволу Агенства, а тому в цьому питанні правовий статус польських орендарів більш вигідний. Якщо особа вже пройшла конкурс, доводячи свою відповідність встановленим критеріям, то потім вона більш захищена й має більше можливостей ефективного використання земель за призначенням. Вказаний досвід Польщі також пропонуємо запровадити в Україні і встановити норму навпаки: загальним правилом дозволити переуступку прав, а особливі винятки прописати і визнати забороненими. Таким чином можна було б полегшити процедуру зміни орендаря, а інтереси держави були б у достатній мірі захищеними.

Поняття договору оренди землі не міститься в Земельному кодексі, а лише визначається ст. 13 Закону, яка встановлює, що «Договір оренди землі - це договір, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства» [271]. З цього визначення можемо дійти висновку, що це консенсуальна відплатна угода, що породжує взаємні зобов'язання сторін.

Форма договору оренди проста письмова, хоча за бажанням однієї із сторін може бути із нотаріальним посвідченням. Істотними умовами договору оренди землі є: об'єкт оренди (кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки); дата укладення та строк дії

договору оренди; орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, способу та умов розрахунків, строків, порядку її внесення і перегляду та відповідальності за її несплату. До речі, вимога щодо дати укладення та строку дії договору оренди була запроваджена Законом [272], що привело до необхідності переукладення усіх чинних на той момент договорів оренди. Зокрема, Законом змінено процедуру переукладення договорів оренди – якщо до 15 липня 2020 року продовження могло бути або автоматичне або шляхом переукладення, то зараз – виключно із переукладенням. Переважне право на укладення договору чинний орендар має, проте, в разі недосягнення домовленості щодо орендної плати та інших істотних умов договору переважне право орендаря на укладення договору оренди землі припиняється. З цього виходить, що орендар змушений буде погодитись на запропоновані орендодавцем істотні умови договору, щоб не втратити пріоритетного права на оренду. Такий стан речей також вказує на дисбаланс у правовому статусі орендодавця та орендаря і не сприяє ефективності проведення земельної політики. Вважаємо за необхідне пропонувати відміну цитованої норми.

Цікавим є польський досвід і у питанні пріоритетного права орендаря за умови зміни істотних умов договору. У вересні 2011 року в Закон про управління сільськогосподарською власністю державного казначейства були внесені поправки. Ці зміни надали Агентству сільськогосподарської власності (а на сьогоднішній день - Національний центр підтримки сільського господарства) можливість виключати із оренди 30% зданих в оренду сільськогосподарських земель. Якщо орендарі відмовляються від зміни – договір продовжує свою чинність на тих же умовах. Однак у цей час вони втрачають переважне право на викуп орендованого майна по ціні, що визначається Законом і на продовження строку оренди без продовження тендера. У новому регламенті визначений механізм змін договорів оренди, укладених до змін. Вони не застосовуються до більш раннього контракту, якщо крім іншого Стороною контракту є компанія з питань розведення сільськогосподарського рослинного чи тваринного господарства, що має

особливе значення для національної економіки, або іншої комерційної компанії, в якій Державне казначейство або науково-дослідний інститут керує більшістю акцій [278]. Із вказаної норми оновленого польського законодавства вбачається, що держава залишає за собою механізми впливу на орендарів і можливість повертати здані в оренду землі (звісно у виключних випадках). Йдеться про певні обмеження прав орендарів із позиції необхідності забезпечення національних інтересів. Проте навіть пріоритетність втрачається не для усіх категорій орендарів. Ті, які є цінними з соціальної точки зору навіть за відмови у поверненні землі пріоритетного права не втрачають. То ж і у цьому випадку досвід Польщі є дуже цінним для України.

Отож, оренда земель сільськогосподарського призначення є надзвичайно важливим інструментом реалізації аграрної політики держави. За умови такої значної кількості земель у власності держави оренда – чи не єдиний найбільш затребуваний механізм реалізації прав власності держави.

Формування ринку землі сільськогосподарського призначення, що зараз лише починає формуватись в Україні вказує на необхідність вивчення кращого зарубіжного досвіду, і орендні відносини не є виключенням. Польський досвід є цінним для України, оскільки ми дуже споріднені історично, у нас схожі прагнення до побудови правової демократичної держави, а географічне розміщення здатне підсилити і ділові контакти у сфері сільського господарства.

Попри значну схожість законодавчих норм щодо оренди земель сільськогосподарського призначення, що належать нашим державами, у багатьох моментах охорона прав державної власності у Польщі є, на наш погляд, ефективнішою. Із досвіду, що необхідно було б поступово впровадити в національні реалії є наступне:

- перехід до практично повної передачі в оренду земель на конкурсній основі, тобто список національних виключень, які дозволяють оренду без земельного аукціону потрібно ще скорочувати;

- проведення самих земельних торгів має бути двох видів: загальні і з встановленими обмеженнями, завдяки останнім і Україна могла б реалізовувати соціальні функції держави, а не лише дбати про економічні інтереси, як це є в теперішній час;

- у питанні переуступки і передання прав оренди також можна було запровадити і встановити норму протилежну до діючої: загальним правилом дозволити переуступку прав, а особливі винятки прописати і визнати забороненими. Таким чином можна було б полегшити процедуру зміни орендаря, а інтереси держави були б у достатній мірі захищеними.

Вказані зміни, віримо, могли б пришвидшити покращення орендних відносин щодо державних земель в Україні, а ринок землі завдяки цьому побудований був б із відповідністю проєвропейським цінностям.

Наступним розглянемо таке речове право як суперфіцій і дослідимо можливість його застосування щодо земель, які належать державі.

Отож, суперфіцій — це речове, відчужуване та спадкове право володіння та користування в межах визначених у договорі строків чи безстроково, за плату, чужою землею для будівництва побутових, промислових, житлових, соціально-культурних та інших споруд і будівель. Як бачимо, суперфіцій за своєю природою є видом речового права на чуже майно, тобто права володіти і користуватися чужою землею виключно для забудови.

Суперфіцій - інститут не новий, адже зародився ще до нашої ери, приблизно в III-II ст. до н.е. в стародавньому Римі.

В українському законодавстві містяться положення про суперфіцій у главі 34 Цивільного кодексу України і главі 16¹ Земельного кодексу України. І хоч право суперфіцію існує давно, сьогодні воно є дещо видозміненим, проте його мета залишається незмінною – власник передає право володіння і користування земельною ділянкою землекористувачеві для забудови, при цьому зберігає за собою право нею розпоряджатись (продавати, дарувати тощо).

Суперфіцій та емфітевзис виникають на підставі договору, який укладають власник земельної ділянки й особа, що виявила бажання нею користуватися для таких потреб (ч. 1 ст. 407 ЦКУ, ч. 1 ст. 102¹ ЗКУ). Проте суперфіцій, також може виникати і на підставі заповіту. Отже, закон визначає дві підстави щодо виникнення суперфіцію – це договір і заповіт.

Сторонами договору суперфіцію є власник земельної ділянки будь-якої форми власності (в тому числі і державної) з одного боку й особа, яка бажає користуватися цією земельною ділянкою, з метою її забудови (суперфіціарій чи землекористувач).

Проте, слід відмітити, що встановлення суперфіцію на земельні ділянки державної власності здійснюється з врахуванням положень ст. ст. 123, 134 ЗКУ. Зокрема, суперфіціарію слід знати про конкурентні засади набуття цього права, визначені гл. 21 ЗКУ.

Використовуючи землю за даних умов, суперфіціарій, насамперед, здійснює її забудову, а зведені ним будівлі, є його безсумнівною власністю, тому він може ними розпоряджатися на власний розсуд. Тобто, землекористувач вправі «відчужити будівлю, передати її в іпотеку, спадок тощо. Об'єкти, що зводитимуться на переданій у суперфіцій земельній ділянці, можуть бути будь-якими – промисловими, побутовими, соціально-культурними, житловими...» (ч. 1 ст. 413 ЦКУ) [27] .

Отже, об'єкт суперфіцію - це право суперфіціарія користуватися земельною ділянкою з метою будівництва на ній певних видів споруд або будівель з можливістю набути надалі на них право власності. При наданні земель у користування з цією метою необхідно, щоб подальше використання її відповідало даному цільовому призначенню. З цього випливає, що об'єкт договору суперфіцію - це земельна ділянка, що за своїм призначенням придатна для здійснення забудови. Цільове призначення земель встановлюються відповідно до кадастру, де міститься їх класифікація на певні категорії, що здійснюється на підставі відповідних рішень органів

державної влади і органів місцевого самоврядування згідно визначених у законі повноважень (ч. 1 ст. 20 ЗКУ) [119].

Слід відмітити, що законодавство України встановлює спеціальні вимоги щодо правового оформлення відносин суперфіцію. Це пояснюється особливою цінністю землі та зумовлює специфіку документів, що підтверджують право власності й інші речові права на неї. Цільовий характер суперфіцію також вимагає урахування цільового призначення земель залежно від категорії і заборону щодо його зміни. Варто зазначити, що суперфіцій може бути встановлений не на усіх категоріях земель, адже будівництво нерухомості може здійснюватися лише на певних категоріях земель України, про що зазначається у Рішенні колегії Державної реєстраційної служби України від 28.11.2012 р.

Недотримання вище зазначеного правила є законною підставою для відмови в державній реєстрації суперфіцію. Найпоширенішими є випадки застосування суперфіцію щодо земель житлової та громадської забудови, транспорту, промисловості, земель рекреаційного призначення, також допускаються і на землях водного фонду, оздоровчого призначення, і виключені на землях природно-заповідного фонду, оборони, історико-культурного, сільськогосподарського та лісгосподарського призначення, адже забудова цих категорій земельних ділянок суперечить визначеному цільовому призначенню. Використання земельної ділянки повинно відповідати відомостями передбаченим у державному земельному кадастрі щодо цільового призначення земельної ділянки. При укладанні договору суперфіцію органами місцевого самоврядування із забудовниками, землі повинні надаватися під забудову згідно генеральних планів цих населених пунктів чи іншої містобудівної документації.

Варто зазначити, що відповідно до ст. 413 ЦК України право суперфіцію може виникати на підставі договору чи заповіту. У більшості європейських країн основною підставою суперфіцію є угода сторін, рідше він

встановлюється за рішенням суду. Єдина європейська держава, в якій суперфіцій може також виникати і на підставі заповіту, це - Україна.

Окрім того, на відміну від більшості європейських держав, в Україні суперфіцій повинен підлягати подвійній державній реєстрації, а саме: в Державному реєстрі прав та в Державному земельному кадастрі. Для порівняння в сучасній європейській практиці існує два різні підходи державної реєстрації суперфіцію. «Домінуючим у більшості країн Європи є правило, згідно з яким виникнення права забудови пов'язується з його реєстрацією у реєстрі прав на нерухоме майно. Натомість у ФРН, Австрії та Естонії законодавці поширили на спадкове право забудови (суперфіцій) правовий режим земельної ділянки. Тому в цих державах виникнення суперфіцію реєструється у Поземельній книзі у вигляді обтяження земельної ділянки (для нього відкривається окремий аркуш, а за австрійським законодавством створюється спеціальний додаток – § 5, 6 Закону Австрії «Про право забудови»). Для реєстрації спадкового права забудови (суперфіцію) у ФРН при внесенні запису до поземельної книги заводиться спеціальний аркуш, на якому також зазначається власник та кожний наступний набувач земельної ділянки» [279, с. 130].

Варто відмітити, що суперфіцій часто ототожнюють з відносинами оренди. Проте, це не одне й теж саме. Оренда землі - це зобов'язальне право, що завжди встановлюється на визначений строк, а суперфіцій – це речове майнове право, яке не має особистого характеру і може встановлюватися на визначений та на невизначений строк. Окрім цього, це право може передаватися у спадок чи відчужуватися. Продаж або інше відчуження права користування чужою землею дозволені законом. Це право також можна обміняти на певне майно, чи роботу, чи послуги або укласти інший договір відчуження. Особа, що має це право користування землею для забудови, може заповісти його як спадкоємцем за законом, так й іншій особі, яка не є його спадкоємцем за законом.

Варто зазначити, що суперфіцій - це відчужуване речове право, проте, право користування землею державної власності, згідно закону, не може бути відчужено землекористувачем іншим особам (окрім права власності на зведені ним будівлі й споруди), а також внесено як складову до статутного фонду, та передано в заставу. Відчуження землі одним власником не припинить суперфіціарних відносин, а породить їх для правонаступника, адже земельна ділянка є обтяжена суперфіцієм.

Підставою припинення суперфіцію є поєднання в особі і власника земельної ділянки і землекористувача. Зокрема, таке поєднання можливе при переході права власності на дану земельну ділянку до суперфіціарія, чи при переході права власності на будівлю до власника землі. Також припиняється суперфіцій у випадку викупу власником землі права користування у землекористувача. В літературі зустрічаємо пропозиції щодо надання переважного права придбання будівлі, яка була зведена землекористувачем, власникові даної земельної ділянки. Підтримуємо дану думку та вважаємо доцільним доповнити ст. 413 ЦК України чи визнати цю умову істотною для договору суперфіцію.

Як бачимо, суперфіцій – це особливий земельний сервітут, що полягає в наданні землекористувачеві прав володіння і користування чужою землею з метою здійснення на ній забудови. Варто зазначити, що в Україні довгий час була відсутня практика застосування суперфіцію, що пояснюється тим, що до 2007 р. дане питання регламентував лише ЦК України, і тільки після того як були внесені відповідні доповнення до ЗК України, суперфіцій набув особливого статусу і стали частіше укладатися договори про користування чужою земельною ділянкою для здійснення забудови.

Емфітевзис земель сільськогосподарського призначення є можливим і доцільним для держави як власника. Розглянемо детальніше особливості його використання під час розпорядження правами державної власності.

На сьогодні, коли в Україні все мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення знімаєть лише поступово і з багатьма

обмеженнями, одним із найзручніших інструментів ринкового механізму є договір емфітевзису.

Емфітевзис є однією з найдавніших форм землекористування, що походить із Давньої Греції, де у III ст. до н.е. ним почали називали спадкову оренду земель для розведення садів і виноградників. У II ст. н.е. емфітевзис почали застосовувати стародавньоримські правники, що «прагнули оформити відносини володіння і користування чужою землею з метою перетворення необроблюваних великих наділів землі в продуктивні сільськогосподарські угіддя» [280, с. 41]. Емфітевзис був «вічним правом» та не обмежувався строками, на відміну від оренди, що була строковим правом.

Варто зазначити, що в українському законодавстві суть та зміст емфітевзису врегульовано положеннями глави 33 Цивільного кодексу України [27] та глави 16¹ Земельного кодексу України [119], які передбачають що власник передає право володіння і користування землею сільськогосподарського призначення землекористувачу, при цьому зберігаючи право розпоряджатися нею. Використовуючи ділянку на даних умовах, землекористувач веде власне господарство на свій розсуд, при цьому вирощує продукцію із дотриманням норм та вимог законодавства, а також умов договору щодо застосування способів виробництва, що не погіршують стан даної земельної ділянки і не шкодять загалом екології довкілля. Окрім того, вся сільськогосподарська продукція, яка була вирощена землекористувачем, є, безперечно, його власністю, тому він розпоряджається нею на власний розсуд. Слід відмітити, що інтерес власника даної земельної ділянки, полягає насамперед, у забезпеченні постійного обробітку землі, покращенні її корисних властивостей та в отриманні плати, якщо це передбачено договором.

Згідно закону підставою виникнення емфітевзису є договір між власником та особою, що має бажання користуватися земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (ч. 1 ст. 407 ЦКУ, ч. 1 ст. 102¹ ЗКУ) [27, 119].

Отож, договір емфітевзису – це договір, який укладається між власником земельної ділянки та землекористувачем щодо передачі права володіння і користування даною ділянкою виключно для сільськогосподарських потреб. Сторонами договору є власник землі будь-якої форми власності (в тому числі державної) з одного боку й особа, що бажає нею користуватися для сільськогосподарських потреб (землекористувач, емфітевт). Винятково, у разі застосування емфітевзису щодо земель державної або комунальної власності, землекористувачеві потрібно знати про конкурентні засади щодо набуття даного права, які встановлені главою 21 Земельного кодексу.

Окрім того, обмеження згідно закону встановлено щодо іноземців або осіб без громадянства. Земельний кодекс України передбачає право даних осіб набувати в користування земельні ділянки з метою ведення індивідуального чи колективного садівництва лише на умовах оренди (ч. 2 ст. 35 ЗКУ). Подібне обмеження згідно ч. 2 ст. 35 ЗКУ встановлене і щодо юридичних осіб.

Об'єктом договору емфітевзису є землі сільськогосподарського призначення, зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 22 ЗКУ до них належать: сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги); несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [119].

Слід також відмітити, що договір емфітевзису буває строковий і безстроковий. Для земельних ділянок державної чи комунальної власності строк використання «не може перевищувати п'ятдесяти років, а право користування також не може бути відчужено, чи внесено до статутного фонду або передано у заставу» [119]. Продаж емфітевзису на державні землі здійснюється на аукціонах. Згідно змін, внесених до законодавства 2019 року,

строк дії даного договору має бути визначеним для земель усіх форм власності й не повинен перевищувати п'ятдесяти років.

Слід також відмітити, що на відміну від оренди, ЦК України не передбачає можливість пролонгації емфітевзису та не встановлює обов'язку власника землі продовжити його дію на вимогу землекористувача. Проте, сторони можуть це передбачити у договорі емфітевзису,

Спеціальних вимог щодо форми даного договору законодавство не містить, проте передбачає його обов'язкову державну реєстрацію, проведення якої вимагає подачу підтверджуючого документу (самого договору). Отже, договір емфітевзису повинен бути укладений у письмовій формі. Також обов'язкового нотаріального посвідчення даного договору законодавство не вимагає, але згідно ст. 209 ЦКУ договір емфітевзису може бути посвідчений нотаріально за домовленістю сторін.

Важливим є те, що емфітевт сам може відчужити право користування земельною ділянкою та передати його в порядку спадкування. Проте, виняток законодавець встановлює для земельних ділянок, що належать до державної і комунальної власності, тому право користування ними землекористувачами не може бути відчужено, а також внесено до статутного капіталу юридичних осіб чи передано у заставу (ч. 3 ст. 407 ЦКУ та ч. 3 ст. 102¹ ЗКУ) [27, 119].

Емфітевзис припиняється: якщо поєднуються в одній особі власник земельної ділянки і землекористувач; спливає строк дії договору; відчуження землі приватної власності за умов суспільної необхідності; прийняття рішення органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування щодо використання земель державної або комунальної власності з метою забезпечення суспільних потреб; припинення дії договору, який був укладений в умовах державно-приватного партнерства; за рішенням суду тощо.

Поряд із цим, існує ряд випадків, коли емфітевзис доцільніше застосовувати у порівнянні з договором оренди. Насамперед, це:

1. Коли виникає необхідність передачі земельної ділянки сільськогосподарського призначення у безоплатне користування, на відміну від договору оренди, який завжди платний.

2. Коли виникає потреба встановлення плати за користування земельною ділянкою не залежно від нормативної грошової оцінки.

3. Можливість відчуження права емфітевзису гарантується чинним законодавством України, тоді як зміна орендаря за договором оренди землі може бути прямо заборонена. Проте, законодавець наклав обмеження щодо відчуження землекористувачем земель державної та комунальної власності.

Як бачимо, на сьогодні емфітевзис досить часто застосовують щодо мораторних земель. Адже укладення договору емфітевзису, є можливістю законно користуватись даними земельними ділянками сільськогосподарського призначення, строком до 50-ти років. Водночас емфітевт набуває ознак незалежності відносно власника земельної ділянки та, у випадках визначених законом, право відчуження емфітевзису без погодження із власником земельної ділянки.

Проте, сторони договору емфітевзису мають розуміти та враховувати ризики укладення та виконання даного договору. Зокрема, користувач повинен усвідомлювати те, що він права власності на дану землю не набуває, а лише її використовує на умовах укладеного договору, який також може бути розірвано чи визнано судом недійсним тощо. З іншого боку, власник повинен враховувати те, що в нього не припиняється право власності на землю, що зумовлює його обов'язок сплачувати земельний податок щорічно.

Слід відмітити, що відсутність певної встановленої форми договору емфітевзису дає змогу застосування на практиці значної кількості юридичних інструментів, від яких, насамперед, залежать ризики і вигоди сторін. Тому даний договір є цікавим щодо можливостей, оскільки відносини, які виникатимуть між сторонами більше будуть залежати від тексту даного договору, а ніж від норм чинного законодавства.

Також особливостями відзначаються передача майна у концесію та фінансовий лізинг, тому розглянемо та проаналізуємо їх далі.

Концесія як форма розпорядження правами державної власності лише зароджується в Україні, проте має всі шанси стати однією із найефективніших. Досвід європейських країн підтверджує, що лише державно-приватне партнерство здатне економити державні кошти і, при цьому, модернізувати об'єкти, що належать державі. Приватні інвестиції в цьому випадку надійно захищені і таке партнерство є взаєвигідним.

Аналіз саме концесійних механізмів розпорядження правам державної власності є потрібним з огляду на те, що законодавство України лише у 2019 році поповнилось спеціальним законом, норми, що містяться в Господарському кодексі України стали лише загальними, а багато з них – загалом вилученими, втратили чинність близько 20 підзаконних нормативно-правових актів, які стосувались концесії. То ж можна говорити про повне перезавантаження цивільно-правового регулювання механізму концесії.

Вказане перезавантаження була викликана значною кількістю суперечностей, що існували на підзаконному нормативно-правовому рівні, норм вищої законної сили не вистачало, відтак концесійні відносини були лише декларативними, а не реальними. Курс оновленого керівництва держави на вирішення питання із ефективністю використання прав державної власності підняв серед питань із приватизацією, корпоратизацією, орендою та іншим питання концесії як можливого механізму реалізації державно-приватного партнерства. Наявність спеціального закону й приведення у відповідність до нього інших нормативно-правових актів, а також політична воля законотворців та урядовців – це запорука запуску механізму концесії в Україні. Звісно, жоден механізм не може одразу працювати бездоганно, відтак вивчення досвіду впровадження законодавства на практиці, а також можливість адаптації кращого іноземного досвіду у цій сфері – тематика подальших наукових досліджень вчених-цивілістів.

Отож, Господарський кодекс України містить главу 40 під назвою «Концесії». І глава ця складається на сьогоднішній день лише з однієї статті 406, яка у двох пунктах визначає поняття концесії та підставу здійснення концесійної діяльності. Решту статей 407-410, які існували до недавнього часу, Законом України «Про концесію» від 03.10.2019 № 155-IX виключили.

Отож, під концесією кодекс пропонує розуміти форму здійснення державно-приватного партнерства, яка полягає в наданні концесієдавцем концесіонеру права на створення та/або будівництво (нове будівництво, реконструкцію, реставрацію, капітальний ремонт та технічне переоснащення), та/або управління (користування, експлуатацію, технічне обслуговування) об'єктом концесії, та/або надання суспільно значущих послуг в порядку та на умовах, визначених концесійним договором, і передбачає передачу концесіонеру переважної частини операційного ризику, який охоплює ризик попиту та/або ризик пропозиції. Пункт 2 передбачає, що «Концесійна діяльність здійснюється на основі концесійних договорів, що укладаються відповідно до законодавства України між концесіонером та концесієдавцем» [281].

Пункт 11 ст. 1 Закону про концесії містить аналогічне визначення концесії, тож уже можна відзначити відсутність суперечностей у понятійно-категоріальному апараті.

Аналізуючи поняття концесії, слід зазначити наступне:

- Під концесією потрібно розуміти форму здійснення державно-приватного партнерства. Те, що концесія є однією із форм партнерства, підтверджується Законом України «Про державно-приватне партнерство», де крім неї згадуються договір управління майном, договір про спільну діяльність та інші договори;

- ця форма полягає в наданні концесієдавцем концесіонеру права на створення та/або будівництво, та/або управління, та/або надання суспільно значущих послуг в порядку та на умовах, визначених концесійним договором. Із означеного робимо висновок, що предметом договору є одна із

чотирьох названих видів діяльності, або ж їх поєднання. Комбінацію цих видів розробляють потенційні сторони концесійного договору;

- особливістю цієї форми державно-приватного партнерства є передання концесіонеру переважної частини операційного ризику, який охоплює ризик попиту та/або ризик пропозиції. Отримання переважної частини ризику ставить концесіонера в статус звичайного суб'єкта підприємницької діяльності, та його діяльність є менш затратною, ніж в інших формах підприємницької діяльності. Концесіонер отримує майно, що належить державі, яке вже зараз приносить прибутки, та воно вимагає для збільшення прибутковості певної модернізації. Відтак, отримання можливості модернізувати майно поряд із реальною можливістю його використовувати і заробляти на цьому створює благоприємні умови для ведення бізнесу на основі концесій.

Про право власності на майно, яке передається у концесію буде вказано нижче, а тут лише зазначимо, що не завжди бізнесмени мають амбіції отримання всього у власність, можливостей отримання гарантованих прибутків в довгостроковій перспективі (до 50 років) для багатьох є цілком достатньо.

Державі такі відносини є вкрай вигідними, адже їх можна застосовувати до тих видів майна, що не підлягають приватизації, а ефективно управління ним вона забезпечити не може. Тож, передаючи майно у концесію, держава має гарантовані концесійні платежі, ефективне використання свого майна і його модернізацію, а по завершенні договору навіть набуває права власності на те, що створене концесіонером в процесі здійснення діяльності. Тому вказана форма державно-приватного партнерства є справді взаємовигідною для обох сторін на довгострокову перспективу.

За своєю суттю цей вид діяльності дуже схожий із такими як оренда та фінансовий лізинг, та їх все ж потрібно вирізнити.

Серед спільних рис можна виділити наступні:

- характерним для всіх трьох видів діяльності є те, що власником надається майно, що необхідне іншій особі.

- це передання обумовлене необхідністю використання, в тому числі для здійснення підприємницької та іншої діяльності.

- використання в усіх трьох випадках є оплатним і строковим.

- ризик, що характерний для здійснення підприємницької діяльності, присутній у сторони, яка прийняла майно, в усіх трьох випадках.

Серед відмінностей, які вирізняють концесію з поміж суміжних категорій, можна назвати:

- якщо у фінансовий лізинг чи оренду надається вже готове майно, то у випадку концесії передається право на створення (будівництво або добудову) майна (об'єкта концесії) і на подальше його використання (управління, експлуатацію) концесіонером з метою отримання прибутку. Важливо, що право на створення може поєднуватись із правом на використання вже готового переданого майна, яке можна модернізувати, переробляти чи іншим чином вдосконалювати. То ж повноважень і можливостей у випадку концесії є значно більше;

- строк концесійного договору є значно більшим, ніж скажімо оренди чи лізингу. Він варіюється від 5 до 50 років, в залежності від об'єктів, що передані та необхідним сум інвестицій. Таким чином держава нормативно встановлює гарантії повернення вкладених інвестицій та можливість отримання достатніх прибутків концесіонером;

- під час дії концесійного договору виставляти на приватизацію державне майно, що не передано в концесію заборонено, тоді як в суміжних категоріях такої заборони немає.

Вказані особливості ще раз доводять перспективність концесійних відносин і їх взаємовигідність для обох сторін.

Для того, аби концесійні відносини виникли, необхідно пройти певні передконцесійні процедури. Йдеться, зокрема, про підготовку пропозицій та прийняття рішення про доцільність або недоцільність здійснення концесії; у

випадку позитивного рішення про доцільність передбачається підготовка до проведення концесійного конкурсу; подання оголошення про концесійний конкурс; прекваліфікація; а також проведення самого конкурсу.

Всі вищевказані етапи детально розписані Законом України «Про концесію», а тому деталізувати їх немає необхідності. Нас же цікавить аналіз самого договору концесії, який є першоосновою до виникнення концесійних правовідносин.

Отож, концесійним договором є договір між концесіонером та концесієдавцем, який визначає порядок та умови реалізації проекту, що здійснюється на умовах концесії [281]. Тож кваліфікувати цей договір можна як двосторонній, письмовий, консенсуальний, строковий та оплатний. Пояснимо детальніше таку кваліфікацію.

Двостороннім цей договір є тому, що необхідною є наявність двох сторін – концесієдавця та концесіонера. Концесієдавцем щодо об'єктів державної власності є держава в особі відповідних державних органів, які здійснюють управління об'єктами державної власності. Концесіонером є переможець концесійного конкурсу. Те, що концесіонер може залучати для своєї діяльності ще значне число інших осіб, не робить їх стороною договору, відтак йдеться про можливість існування лише двох сторін.

Договір укладається в простій письмовій формі без нотаріального посвідчення, але з обов'язковою реєстрацією його органом державно-приватного партнерства, який веде облік укладених концесійних договорів. Вказана реєстрація є умовою чинності зазначеної категорії договорів, тому недотримання цієї вимоги приводить до нікчемності концесійних договорів.

Згідно п. 2 ст. 24 Закону «Концесійний договір вважається укладеним з дня досягнення домовленості щодо всіх істотних умов і підписання сторонами тексту договору. Настання, зміна або припинення прав та обов'язків за концесійним договором можуть бути обумовлені настанням відкладальної або скасувальної обставини» [281]. Вказане свідчить про консенсуальний характер договору. Чітко встановлені вимоги закону щодо

концесійних платежів, як періодичних платежів, що здійснюється концесіонером відповідно до умов концесійного договору, вказують на оплатність такого виду договору.

Істотні умови концесійного договору визначені в ст. 26 Закону. Про соціальну спрямованість державної власності свідчать такі умови, що можуть бути закладені в договір: надання пільг для користувачів (споживачів); умови використання вітчизняних матеріалів; умови найму та працевлаштування громадян України. Закладення саме вказаних умов в концесійні договори дозволяє впроваджувати різноманітні урядові програми, ефективно вписуючи публічно-правові відносини у приватно-правові. Доцільність проведення модернізації багатьох об'єктів державної власності свідчить про неминучість застосування інноваційних технологій та матеріалів. Попри те, що законодавець і встановлює можливість передбачення у договорі умови використання прав інтелектуальної власності, та ми вважаємо цю норму недостатньою. Йдеться про наше переконання в необхідності пріоритетного застосування саме об'єктів інтелектуальної власності, що належать національним правовласникам. І також пріоритетно аби це були права, які впливають із чинних патентів. Використання прав, що перейшли до суспільного надбачання, не може сприяти інноваційності процесів та продукції, а тому завжди потрібно обирати із тих об'єктів, права на які все ще чинні. Вказане зумовить певну державну підтримку національних суб'єктів права інтелектуальної власності і активізує процес розпорядження ними правами інтелектуальної власності. Отримання правовласниками прибутків через роялті чи інші види платежів стимулюватиме сплату ними податків і наповнення державного бюджету. Тож ефект від такого застосування буде синергетичним.

У зв'язку із зазначеним, пропонуємо абз. 6 п. 2 ст. 26 викласти у наступній редакції: «умови використання прав інтелектуальної власності, що належать національним правовласникам і впливають із чинних охоронних документів».

Важливим для вивчення є питання визначення права власності на майно, що передається у концесію. З цього приводу Закон вказує, що «Передача концесіонеру існуючого об'єкта концесії, у тому числі його подальша реконструкція, реставрація, капітальний ремонт, технічне переоснащення концесіонером, не зумовлює перехід права власності на такий об'єкт до концесіонера та не припиняє права державної чи комунальної власності або власності господарського товариства, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі, на такий об'єкт. Такий об'єкт підлягає поверненню концесієдавцю після припинення дії концесійного договору» [281]. То ж питання про перехід прав власності у випадку концесії навіть не піднімається. Цікавою є гарантія, яка передбачена для концесіонера, що на строк дії концесійного договору майно не може передаватись на приватизацію. Ми ж у свою чергу вважаємо, що вказана гарантія має сягати далі – у випадку приватизації по завершенні концесійного договору доцільною була б пріоритетність прав на купівлю колишнього концесійного майна серед інших покупців у колишнього концесіонера. Зважаючи, що він доклав багато зусиль до реконструкцій і оновлення державного майна, саме йому мали б належати пріоритетні права в разі рівності пропозицій до ціни та умов приватизації. Вказану норму можна було б помістити додатковим п. 6 до ст. 36 Закону.

Для вироблення рекомендацій щодо подальшого розвитку механізму концесій, звернемось до іноземного досвіду. Варто відзначити, що концесію іноземні країни використовують для достатньо різних проектів – від будівництва шкіл та лікарень до великих інфраструктурних об'єктів, як наприклад «Євротунель» під Ла-Маншем. Історичні дослідження доводять, що навіть Ейфелева вежа та перші залізниці у Російській Імперії були побудовані за допомогою державно-приватного партнерства [283].

Загалом передачею об'єктів інфраструктури у концесію користуються у понад 120 країнах світу. Найбільша частка договорів (понад 80%) стосується портової сфери, транспортної – майже 70%. Серед країн ЄС найактивнішими за кількістю угод концесії є Британія, Франція, Німеччина, Нідерланди, Португалія, Іспанія та Італія.

Так, до прикладу оновлення Лондонського метрополітену є заслугою саме концесійних відносин. На початку двотисячних існувала гостра проблема недофінансування, необхідність оновлення рухомого складу та інфраструктури метро. Вихід було знайдено у рамках програми Public Private Partnership-PPP [283]. У Франції мости, канали, дороги, об'єкти комунальної інфраструктури, культурні й спортивні установи будувалися саме за концесійними договорами. Як вказує іноземний досвід, саме у важкі для держави часи є найпопулярнішим залучення державно-приватного партнерства. Власність не втрачається, а завдяки приватним коштам ефективно використовується і примножується. Як тільки роль держави в економічному житті країни зростає, звернення до концесійних договорів поступово зменшується.

Україна у сучасному періоді із значним дефіцитом бюджету знаходиться саме в таких умовах, де залучення концесій матиме найбільшу доцільність. Наразі йдеться про будівництво доріг, оновлення щонайменше чотирьох аеропортів, багатьох вокзалів, Укрзалізниці, морських портів та багато чого іншого.

Оскільки законодавство в Україні оновлювалось завдяки підтримці консультантів і експертів ЕБРР та ІФС з урахуванням світового досвіду, першу частину проблем із активізацією концесійних відносин нами подолано. Наступний крок стосується набуття практичних навичок оформлення концесійних договорів. Ні для кого не секрет, що така довгострокова перспектива, яка закладається в договірні відносини, вимагає злагодженої роботи значної кількості фахівців – юристів, економістів, управлінців, аналітиків та багатьох інших. Ризики, що присутні в цій сфері,

мають бути максимально розподілені між обома сторонами, а концесійні платежі взаємозалежні із отриманим прибутком.

Отож, із досвіду, який присутній в іноземних країнах, і може бути залучений в Україні, слід назвати:

1. У питанні розпорядження правами державної власності, перш ніж переходити до рішень про корпоратизацію чи приватизацію, слід вивчити можливість здійснення концесії.

2. Значна роль у цих відносинах має бути відведена державним гарантіям, необхідний повний супровід договору прийняттям управлінських рішень, що мінімізуюватимуть ризики.

3. Концесійні договори мають справляти не лише економічний, а й соціальний ефект. Створення нових робочих місць, підтримка національних працівників, використання об'єктів інтелектуальної власності національних правовласників, застосування у виробничих процесах саме національної сировини – ось ті соціальні ефекти, які слід закладати в концесійні відносини.

4. Повна інвентаризація об'єктів державної власності і ефективності їх використання має стати передумовою до формування списку об'єктів концесії. Пропозиції щодо концесії мають формуватись органами влади, а приватні інвестори завжди повинні мати достатній вибір пропонованих їм об'єктів.

5. Концесійні відносини мають замінити у випадку неефективності відносини із оперативного управління чи господарського відання. Відтак механізм управління правами державної власності має стати рухомим і динамічним, здатним до оновлення і трансформації.

6. Приватизація об'єктів, що перебували у концесії, має бути виключним явищем. За час існування концесійного договору держава повинна оновити свої можливості із використання прав власності, відтак концесійні відносини мають стати запорукою можливих трансформацій впливу держави на економіку.

Фінансовий лізинг як форма розпорядження правами державної власності також лише зароджується в Україні, проте також має всі шанси стати однією із ефективних. Схожість лізингових відносин із орендними та концесійними запевняє нас у можливості та ефективності застосування щодо державного майна, а дослідження відмінності від названих суміжних категорій - використати кожен означений інструмент на благо національних інтересів.

Отож, дослідимо детальніше поняття лізингу та нормативно-правову основу існування цього механізму.

Лі́зинг (англ. *leasing* — оренда, майновий найм) — вид фінансових послуг, форма фінансової оренди для придбання основних засобів підприємствами та інших товарів фізичними і юридичними особами [284]. Фактично лізинг є на сьогоднішній день найпоширенішим видом оренди в міжнародній практиці. Ще у 80-тих роках XIX ст. завдяки лізингу американська компанія «Белл» надавала в оренду свої телефонні апарати. Пізніше компанія Форд, почала використовувати цю форму оренди. У таких країнах як Велика Британія, Франція, Німеччина та Іспанія лізингові операції набули значного поширення після Другої світової війни, проте їх предметом дедалі частіше ставали засоби виробництва.

Із розвитком ринкових відносин в Україні також відбувались процеси становлення лізингових відносин, проте говорити про значні масштаби лізингу зараз не приходиться. Особливо незначні масштаби цього виду орендних відносин у сфері державної власності. Пояснюється це недосконалістю законодавства у досліджуваній сфері, що до недавнього часу існувало. 4 лютого 2021 року сталась визначна подія – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про фінансовий лізинг», який замість собою існуючий закон із однойменною назвою. Саме завдяки оновленому законодавству буде, на нашу думку, можливість інтенсифікувати лізингові відносини загалом і щодо державного майна зокрема. Допоки ж новий закон чекає підпису Президента України, порівняємо чинні норми із оновленими.

Нормативно-правову базу лізингових відносин становлять параграф 6 глави 58 ЦКУ, ст. 292 ГКУ та Закон України «Про фінансовий лізинг» № 723.

Так, ст. 806 встановлює, що «За договором лізингу одна сторона (лізингодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (лізингоодержувачеві) у користування майно, що належить лізингодавцю на праві власності і було набуто ним без попередньої домовленості із лізингоодержувачем (прямий лізинг), або майно, спеціально придбане лізингодавцем у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов (непрямий лізинг), на певний строк і за встановлену плату (лізингові платежі). 2. До договору лізингу застосовуються загальні положення про найм (оренду) з урахуванням особливостей, встановлених цим параграфом та законом. До відносин, пов'язаних з лізингом, застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено законом. 3. Особливості окремих видів і форм лізингу встановлюються законом» [27].

Норми Господарського кодексу України (далі ГК України) у ст. 292 встановлює поняття лізингу з позиції здійснення господарської діяльності і вказує: «Лізинг - це господарська діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає в наданні за договором лізингу однією стороною (лізингодавцем) у виключне користування другій стороні (лізингоодержувачу) на визначений строк майна, що належить лізингодавцю або набувається ним у власність (господарське відання) за дорученням чи погодженням лізингоодержувача у відповідного постачальника (продавця) майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів» [87]. Саме із останнього визначення вбачається причетність держави як власника до лізингових відносин. Лізингодавцем із наведеного визначення є особа, яка має відповідне майно у власності, або ж у господарському віданні. Ніхто, крім суб'єктів права

державної власності, мати майно у господарському віданні не може, із цього виходить, що законодавець статусом лізингодавця наділяє в тому числі юридичних осіб публічного права.

Саме нормами ГК України встановлюються види лізингу – фінансовий та оперативний. Кожен із зазначених видів лізингу отримав свій спеціальний закон, проте закон про фінансовий лізинг отримав нову редакцію, а закон про оперативний лізинг на сьогодні втратив свою чинність.

Основна відмінність у поділі лізингу на види була у виді майна. За договором про оперативний лізинг передавалось майно, що підпадало під визначення основного фонду, придбаного або виготовленого орендодавцем на умовах інших, ніж передбачаються фінансовим лізингом (орендою). Всі інші характеристики були аналогічними.

Фінансовий лізинг Згідно Закону № 723 — це відносини, що виникають із договору фінансового лізингу. За договором фінансового лізингу лізингодавець зобов'язується набути у власність річ у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов і передати її в користування лізингоодержувачу на визначений строк не менше одного року за встановлену плату (лізингові платежі) [285].

Як бачимо із наведеного визначення, закон значно звужує сферу застосування лізингових відносин, адже згідно Закону лізингодавець зобов'язується придбати у власність річ, яку пізніше буде передано лізингоодержувачем. Виходить, що якщо майно уже перебуває у власності лізингодавця, то відносини щодо нього виходять за межі встановлених законом відносин. Таке формулювання не відповідає нормам ЦК України та ГК України, які цитувались нами вище, відтак потребували негайного вдосконалення.

П. 2 ст. 2 Закону також окремо прописувались відносини щодо майна, яке перебувало у господарському віданні і вказувалось, що «Відносини, що виникають у разі набуття права господарського відання на предмет договору

лізингу, регулюються за правилами, встановленими для регулювання відносин, що виникають у разі набуття права власності на предмет договору лізингу, крім права розпорядження предметом лізингу» [285]. Вказане трактування також суперечить самій суті права господарського відання, прописаного у ст. 136 ГК України. Йдеться про те, що «Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами» [87]. Тож ГК України лише обмежує правомочність розпорядження у суб'єкта, якому майно передане на праві господарського відання. Закон же в такому трактуванні повністю позбавляє правомочності розпорядження досліджуваного суб'єкта.

Недолугим, на наш погляд, є і окрема частина норми ГК України щодо «виключного користування» об'єкта лізингу. Подібної конструкції жоден механізм розпорядження правами не має. У законодавстві ми зустрічаємо лише поняття «виключні права» у питанні розпорядження правами інтелектуальної власності. Оскільки немайнові об'єкти не можуть передаватись в лізинг, то і говорити про доцільність використання конструкції виключної правомочності не приходиться. Можливість передачі майно в сублізинг також суперечить доцільності застосування конструкції виключного користування. Відтак, вважаємо недоречним використання подібної конструкції і пропонуємо вилучити слово «виключного» із поняття лізингу в ст. 292 ГК України.

У податковому законодавстві України поняття лізингу та оренди взагалі ототожнювались, що також не приводило до чіткості розуміння застосовуваних категорій розпорядження правами. В сукупності з означеними вище суперечностями та невідповідностями, говорити про досконалість правового регулювання лізингових відносин не приходилось. Вказана ситуація вимагала якнайшвидшого реагування законодавців. І ось

нарешті рівно через рік після голосування щодо взяття за основу, 4 лютого цього року ми отримали нову редакцію Закону України «Про фінансовий лізинг». В світлі рекодифікаційних процедур щодо Господарського кодексу України, прийняття вказаного закону було вкрай необхідним.

В оновленому законі маємо наступні нововведення:

- гармонізовано та узагальнено понятійно-категоріальний апарат щодо фінансового лізингу, які застосовуються в різних актах законодавства, чим буде посилено правова визначеність в питанні регулювання фінансового лізингу;

- посилено вимоги щодо захисту прав споживачів послуг фінансового лізингу;

- врегульовано порядок набуття лізингоодержувачем права власності на предмет лізингу при завершенні договору лізингу;

- встановлено порядок припинення договору фінансового лізингу у разі значного прострочення лізингових платежів;

- визначено можливість передачі предмету лізингу в суборенду та врегульовує правила здійснення такої передачі;

- усуваються розбіжності щодо форми, в якій має бути укладений договір фінансового лізингу

- узгоджено вимоги закону з вимогами законодавства про фінансовий моніторинг.

- встановлено, що державне регулювання та нагляд на ринку фінансового лізингу здійснює Національний банк [286].

Фахівцями досить позитивно оцінюється прийнятий Закон і вказується, що його ухвалення дозволить істотно розширити використання лізингу як альтернативи довгострокового фінансування придбання транспорту, обладнання, іншої техніки та нерухомості.

Що стосується використання лізингових відносин щодо державної власності, то вбачаємо позитив в оновленні законодавства і для цієї категорії майна. Держава Україна на сьогодні має найбільше серед інших

європейських держав майна у своєму розпорядженні. Продовження приватизаційних процесів внесуть свої корективи звісно, та питання ефективного використання майна держави стоїть на порядку уже сьогодні. Поряд із орендою та концесією, лізинг також є важливим інструментом розпорядження правами власності. Як для короткострокових відносин він підходить чи не найкраще. Саме завдяки цьому інструменту майно держави можна буде ефективно використовувати, модернізувати, а по завершенні строку договору і при відсутності заборон можливо і викупляти за залишковою вартістю. Лізингові платежі ж зможуть наповнювати бюджет і держава матиме змогу виконувати свої публічно-правові функції. Це звісно лише одна із можливостей ефективного використання прав державної власності, та в сукупності з іншими, можна буде очікувати зменшення дефіциту бюджету і необхідності залучення кредитних коштів.

Тож, підводячи підсумок варто зазначити, що поряд із традиційними механізмами розпорядження правами державної власності, які мають багаторічну історію, варто закласти нормативно-правову основу і почати активно використовувати новітні механізми. Лише в єдності такого застосування можна буде обрати кращі і відмовлятися від неефективних. Досвід іноземних держав щодо новітніх механізмів дозволить не проходити весь той шлях становлення, що був ними пройдений, а закладати у нас основи втілення їх кращого досвіду, звісно із пристосуванням його до національних реалій.

4.4. Реалізація права державної власності на підставі права оперативного управління та господарського відання

В умовах переходу України на інноваційну модель розвитку економіки надзвичайної важливості набуває питання ефективного використання державної власності. Право оперативного управління, як одне із речових

суб'єктивних цивільних прав, потребує подальшого наукового осмислення і вироблення шляхів його еволюції. Так, в умовах планової економіки це право має один вияв, тоді як ринкова економіка має здатність його модифікувати та змінювати. Перехід на інноваційну модель розвитку економіки породжує необхідність ще більш глибоких змін і вироблення такого нормативно-правового забезпечення, яке б стало передумовою для найефективнішого управління державною власністю.

Дослідження права оперативного управління в історичній ретроспективі довело зміну характеру правосуб'єктності державних юридичних осіб на майно, що закріплене за ними власником. Самостійність державних юридичних осіб завершується там, де реалізація функцій, встановлених власником, є неможливою або з певних причин утрудненою. Тому, в умовах переходу на інноваційну модель розвитку економіки найактуальнішим завданням є побудова «правильної» правосуб'єктності державних юридичних осіб і вірного визначення меж їх речових прав.

Попри те, що більшість цивілістів пов'язують наукове обґрунтування права оперативного управління з ім'ям А.В. Венедиктова, варто згадати у цьому відношенні С.І. Аскназія. Саме він є одним із перших цивілістів, хто звернув увагу на необхідність врегулювання прав органів управління та закріплене за ними державне майно. Так, він вказував: «це майно належить державним органам не на праві власності, а на іншому, відмінному від других, речовому праві, а відносини між державними органами і підпорядкованими їм господарськими організаціями будуються на конструкції адміністративно-правових відносин» [287, с. 24-25]. Сама ж конструкція правовідносин оперативного управління державним майном дійсно була запропонована А.В. Венедиктовим. У відносинах державної соціалістичної власності автор розділяв діяльність по організації процесу розширеного соціалістичного відтворення, опосередковане адміністративно-правовими відносинами, а також саме здійснення цього процесу, опосередковане в переважній мірі цивільними і трудовими

правовідносинами. Ним зокрема відзначалось, що «Держава є єдиним власником державного майна, не залежно від того в чиєму б управлінні воно не знаходилось; Державним органам надається лише право управління майном, що передане їм державою, але право власності на відповідне майно їм не належить; Державним органам, яким представлено майно для безпосереднього оперативного управління, надається право володіння, користування і розпорядження цим майном, але в строго указаному державою законом порядку» [47, с. 363-364].

Отож, головна ідея права оперативного управління майном полягала, на думку Р.А. Майданика, в тому, що держава поєднує всю повноту державної влади з усіма правомочностями власника і що жоден державний орган (у тому числі й підприємство) не є суб'єктом присвоєння, не присвоює і не може присвоювати жодного об'єкта державної власності, незалежно від характеру цього об'єкта. Згідно з цією теорією, повноваження державних підприємств і господарських органів як «самостійних» суб'єктів цивільного права являють собою один із способів здійснення прав держави-власника в цивільному обороті [22, с. 773].

Цікавою з позиції розуміння природи права оперативного управління є думка відомого цивіліста О.С.Іоффе. Він вказує, що «право оперативного управління державним майном опосередковується як «горизонтальними», так і «вертикальними» правовідносинами. Таким чином, в «горизонтальних» правовідносинах оперативне управління виступає в якості суб'єктивного права, а в «вертикальних» правовідносинах оперативне управління містить в собі правомочності й обов'язки, об'єм яких залежить від держави. Таким чином, відносини оперативного управління являють собою ускладнений механізм [288, с. 44].

Дослідженню питання змісту права оперативного управління також приділяли свою увагу такі відомі вчені як Р.О. Халфіна, С.М. Корнеєв та Е.Г. Полонський. Кожен з них в різних комбінаціях, та все ж пропонував розрізняти відносини по управлінню державною власністю і відносини по

безпосередньому використанню окремих частин фонду підприємства. Цікаво, що Е.Г. Полонський не відносить право оперативного управління до групи абсолютних прав, вказуючи при цьому, що праву оперативного управління не властиві такі ознаки суб'єктивних речових прав як слідування і перевага. На його думку, в суб'єкта права оперативного управління виникає 4 типи правовідносин: 1. відносини з державою по наділенню майном і його закріпленню; 2. відносини з державою по виробничому використанню майна і платежам в бюджет; 3. відносини з третіми особами по володінню, використанню і розпорядженню майном і обміни результатами діяльності; 4. відносини з внутрішніми підрозділами по організації найбільш ефективного використання державного майна [289, с. 35].

Історично право оперативного управління вперше було закріплено в Основах цивільного законодавства СРСР 1961 року і передбачало правовий механізм управління майном державного власника. Так, стаття 26.1. вказувала, що «Майно, закріплене за державними, міжколгоспними, державно-колгоспними та іншими державно-кооперативними організаціями, перебуває в оперативному управлінні цих організацій, здійснюють в межах, встановлених законом, відповідно до цілей їх діяльності, планових завдань і призначення майна, права володіння, користування і розпорядження майном [290]. Ст. 87-1 Цивільного кодексу УРСР 1963 року [291] містила аналогічну норму щодо права оперативного управління, які і цивільні кодекси усіх союзних республік.

Якщо охарактеризувати вищевказану норму, то можемо бачити, що вона стосується управління майном, яке закріплене за суб'єктами планово-керованої економіки відповідно до цілей їх діяльності. До речі, доволі довгий період, на думку вчених [292], це право не характеризувалось як речове. Таким воно стало лише у 1990 року завдяки закріпленню в Законі «Про власність в СРСР». Зокрема, ст. 26 встановлювала: «Майно, що є державною власністю і закріплене власником за державною установою (організацією), яка перебуває на державному бюджеті, знаходиться в оперативному

управлінні цієї установи (організації). Державні установи (організації), які перебувають на державному бюджеті і які можуть у випадках, передбачених законодавчими актами Союзу РСР, союзних і автономних республік, провадити господарську діяльність, одержують право на самостійне розпорядження доходами від такої діяльності і майном, придбаним за рахунок цих доходів...» [79]. Аналогічну норму містив також Закон України «Про власність» (ст. 39) [82]. Отож, саме із 1990 року право оперативного управління стало характеризуватись як обмежене речове право, тобто це право засновувалось на праві власності іншої особи і наданому нею державній установі повноваженні право володіння та обмежені права користування та розпорядження в цілях і межах, встановлених власником.

Варто також відзначити, що саме в 1990 році відбулась певна трансформація права оперативного управління, адже з'явилося ще одне обмежене речове право – право повного господарського відання. Нами буде в подальшому детально охарактеризоване і вказане обмежене речове право, зараз лише зазначимо, що розмежування цих двох прав відбулось на основі встановлення чи здійснює державний суб'єкт комерційну діяльність. Відтак, право оперативного управління залишилось за державними організаціями, що не займаються комерційною діяльністю, а право повного господарського відання – за державними підприємствами, що комерційною діяльністю займаються. З цього можемо зробити висновок, що перехід від планової до ринкової економіки змінив суть обмежених речових прав. Так, на думку Р.А.Майданика, «Впровадження в законодавство категорії «право повного господарського відання» було свого роду допустимим компромісом між старою категорією «право оперативного управління», сформованою в період переважання державної власності, і спробою надати суб'єкту господарювання – державним підприємствам – більшої самостійності в умовах переходу на повний господарський розрахунок, що передбачало їх діяльність на засадах самофінансування, самоокупності, самозабезпечення» [22, с. 774].

Законодавство незалежної України, що пропагувало перехід до ринкової економіки, право оперативного управління також передбачало, зокрема у Законі «Про підприємництво». У ст. 10 зазначалось, що «Майно, що є державною власністю і закріплене за державним підприємством (крім казенного), належить йому на праві повного господарського відання. Здійснюючи право оперативного управління, казенне підприємство володіє та користується майном» [293]. Із зазначеного можна зробити висновок про те, що на початку формування національного законодавства, законодавець перейняв досвід регулювання права оперативного управління від радянського цивільного права. Проте пізніше відбулась певна модернізація законодавства у досліджуваному питанні і законодавець став чітко встановлювати навіть організаційно-правову форму підприємства, що володіє правом оперативного управління.

Станом на сьогодні Цивільний кодекс України взагалі не містить згадки про право оперативного управління, тоді як його правове регулювання переміщено у Господарський кодекс України [87]. Важливо, що майно на основі господарського законодавства закріплюється на праві оперативного управління вже не тільки за казенним підприємством, а й за державним унітарним підприємством, тобто наявним є вже розширення кола суб'єктів, яким таке право належить. Отож, як бачимо із моменту зародження і до сьогоднішнього дня право оперативного управління пройшло немалий шлях еволюційного розвитку: від зародження ідеї відмови від розщеплення власності в період планової економіки до оформлення статусу обмеженого речового права і поступового його розвитку в період переходу до ринкової економіки. Побудова економіки, заснованої на знаннях (інноваційної економіки) в XXI столітті вимагає подальших еволюційних змін. І ми насправді можемо їх спостерігати.

Йдеться про подальше розширення повноважень у праві оперативного управління, адже згідно норм Закону «Про управління об'єктами державної власності» державні комерційні підприємства та казенні підприємства, які

належать до наукових установ, а також науково-технологічні комплекси, засновані на державній власності, зобов'язані не менш як 50 відсотків чистого прибутку від своєї діяльності спрямовувати на провадження ініціативної наукової та науково-технічної діяльності, фінансування інновацій та розширення власної матеріально-технічної бази [88]. Тобто передбачається можливість часткового розпорядження прибутком від управління державною власністю, що розширює компетенцію суб'єктів права оперативного правління.

Важливо також відзначити, що окремі вчені, аналізуючи речово-правову природу права оперативного управління, та і господарського відання також, ставлять під сумнів необхідність їх існування в подальшому. Зокрема, В.А. Дозорцев зазначає, що «Наділення майном унітарних підприємств на правах господарського відання та оперативного управління є способом здійснення права власності, перш за все для публічно-правових утворень, і жодним чином не юридичною формою необхідної участі однієї особи в праві власності іншої (що є головною передумовою існування самої категорії речових прав на чуже майно) [294, с. 243]. Розробники проекту концепції ЦК України підтримують таку ж позицію, вказуючи: «З ліквідацією ГК національне законодавство буде позбавлено права господарського відання та права оперативного управління, які є реліктами соціалістичного минулого, штучно створеними для потреб одержавленої економіки обмеженими речовими правами, які не мають аналогів у розвинених правопорядках і не відповідають поняттю речового права... Притаманні правам господарського відання та оперативного управління їх встановлення на підставі адміністративного акта органу публічної влади і право власника (держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади) вилучати майно та припиняти ці правові титули на власний розсуд не відповідають традиційним уявленням про речові права на чуже майно. Квazіречові права радянської доби не можуть використовуватися в умовах ринкової економіки, коли держава та інші юридичні особи публічного права діють у цивільних

відносинах на рівних правах з іншими учасниками, коли ліквідовані «привілейовані» форми власності тощо. В інтересах економічного зростання «радянські» конструкції повинні бути замінені ринковими інструментами у вигляді організаційно-правових форм акціонерних та інших товариств, різних видів договорів, приватноправових конструкцій речових прав» [295].

Досвід іноземних держав – колишніх союзних республік, що відмовились від механізму аналізованих нами обмежених речових прав (Грузії, Латвії, Литви, Молдови), вказує на можливість їх поступової заміни та довірче управління майном.

Ми з цього приводу відстоюємо необхідність збереження інститутів права оперативного управління та господарського відання в системі обмежених речових прав і включення їх у ЦК України. Подальша відміна досліджуваних правових конструкцій, якщо буде таки прийнято відповідне рішення, має відбуватись поступово. Зміна організаційно-правових форм в результаті корпоратизації має відбуватись у кілька етапів на протязом значного періоду часу з метою уникнення помилок, які були допущені в процесі надто стрімкої приватизації. Змінити всю суть управління державною власністю в одну мить є неможливо, як і привезти у відповідність весь масив нормативно-правових актів, який на сьогодні задіяний в процесі цього управління. Тож заміна має бути поступовою, а механізми збережені до останнього. Ринкові приватноправові конструкції речових прав також ще потребують вдосконалення, відтак в повній мірі використати їх для усіх видів майна, що перебуває у державній власності, неможливо. Довірче управління майном, що на разі найактивніше застосовується в європейських країнах має бути допрацьоване крізь призму необхідності використання його щодо об'єктів державної власності. Коли ринкові механізми запрацюють наповну, і завершиться процес корпоратизації, тоді конструкції права оперативного управління та господарського відання можна буде вилучити із норм ЦК України через їх незатребуваність.

Отож, підводячи підсумок дослідженню права оперативного управління в системі речових прав, можемо вказати наступне:

Подальша еволюція управління державним майном має відбуватись обов'язково. Законодавець в процесі рекодифікації законодавства таки має залишити ці обмежені речові права, а згадана нами норма щодо спрямування чистого прибутку у певних відсоткових значеннях на провадження ініціативної наукової та науково-технічної діяльності варто зробити загальною і поширити її на усіх суб'єктів права оперативного управління, а не лише на державні комерційні підприємства та казенні підприємства, які належать до наукових установ, а також науково-технологічні комплекси, засновані на державній власності. Вказане дозволить пришвидшити інноваційний розвиток державних суб'єктів господарювання і зайняти їм чільне місце у побудові економіки, заснованої на знаннях. Довірче управління майном повинно також зазнавати змін для того, аби його повноцінно можна було використовувати в діяльності державних суб'єктів господарювання і прописане воно має бути таким чином, щоб пріоритет у всіх відношеннях надавався інноваційному спрямуванню усіх без винятку суб'єктам державної власності.

Право господарського відання, як одне із речових суб'єктивних цивільних прав також є діючим і затребуваним речовим правом, що потребує подальшого наукового осмислення і розробку шляхів його вдосконалення. Так, в умовах переходу економіки на ринкові засади це право мало один вияв, тоді як завершення ринкових перетворень вимагає подальшої його еволюції. Ми за майже три десятки років існування в умовах незалежності нашої держави стали свідками різючих змін у відношенні до державної власності. Якщо в період планової економіки державна власність була превалюючою і слугувала важливим чинником впливу партійної верхівки на економіку держави в цілому, то із побудовою ринкової економіки вона стала ресурсом перетворення і базою для формування приватної та колективної власності. В сучасний же період її роль має помітно змінитися – вона має

стати на сторожі економічної безпеки держави і змінюватись лише під впливом безпекоорієнтованих чинників.

Дослідження права господарського відання в історичній ретроспективі дозволило нам сформулювати позицію про зміну відношення законодавця до цього права: від повного визнання в цивільному законодавстві початку 90-х років ХХ століття до переміщення в Господарський кодекс України і жодного згадування в сучасному Цивільному кодексі України. Це право є доволі молодим в системі речових суб'єктивних цивільних прав, проте вже потребує подальшого наукового осмислення і вироблення шляхів його еволюції, оскільки багато іноземних держав цілком трансформувала його або взагалі від нього відмовилась. То ж національному законодавцю потрібно прийняти принципову позицію щодо подальшого його існування та еволюції.

Історичний шлях права господарського відання бере свій початок із 90-х років ХХ століття. Саме цей період, на думку О.В.Дзери, «знаменує собою початок реформування відносин власності і ринкових перетворень в економіці України. Безперечно, певні передумови цього були закладені раніше, починаючи з 1985 р. і до кінця 90-х років в СРСР» [1, с. 164]. Вчений вважає, що саме вказаний період характеризується невдачами подальших спроб реформування економіки. Генеральна лінія КПРС пропагувала домінуючу роль державної власності, проте коли вдалось домогтись 90-відсоткового державного сектору, можливості такої одержавленої економіки вичерпались і темпи економічного зростання критично знизились. Загалом цей період характеризувався неефективним управлінням економікою, порушенням договірних зв'язків між господарюючими суб'єктами та тривалим спадом виробництва. Все вищезазначене породило некерованість суспільних відносин і необхідність докорінної перебудови відносин власності. Саме для вирішення означених проблем був прийнятий Закон СРСР «Про власність в СРСР» від 6 березня 1990 року. Попри коротке своє існування, вказаний закон став основоположним для досліджуваного нами права господарського відання.

У Законі про власність СРСР відбулась трансформація права оперативного управління, яке існувало вже кілька десятиліть років у союзному цивільному законодавстві, і розщеплення його на дві категорії - оперативне управління та повне господарське відання. Різниця між вказаними правовими категоріями були деталізовані у нормах закону. Так, ст. 24 встановлювала: «майно, що є державною власністю і закріплене за державним підприємством (крім казенних підприємств) належить йому на праві повного господарського відання». Ст. 26, при цьому наголошувала: «майно, що є державною власністю і закріплене власником за державною установою (організацією), яка перебуває на державному бюджеті, знаходиться в оперативному управлінні цієї установи» [79]. Із цього можемо зробити висновок, що саме статус суб'єкта був основоположним для визначення на якому праві належатиме державне майно цьому суб'єкту.

Якщо порівнювати повноваження, що надавались державним підприємствам та державним установам, то бачимо із норм закону, що «Здійснюючи право повного господарського відання своїм майном, підприємство володіє, користується та розпоряджається зазначеним майном і на свій розсуд вчиняє щодо нього будь-які дії, які не суперечать законам». При цьому «Державні установи (організації), які перебувають на державному бюджеті і які можуть у випадках, передбачених законодавчими актами Союзу РСР, союзних і автономних республік, провадити господарську діяльність, одержують право на самостійне розпорядження доходами від такої діяльності і майном, придбаним за рахунок цих доходів» [79]. В останньому випадку володіння й користування, хоч і не були прямо передбачені, проте застосовувались автоматично. Тобто законодавець ставив собі за мету внести роз'яснення саме з приводу такої правомочності як «розпорядження» у питанні розмежування права оперативного управління та повного господарського відання. Із аналізу вищевказаних норм можемо зробити висновок, що розпорядження майном, що знаходилося у власності підприємств вчинялося на свій розсуд, звичайно в межах закону, тоді як лише

ті установи, яким надано було право провадити господарську діяльність, могли самостійно розпоряджатися доходами від такої діяльності і майном, придбаним за рахунок цих доходів. То ж права розпоряджатися первісним майном, що було передано в оперативне управління державні установи (організації) не мали. Саме таким розмежуванням втілювалась воля законодавця до трансформації радянського права оперативного управління і закладення основ переходу до ринкових умов господарювання для підприємств державної форми власності.

В подальшому норми аналізованого закону щодо двох правових форм реалізації права власності майже дослівно були відтворені у Законі України «Про власність» від 7 лютого 1991 року [82]. Саме з цього закону і розпочався еволюційний шлях розвитку норм щодо управління державною власністю в незалежній Україні.

Подальше нормативно-правове регулювання права повного господарського відання знайшло своє втілення у Законі України «Про підприємства в Україні». Зокрема п. 6 ст. 10 Закону містив норму про те, що «Безоплатна передача і надання підприємствами матеріальних цінностей громадянам здійснюються з дозволу власника або уповноваженого ним органу, крім випадків, передбачених законодавством УРСР» [295]. Попри те, що вказане обмеження стосувалось підприємств усіх форм власності, варто констатувати, що станом на 1991 рік все ж 90 відсотків підприємств були державними, а тому зрівняння в майновому статусі найвідчутніше вдарило саме до останніх. Йдеться про те, що за умов відсутності чітко визначених повноважень, керівники багатьох державних підприємств стали за безцінь відчужувати державне майно, породивши перший клан олігархів і заклавши фундамент тіньової економіки. Набуло поширення явище створення малих підприємств та кооперативів, в які переливалися значні кошти і цінне обладнання державних підприємств, чим завдавалось непомірної шкоди державі. В подальшому, а саме 7 липня 1992 року п. 3 ст. 10 Закону було доповнено нормою такого змісту «Відчуження від держави засобів

виробництва, що є державною власністю і закріплені за державним підприємством, здійснюється виключно на конкурентних засадах (через біржі, за конкурсом, на аукціонах) у порядку, що визначається Фондом державного майна України. Одержані в результаті відчуження зазначеного майна кошти направляються виключно на інвестиції» [295]. Попри її певний стримуючий ефект, все ж доводиться констатувати, що значних втрат державної власності вдалось таки завдати в короткий період у рік часу. Важливо і те, що доповнена норма не давала чіткої відповіді на питання про порядок відчуження державного майна, що не закріплене за державними підприємствами чи установами. То ж і вказана невизначеність продовжувала завдавати шкоди інтересам держави і підсилювала розвиток тіньової економіки.

Для виправлення негативної ситуації 31 грудня 1992 року було прийнято Декрет Кабінету Міністрів України «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств». Вказаним декретом передбачалось, що «державні підприємства не можуть бути засновниками підприємств будь-яких організаційних форм та видів, господарських товариств, кооперативів. правонаступниками державних підприємств стосовно суб'єктів підприємницької діяльності, створених за їх участю, визнавались органи, уповноважені управляти державним майном та державні органи приватизації (щодо суб'єктів зі змішаною формою власності) [296]. Намагаючись закласти основи протидії зловживанню щодо державного майна, Декрету все ж не вдалось дати відповіді на усі існуючі питання у даній сфері. Так, не було передбачено поширення дії Декрету на створені до його вступу в дію за участю державних підприємств страхові компанії, біржі, банки, торгові дома та підприємства з іноземними інвестиціям. Щодо права оперативного управління також не було все гладко, оскільки з норм Декрету можна було дійти висновку, що державним установам та організаціям таки можна було виступати засновниками підприємств чи господарських товариств. Це Кабінетом Міністрів України не

було враховано. Існували й інші обмеження щодо розпорядження державною власністю, зокрема у сфері безоплатної передачі майна громадянам, гарантування при наданні банківських кредитів, оренди державного майна тощо. Всі перелічені види обмежень мали на меті стримати зловживання у сфері управління державною власністю, проте справляли і негативний вплив у тому, що ефективність управління страждала від наявних обмежень.

Нагадаємо, що Закон України «Про підприємства в Україні» у пункті 3 ст. 10 в редакції від 04.02.1998 року встановлює: «Майно, що є державною власністю і закріплене за державним підприємством (крім казенного), належить йому на праві повного господарського відання» [294]. Із цього можемо зробити висновок, що законодавець наділяє вже правом повного господарського відання не усі підприємства, а лише ті, що не належать до казенних. Цим від впорядковує склад суб'єктів права повного господарського відання, встановлюючи, що «Здійснюючи право повного господарського відання, державне підприємство володіє, користується та розпоряджається зазначеним майном на свій розсуд, вчиняючи щодо нього будь-які дії, які не суперечать чинному законодавству та статуту підприємства» [294]. При цьому, здійснюючи право оперативного управління, казенне підприємство володіє та користується зазначеним майном. Казенними підприємствами стали визнаватись рішенням Кабінету Міністрів України державні підприємства, що не підлягали приватизації. То ж підвалини забезпечення економічної безпеки України стали закладатись в механізмі управління державною власністю через інститут оперативного управління, проте повне господарське відання стояло осторонь цих процесів.

Як відомо, із прийняттям нових Цивільного та Господарського кодексів, втратили чинність Закони України «Про підприємства в Україні» та «Про підприємництво», як і в подальшому Закон України «Про власність», а тому постала необхідність належного правового регулювання досліджуваного нами права оновленим цивільним та господарським законодавством. Отож, станом на сьогоднішній день Цивільний кодекс України взагалі не містить

згадки про право повного господарського відання, тоді як його правове регулювання переміщено у Господарський кодекс України [87]. Правда зазнала змін і назва досліджуваного права – тепер ГК України визнає його як право господарського відання.

Частиною 1 ст. 136 ГК України встановлено: «Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням повноваження розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених ГК та іншими законами» [87].

Аналізуючи подальші норми ГК України, можемо побачити, що не лише казенне підприємство вилучається із сфери господарського відання, а й державне унітарне підприємство. Тобто законодавець вже вдруге вносить корективи у склад суб'єктів здійснення права господарського відання, поступово утворюючи зміну концепції відношення до державної власності.

Важливою нормою, яка визначає зміст права господарського відання є те, що «власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноваженим ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства» [87].

Аналізуючи суб'єктів права господарського відання слід вказати, що норми ГК України не обмежують здійснення права господарського відання лише державним сектором економіки. Серед науковців обстоюється думка, що «будь-який власник має право закріпити майно за створеним ним суб'єктом господарювання на праві господарського відання» [22, с. 785]. Не заперечуючи такої можливості, інші вчені вказують, що «Законодавство не дає прямої відповіді на практичне запитання: за яким правом належить майно суб'єкту господарювання – юридичній особі, якщо її засновники не зазначили це в установчих документах чи інших правовстановлювальних

документах» [297, с. 217]. Ми з цього приводу вважаємо, що необхідно виходити із загальних засад господарського законодавства: якщо суб'єкт комерційної діяльності підприємство (крім казенного та в окремих випадках державного унітарного підприємства), то він отримує майно за правом господарського відання, якщо ж суб'єкт некомерційної діяльності (в тому числі казенне та в окремих випадках державне унітарне підприємство) – за правом управління.

Важливим нововведенням 2019 року щодо ст. 136 ГК України є норма, що «У випадках, зазначених Законом України «Про трубопровідний транспорт», з метою створення оператора газотранспортної системи держава через уповноважених суб'єктів управління об'єктів державної власності на підставі договору може передавати суб'єкту господарювання об'єкти державної власності на праві господарського відання без права їх відчуження» [87]. З цього можемо дійти висновку про намагання законодавця встановити особливі умови при розпорядженні об'єктами державної власності в газотранспортній системі, проте такі намагання цілком нівелюють утвердження цього речового права. Йдеться про те, що за відсутності права розпорядження суб'єкт управляє майном на праві оперативного управління, тоді як право господарського відання цієї правомочності не позбавляє суб'єкта. То ж або законодавець не зовсім вдало визначив режим майна в газотранспортній системі, або ми маємо справу із подальшим розвитком права господарського відання в бік нових обмежень і фактичного трансформування.

Багато іноземних держав – колишніх членів СРСР взагалі відмовились від управління державної власністю через механізми оперативного управління та господарського відання. Серед них Грузія, Латвія, Литва, Молдова. У своєму законодавстві вони здійснили поступову заміну їх на довірче управління майном. Ця заміна стала можливою лише після відмови від самого поняття «підприємство». Ми з цього приводу відстоюємо позицію про необхідність збереження названих речових прав і їх подальшу еволюцію

до моменту їх повної непотрібності. Еволюція наразі має стосуватись розширення впливу на приватний та колективний сектори економіки із збереженням вироблених традицій в державному секторі.

Підводячи підсумок дослідженню права господарського відання в системі речових прав, можемо вказати наступне:

Із моменту зародження і до сьогоднішнього дня право господарського відання пройшло доволі короткий шлях еволюційного розвитку: від розщеплення права оперативного управління, яке відбулось в умовах втрати економічного зростання і поступового утвердження засад переходу на ринковий механізм до належного оформлення статусу обмеженого речового права в сучасний період. Необхідність докорінної зміни відношення до державної власності і сучасного її розуміння як підвалини забезпечення економічної безпеки держави вимагає подальших еволюційних змін системи управління цією власністю.

Подальша еволюція має відбуватись обов'язково. Проте законодавцю в анонсованому процесі рекодифікації законодавства важливо прийняти основоположне рішення про те, що вказані обмежені речові права в нормах цивільного кодексу і окремого закону мають зберегтись до останнього. Ми наполягаємо, що з позицій забезпечення економічної безпеки, право господарського відання має час від часу втрачати окремих суб'єктів, яким майно належатиме вже на праві оперативного управління. Вказане дозволить не змінювати безпідставно розуміння права господарського відання, але зберігати можливість контролю над галузями, які формують основу державного сектору економіки.

4.5. Інститут довірчого управління в реалізації права державної власності

Окрім проаналізованих раніше форм здійснення права державної власності, таких як інститут загального управління власністю, господарського відання та оперативного управління, великі перспективи вбачаємо і в такому інституті як довірче управління.

Історико-правові та економічні чинники становлення довірчого управління майном, показують, що ідеї даної правової конструкції не нові, адже її зародки існували ще в Давньому Римі. Більшість науковців вважають, що інститут довірчої власності виник в Англії приблизно в XII – XIII столітті. Варто зазначити, що за часів дореволюційної Росії почали формуватися основи управління чужим майном. Даний процес був призупинений в радянські роки, за умов коли регулювання економічної та правової сфери життя проходило на командно-адміністративних засадах. Тому питання «щодо управління майном на засадах суто цивільно-правових інститутів виникло як наслідок реанімації приватної власності тільки в 90-ті роки XX ст. в умовах переходу до ринкової економіки. Таким чином, ідеї введення довірчого управління майном були відроджені й модернізовані» [298].

В українському законодавстві інститут «довірче управління» з'явився тільки з початком переходу до ринкової економіки. Слід зазначити, що як на той час, так і сьогодні не існує єдиної думки про те, яку конструкцію потрібно вводити, з метою щоб ліквідувати прогалини щодо управлінні майном. Зокрема, Р.А. Майданик та С.О. Сліпченко зупинилися в своїх наукових дослідженнях на необхідності введення довірчої власності (trust), проте М.М. Слюсаревський вказує, що інститут управління чужим майном є єдино правильною альтернативою довірчій власності [299, с. 9].

Як уже зазначалось, прихильником введення в Україні довірчої власності є проф. Р.А. Майданик, який вважає, що «довірча власність є

різновидом «цільового» речового права і правова форма здійснення економічного відношення «управління власністю» у визначеному інтересі (переважно або виключно в чужому)». При цьому він вказує, що довірче управління є тільки способом здійснення власником своїх правомочностей. Р.А.Майданик договір управління майном вважає формою реалізації цієї довірчої власності [300, с. 5]. Але, критики даного підходу зазначають, що довірча власність - це інститут, який виник в умовах англо-саксонської системи права та є чужим для континентальної системи права, у тому числі і для України [299, с. 11].

Щоб визначитись із власною позицією щодо довірчого управління, звернімось до правових і економічних чинників - передумов виникнення довірчого управління в Україні. Серед них слід назвати:

- наявність протиріч, прогалин та недоліків у цивільному законодавстві України;

- перетворення економічних відносин, що пов'язане, насамперед, з процесами приватизації;

- наявність відносин, що склалися у сфері інвестиційного та банківського управління;

- виникнення довірчих компаній та товариств;

- наявність потреби отримати швидкий ефект від розпорядження майном, зокрема, і об'єктами державної власності;

- приклад позитивного досвіду довірчого управління майном в США та країнах Західної Європи тощо.

Сьогодні така правова конструкція як довірча власність застосовується у найрізноманітніших сферах життя. Проте, до 2003 року українське законодавство не знало її і тому викликало багато дискусій. Хоча, варто зазначити, що іще в 1993 р. Кабінетом Міністрів України виданий був Декрет «Про довірчі товариства», у якому вже згадувались елементи довірчої власності. Проте, вперше дане поняття було визначено саме в Законі України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим

іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» від 19 червня 2003 р., де у ч. 1 ст. 26 зазначалось: «довірча власність визначалась як особлива форма договірних майнових відносин, яка регулює розпорядження платежами за іпотечними активами, переданими установником у володіння, користування і розпорядження управителю» [301]. Але згодом це положення скасував Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 15 грудня 2005 р.

Варто зазначити, що основні принципи довірчого управління визначено главою 70 Цивільного кодексу України (далі - ЦКУ), ст. 153 Податкового кодексу України, ст. 6 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю», ст. 4 Закону України « Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», ст. 17 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок», ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», ст. 34 Закону України «Про іпотеку» тощо.

Згідно ч. 1. ст. 1029 ЦКУ за договором управління майном одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача). При цьому, згідно з ч. 2. ст. 1029 ЦК України договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно. Законом чи договором управління майном можуть бути передбачені обмеження права довірчої власності управителя [27].

Як бачимо, якщо у договорі управління майном передбачається, що управління є довірчим, то такі відносини мають статус довірчого управління, а управитель стає довірчим власником майна. При цьому, згідно до ч. 1 ст. 1033 ЦК довірчим власником може бути лише суб'єкт підприємницької діяльності. Варто зазначити, що право власності на визначене майно у цих відносинах переходить до управителя від установника. При цьому воно

обмежене за рахунок обтяження управителя визначеними зобов'язаннями діяти тільки для досягнення мети щодо управління даним майном, яка була визначеною установником.

Об'єктом довірчого управління може бути будь-яке майно (в тому числі, що відноситься до державної власності): рухоме чи нерухоме, майнові комплекси, гроші, цінні папери тощо. Окрім майна, яке за своїми властивостями не може бути об'єктом управління [302, с. 61].

При цьому дане майно має відповідати певним критеріям:

1. воно має бути дозволеним за законом та знаходитись в необмеженому обороті;
2. над ним має бути не встановлено право оперативного управління чи повного господарського відання, чи іншого речового права, окрім права власності;
3. майно не має знаходитися у заставі, без повідомлення про це управителя;
4. воно не має бути здатним до споживання при його використанні;
5. це має бути майно, яке можна відокремити від іншого майна обох сторін.

Отже, довірче управління майном – це діяльність управителя щодо реалізації чужих суб'єктивних прав та обов'язків, яка спрямована на збереження і примноження переданого майна, запобігання та зменшення можливих збитків при його використанні шляхом реалізації правомочностей володіння, користування та розпорядження в межах визначених установником управління та відповідно до законодавства України.

Довірче управління майном здійснюється на основі договору. Такий договір відноситься до змішаних правових інститутів, а тому, для нього характерні ознаки різних груп прав (як речових так і зобов'язальних). Зокрема, Цивільний кодекс України визначає особливості договору управління майном, права та обов'язки сторін тощо. А ч. 2 ст. 316 ЦКУ визначає, що довірча власність є особливим видом права власності, який

виникає згідно закону чи договору. Проте, у ч.5 ст. 1033 ЦКУ зазначається, що «управитель, якщо це визначено договором про управління майном, є довірчим власником цього майна, яким він володіє, користується і розпоряджається відповідно до закону та договору управління майном. Договір про управління майном не тягне за собою переходу права власності до управителя на майно, передане в управління»[27]. Отже, як бачимо, що існують явні протиріччя у статтях ЦКУ.

З цього питання чітко висловлює свою позицію І.В. Венедиктова, яка критикує «законодавче закріплення договору управління майном як форми реалізації інститутів довірчого управління майном і довірчої власності, які є між собою альтернативними, і введення одного виключає застосування другого в одній правовій системі»[298]. На її думку, довірче управління - це засіб реалізації власником свого правомочного розпорядження, але не встановлення нового права власності. І.В. Венедиктова вважає, що даний інститут має перспективу для застосування його при управлінні об'єктами державної власності, при управлінні інвестиційними потоками тощо та пропонує, зважаючи на специфіку даної правової конструкції розробити специфічний механізм управління, який повинен бути закріплений у Законі „Про довірче управління майном” [298].

Альтернативою такого довірчого управління І.В. Венедиктова вважає право оперативного управління майном, яке виконує службову функцію стосовно права державної чи комунальної власності. Інститут оперативного управління майном можна вважати комплексним інститутом, що поєднує адміністративно-правові та цивільно-правові елементи. Довірче управління майном, навпаки, є суто цивільно-правовим інститутом, якому ознаки комплексного неприцятанні [302, с. 62].

Окрім того, конструкції, які ми досліджуємо, розміщені в різних частинах цивільного права. Оперативне управління - це інститут речового права, а довірче управління майном - зобов'язальний інститут (деякі науковці вважають його комплексним).

Перевагою довірчого управління у порівнянні з оперативним управлінням є його багатофункціональність в комерційному обороті. Установи, що діють на праві оперативного управління дуже обмежені в можливостях вступати до майнових відносин, своє майно вони отримують не за рахунок власних доходів. Дані види управління майном відрізняються і за суб'єктивним складом. Значно більше коло суб'єктів можуть виступати учасниками довірчого управління, на відміну від оперативного, суб'єктами якого згідно закону виступають тільки установи та організації, що не здійснюють господарської діяльності.

Наступною відмінністю є те що оперативний управитель діє не тільки в інтересах власника, а у власних інтересах, коли довірчий управитель діє суто в інтересах власника. При цьому, власник майна, що передається на праві оперативного управління може в будь-який момент вилучити дане майно, якщо воно використовується не за призначенням або неефективно.

Як альтернативу довірчому управлінню майном Р.А. Майданик запропонував ввести фідучіарне управління майном. На думку професора Р.А. Майданика, довірчу власність необхідно регулювати главою ЦК «Фідучія» і Законом «Про фідучію (довірчу власність)», оскільки регулювання довірчої власності договором управління майном створює правові колізії та гальмує застосування довірчої власності[303, с. 16].

Порівняння підходів законодавців європейських країн дозволяє виявити спільні та відмінні риси у формулюванні даного питання. Так, наприклад, згідно зі ст. 2011 Цивільного кодексу Франції, фідучія – це правочин, за допомогою якого один або декілька установників передають майно (існуюче чи таке, що буде придбано в майбутньому), або його частку, фідучіарію (фідучіаріям), які відокремлюють його від власного майна для здійснення з обумовленою метою дій на користь одного або декількох бенефіціаріїв. При цьому виникає так звана цільова власність [304, с. 171-172]. Аналогічна модель правового визначення інституту довірчої власності складається

сьогодні і в Румунії, адже визначення фідучії в Румунії майже ідентичне визначенню, що запропоноване французьким законодавцем.

Якщо порівняти дані трактування із визначенням англо-американського трасту, то в цілому виявляється ідентичність розуміння сутності даного поняття. Разом із тим, модель довірчої власності, запропонована європейськими законодавцями, відрізняється від її англо-американського аналогу. Незважаючи, що в даних випадках досягається одна і та сама мета, проте її реалізація забезпечується різними способами. Зокрема, в англійському праві склалося так, що у даному правочині виникають два власники – довірчий власник, який є «власником за загальним правом» та бенефіціарія, що є «власником за правом справедливості». При цьому, як зазначає К.Г. Некіт: «правомочності розпорядження та управління виокремленим майном, належить одній особі (довірчому власнику), а інша частина правомочностей – отримання вигод від експлуатації майна – іншій особі або особам (бенефіціаріям). Юридично ця конструкція опосередковується тим, що титул за загальним правом (legaltitle) щодо майна переходить до довірчого власника, і весь тягар власності покладається на нього, а титул за правом справедливості (equitabletitle) передається бенефіціарію. Специфіка трасту обумовлена історією розвитку англійського права»[304, с. 172].

Сутність довірчого управління в Україні тлумачиться так: установник довірчої власності (в основному, це власник майна) передає довірчому власникові майно на певний строк, при цьому наділяє останнього певними правоможностями із володіння, користування та розпорядження даним майном, довірчий власник, в свою чергу, за певну плату зобов'язується здійснювати від свого імені управління даним майном в інтересах установника чи вказаної ним особи(ст. 1029 ЦК України)[27].

Як бачимо, при визначенні довірчої власності майно не відчужується, а тільки передається довірчому власникові для використання на користь установника чи вказаного ним вигодонабувача, проте не на користь його

самого. Отож, ніякої вигоди відданого майна довірчий власник не отримає, проте він має право на винагороду за виконання, покладених на нього обов'язків. Водночас, довірчий власник в господарському обороті виступає як власник, він може укладати правочини з третіми особами, здійснювати інші дії щодо управління, використання та розпорядження даним майном, з врахуванням визначених законом чи договором обмежень.

На думку Я. Кравченко, введення в українське законодавство поняття довірчої власності не було узгоджено з вже існуючими правовими інститутами, які регулюють подібні відносини. Зокрема, довірча власність не є речове право як таке, адже виникаючи на підставі договору управління майном, довірча власність має на перед встановлений час свого існування – строк дії договору, крім того такий договір може бути в будь-який момент розірваний установником управління за умови виплати управителю плати, передбаченої договором. Крім того, всі правомочності управителя щодо майна є більше обов'язками управителя на користь вигодонабувача, ніж його правами щодо даного майна. Хоча управитель і виступає у правовідносинах, об'єктом яких є ввірене йому майно, від власного імені, проте він зобов'язаний повідомляти свого контрагента, що він є лише управителем, а не власником, інакше управитель зобов'язується перед третіми особами особисто. Все це доводить, що дані відносини є зобов'язальними фідуціарними відносинами, за якими управитель майна зобов'язаний здійснювати управління майном установника на користь вигодонабувача і має право вимагати оплати його дій, а установник в свою чергу зобов'язаний оплатити послуги управителя і має право вимагати належного здійснення ним своїх обов'язків. Тому сьогодні перед українським законодавцем стоїть проблема узгодження понять «довірча власність» і «довірче управління», адже фактично вони збігаються [305].

Варто також зазначити, що з 17 жовтня 2019 року в Україні довірча власність почала існувати як вид забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором. Такий новий її статус був запроваджений Законом

України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» від 20.09.2019 №132-ІХ. За таких умов: «За договором про встановлення довірчої власності одна сторона (довірчий засновник) передає майно (рухоме/нерухоме) другій стороні (довірчому власнику) на праві довірчої власності для забезпечення зобов'язання боржника за кредитним договором або договором позики. З моменту встановлення довірчої власності право власності довірчого засновника припиняється, а в довірчого власника виникає право довірчої власності на таке майно. При цьому останній не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом»[306].

Об'єктом права довірчої власності, згідно ст. 597-2 ЦКУ, є майно, яке може бути відчужено та на яке може бути звернено стягнення[27]. Однак, дана стаття виключає цінні папери і корпоративні права із переліку об'єктів довірчої власності, за умови якщо інше не буде встановлено законодавством. Слід також звернути увагу, що відповідно до ч. 4 ст. 89-1 Земельного кодексу України земельні ділянки державної та комунальної власності не можуть бути об'єктами права довірчої власності [119].

На думку Колоса Ю., Деркача Д., «довірча власність як спосіб забезпечення зобов'язань (додаткове зобов'язання) та довірча власність як самостійна конструкція, яка виникає у відносинах управління майном, за своєю суттю залишається обмеженим речовим правом (обмеженим правом власності). Ключова різниця між вказаними конструкціями полягає у тому, що установник управління (власник майна) не втрачає право власності, передаючи майно управителю (довірчому власнику), в той час, як передання майна у довірчу власність у якості забезпечення зобов'язання має наслідком припинення права власності у довірчого засновника» [307].

Варто зазначити, що запровадження правового інституту довірчої власності як способу забезпечення зобов'язань, багато в чому дублює функції іпотеки, та є невиправданим кроком. Особливо, якщо зважати на

очевидні проблеми в правовому визначенні даної правової конструкції, що створюють ризик того, що даний вид забезпечення на практиці широкого застосування не знайде. У зв'язку із зазначеним присутній ризик того, що у теперішньому вигляді довірча власність може стати незатребуваним механізмом на практиці.

Отже, довірче управління майном – це діяльність управителя щодо реалізації чужих суб'єктивних прав та обов'язків, яка спрямована на збереження і примноження переданого майна, запобігання та зменшення можливих збитків при його використанні шляхом реалізації правомочностей володіння, користування та розпорядження в межах визначених установником управління та відповідно до законодавства України.

У наш час законодавчо не визначені загальні правила про довірче управління в Україні. Даний інститут регулюється главою 70 ЦК України про договір управління майном та окремими статтями деяких законів. Довірча власність передбачена у ЦК як особливий вид права власності, який виникає на підставі закону чи договору про управління майном. Проте, після внесення змін в законодавство, довірча власність отримала ще одну форму і може виступати як спосіб забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором. За таких умов її об'єктами не можуть бути цінні папери і корпоративні права, якщо інше не буде встановлено законодавством, а також земельні ділянки державної та комунальної власності.

Сьогодні в Україні часто використовується інститут довірчого управління у бізнесі. Проте невизначеність правового регулювання даного питання суперечить прагненням України ввійти в європейський економічний простір, адже у багатьох світових державах застосовується конструкція довірчої власності. Тому можуть виникати проблемні ситуації, коли іноземна фірма, яка розпочинає свою діяльність на Україні чи інвестує свій капітал в українські підприємства, зустрічається з проблемою неможливості застосування загальноновизнаних категорій та механізмів. Звичайно, ці механізми повинні відповідати положенням національного законодавства,

проте їх сутність не має суперечити загально визнаними стандартами, адже це сприятиме успішному міжнародному співробітництву, розвитку підприємництва та покращення інвестиційного клімату в Україні.

Також при розгляді питання довірчого управління необхідно розглянути й питання довірчої власності, адже їх вірне розуміння і трактування дозволить виробити чіткі уявлення про можливість застосування їх у відношенні державної власності.

Отож, 20 вересня 2019 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Пронесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» [308], яким внесено зміни до значної кількості нормативно-правових актів, а тому числі до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

В ході такого оновлення ЦК України отримав новий § 8 під назвою «Довірча власність», що складається із 13 статей, в яких послідовно запроваджується правове регулювання особливого виду власності. Так, визначено право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання за кредитним договором; встановлено об'єкт довірчої власності; врегульовано питання виникнення довірчої власності; визначено механізм користування об'єктом довірчої власності; передбачено обов'язки користувача; врегульовано правові наслідки порушення зобов'язання боржником; передбачено обов'язкове звернення стягнення на об'єкт довірчої власності; врегульовано порядок звернення стягнення на об'єкт довірчої власності; встановлено особливості звернення стягнення на житлові приміщення, а також на об'єкт довірчої власності на вимогу третіх осіб; визначено механізм припинення довірчої власності, відступлення прав довірчого власника, а також придбання майна у довірчу власність в інтересах іншої особи [308].

Попри наявність полярно різних думок вчених щодо необхідності впровадження довірчої власності в законодавство України, подія із впровадження відбулась, відтак новому особливому виду власності

необхідно буде апробуватись в національній правовій системі. Зазначимо, що довірча власність є доволі чужою для країн романо-германської правової системи. Як окремий вид власності в англо-саксонській правовій системі присутня вже значний період часу і має достатньо прихильності станом на сьогодні.

Впровадження такого виду власності в національне законодавство, на нашу думку, доводить поступовий відхід від «чистих» елементів окремих правових систем і сприяє все більшому їх зближенню.

Дослідження довірчої власності зацікавило нас із причин виявленого впливу на процес набуття прав державної власності, що є безпосереднім об'єктом наших наукових пошуків. Так, обґрунтовуючи категорію видів власності, нами було досліджено, що п. 2. ст. 316 ЦК України особливим видом права власності визначає право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору. Стаття 597¹ ЦК України у п. 2. при цьому встановлює: «Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі - довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом» [309]. Тобто довірча власність в нормах ЦК України визнається особливим видом права власності, а також різновидом права власності на майно.

Із вказаного вище ми зробили висновок, що якщо довірча власність - особливий вид права власності, то існує і звичайний вид такого права власності. Відмінність між звичайним правом власності і особливим її видом – довірчою власністю, полягає в правомочностях власника. Так у першому випадку їх передбачено три: володіння, користування й розпорядження, а у другому випадку – третя правомочність доволі сильно обмежена: довірчий власник «не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для

звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом» [309].

Доволі дивною нам видалась конструкція наведеної норми, адже у першому випадку звернення стягнення на майно відбуватиметься все одно в користь кредитора, відтак із обмеженого права власності він отримає повне право власності. А інший випадок стосується втрати права власності на користь держави, адже це один із особливих випадків набуття права державної власності. Здивування викликає, чому лише один із таких особливих випадків передбачений п. 2 ст. 597¹ ЦК України. Реквізиція і конфіскація є тими випадками, що цілком могли б бути визначеними як виняток із заборони на відчуження.

У чинній редакції п. 2 ст. 597¹ ЦК України вбачається ризик щодо неможливості в суспільних інтересах реквізувати майно, що передане в довірчу власність, як і конфіскувати майно в порядку накладення додаткової санкції в кримінальному провадженні на попереднього власника майна. Передача майна у довірчу власність за чинних умов є хорошим способом відвернути його конфіскацію. До накладення арешту на майно обвинуваченого у кримінальному процесі особа може скористатись можливістю і передати майно у довірчу власність, відтак держава не набуде прав власності на нього у випадку винесення вироку із конфіскацією. Проста письмова форма договору про встановлення довірчої власності також не сприяє можливості вчасного виявлення майна і накладення на нього арешту, відтак незабезпечення інтересів держави у реалізації механізму довірчої власності на лице.

Примітно, що ст. 49 Кримінально-виконавчого кодексу України встановлює, що «Конфіскації підлягає майно, що є власністю засудженого, в тому числі його частка у спільній власності, статутному фонді суб'єктів господарської діяльності, гроші, цінні папери та інші цінності, включаючи ті, що знаходяться на рахунках і на вкладах чи на зберіганні у фінансових установах, а також майно, передане засудженим у довірче управління» [310].

Зазначимо, що правовий режим майна, переданого у довірче управління і у довірчу власність суттєво відрізняється. Так, договір про довірче управління «може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно» (п. 2 ст. 1029 ЦК України), тоді як «З моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється» (п. 3 ст. 597¹ ЦК України). Особливістю останнього є й те, що «Протягом п'яти робочих днів з дня припинення (у тому числі у зв'язку з його повним виконанням) основного зобов'язання довірчий власник зобов'язаний передати право власності на об'єкт довірчої власності довірчому засновнику, якщо інше не визначено договором про встановлення довірчої власності» (п. 1 ст. 597¹¹ ЦК України). Тобто механізм довірчої власності позбавляє довірчого засновника права власності на визначений період, чим і можна скористатись на шкоду інтересам держави.

Вказане вище дозволяє стверджувати, що держава мала б набувати прав власності на майно за двома категоріями випадків – в першому, коли існує суспільна необхідність (реквізиція та викуп з мотивів такої необхідності), а в другому – як наслідок застосування додаткових санкцій у кримінальному провадженні. Прописувати спільно обидві категорії випадків не видається можливим. Вказане пояснюється тим, що у першому випадку і за реквізиції, і за викупу довірчий власник отримав би відповідну плату за майно і вона в подальшому могла б бути передана довірчому засновнику. Права обох власників були б забезпечені і держава мала б можливість забезпечити дотримання суспільних інтересів.

У випадку ж конфіскації йдеться про безоплатне вилучення майна в доход держави. І якщо для довірчого засновника, якого притягують до кримінальної відповідальності втрата майна є логічним, то довірчий власник позбувається забезпечення зобов'язання боржника за кредитним договором чи договором позики, що порушує його права та інтереси. Єдиним виходом із означеної ситуації було б, за умови застосування конфіскації до довірчого

засновника, визнавати договір про встановлення довірчої власності недійсним і повертати все у попередній стан. Іншого способу дотримати балансу інтересів немає.

У зв'язку із зазначеним пропонуємо доповнити п. 2 ст. 597¹ ЦК України вказаними винятками із заборони на відчуження і викласти в наступній редакції: «Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі – довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім звернення стягнення на нього. У випадках, передбачених законом, об'єкт права довірчої власності може бути вилучений у порядку реквізиції або викупу його для суспільних потреб». Конфіскацію пропонуємо у даній нормі не згадувати, адже її наявність порушила б баланс інтересів довірчого власника та держави.

Висновки до розділу 4

При дослідженні юридичної природи здійснення права власності нами було:

- проаналізовано державу як суб'єкта права державної власності і суб'єктів управління державною власністю. Деталізовано вивчено повноваження кожного із суб'єктів управління державною власністю.

- вказано, що на сьогоднішній день об'єкти державної власності є фундаментальною основою забезпечення економічної безпеки нашої держави. Соціальна спрямованість цього виду власності полягає у тому, що мета значної частини використання об'єктів такої власності - захистити життя і здоров'я своїх громадян, вберегти незалежність та територіальну цілісність нашої держави. Інша ж частина передбачена для отримання прибутків державою, а відтак залежить від ефективності управління нею. Закріплення єдиних критеріїв оцінки ефективності їх діяльності для всіх суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності, потребує

налагодження відповідної системи прогнозування економічного ефекту від застосування процедур приватизації або реприватизації.

Держава може володіти, користуватися і розпоряджатися усіма видами речей, незалежно від їх оборотоздатності, чого не скажеш про суб'єктів інших форм власності. Цю перевагу слід вміло використовувати і отримані від господарської діяльності прибутки направляти в русло забезпечення економічної стабільності та добробуту нашої держави.

- Обґрунтовано, що основними напрямками підвищення ефективності управління об'єктами права державної власності в Україні є:

застосування стратегічного і програмно-цільового управління об'єктами державної власності; встановлення основних завдань такого управління для кожного об'єкта; оптимізація кількості об'єктів управління та повернення незаконно відчуженого майна до державної власності;

проведення інвентаризації об'єктів державної власності та ефективне ведення реєстру даних об'єктів; сприяння прозорості й інформаційному забезпеченню процесу управління та створення відповідного програмно-технічного забезпечення з єдиним форматом даних;

формування державно-приватного партнерства в економіко-соціальной сфері;

оновлення існуючих методів управління, наприклад: формування ефективної системи моніторингу процесів управління, аналізу ефективності застосування статистичних і податкових даних, застосування кращого іноземного досвіду управління об'єктами державної власності;

залучення інвесторів з метою підвищення ефективності діяльності держпідприємств, шляхом корпоратизації;

створення умов для зростання ролі бізнесу у вирішенні соціальних проблем, а також забезпечення формування конкурентного середовища;

посилення державного контролю та відповідальності виконавчих органів при здійсненні управління об'єктами державної власності;

забезпечення підготовки спеціалістів у сфері державного управління за кращими світовими стандартами;

підвищення контролю за технічним станом та експлуатацією об'єктів державної власності;

вдосконалення правового регулювання управління об'єктами державної власності та визначення на законодавчому рівні основних повноважень учасників даних відносин.

- підтримана позиція про необхідність збереження і подальшої еволюції прав оперативного управління і господарського відання. Законодавцю в анонсованому процесі рекодифікації законодавства важливо прийняти основоположне рішення про те, що вказані обмежені речові права в нормах цивільного кодексу і окремого закону мають зберегтись і зазнавати еволюційних змін далі.

- Проаналізовано особливості довірчого управління власністю як можливий інститут поступової заміни інститутів оперативного управління та господарського відання. Вказано, що довірче управління ще має бути вдосконалено, щоб ним повноцінно можна було замінити оперативне управління й господарське відання в майбутньому.

Розділ 5.

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ

5.1. Поняття та види порушень права державної власності

Як вже було зазначено у попередніх розділах нашого дослідження, сьогодні немає чіткого визначення форм власності у законодавстві України. Зокрема, у ст.ст. 324-327 Цивільного кодексу України вказується на наступні види права власності: право власності Українського народу, право державної власності, право комунальної власності та право приватної власності. Водночас, у Конституції України, окрім зазначених вище, додатково згадується ще і право власності АР Крим (ст. 138), а Господарський кодекс України містить ще поняття «колективна власність» (ст. 93).

Зокрема, Конституція України визначає наступні види: право власності Українського народу (ст. 13), право державної власності (ст. 14), право приватної власності (ст. 41), право власності Автономної Республіки Крим (ст.138), право комунальної власності як власності територіальних громад (ст. 142). Так, відповідно до положень Основного Закону: «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності; ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності» (ч. 4 ст. 13). Відповідно Конституції, власність зобов'язує та не повинна використовуватися на шкоду людині та суспільству, правам, свободам та гідності громадян [34].

Поняття «право власності», часто розглядається в об'єктивному і суб'єктивному сенсі. В об'єктивному - право власності - це правовий інститут, який є сукупністю норм, що регулюють приналежність майнових благ відповідним суб'єктам. У суб'єктивному - право власності – це суб'єктивне право власника, що є мірою законної поведінки та передбачає можливість на власний розсуд здійснювати володіння, користування та розпорядження щодо належних йому речей.

На думку О.І. Харитонової, у питанні класифікації права власності необхідно використати класичну дихотомію «публічне право – приватне право», яка може використовуватися не лише щодо права взагалі, але й для визначення питомої ваги «приватності» чи «публічності» в окремих інститутах цивільного права [37, с. 253]. Право публічної власності включає: право власності народу України; право державної власності; право власності АР Крим та право комунальної власності. Варто зазначити, що в ЦК не визначено суб'єкта державної власності. Однак, як вважають науковці, це зумовлено тим, що доктриною цивільного права держава завжди визнавалася суб'єктом права державної власності [311, с. 13].

Основою публічної власності є державна власність, яка є формою привласнення відповідних матеріальних благ в інтересах самої держави та її громадянського суспільства, що має певні характерні ознаки, які її виділяють з-поміж інших форм власності. Так, за ст. 326 ЦК України: «У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна» [27]. Від імені і в інтересах держави право власності здійснюють відповідні органи державної влади. Управління державним майном здійснюється державними органами, а у визначених законом випадках, й іншими суб'єктами.

Ст. 4 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 р. визначає перелік об'єктів, які не підлягають приватизації, в отже можуть бути тільки у власності держави. Це: казенні підприємства та об'єкти, що необхідні для виконання державою своїх основних функцій, для забезпечення обороноздатності держави, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України [148]. Законодавче визначення даного переліку майна, зумовлено необхідністю виконання державою своїх функцій, що спрямовані на забезпечення інтересів людини та суспільства, які є обов'язковими для виконання з боку держави.

Праву інших країн відомий також поділ майна на приватне та публічне. Наприклад, у ст. 537 Французького Цивільного кодексу протиставляється майно приватних осіб та майно юридичних осіб публічного права. Кодекс не визначає точно режим майна останніх (річ у тому, що в дореволюційному французькому цивільному праві не було чіткого розуміння відповідних відносин, оскільки феодальні концепції за загальним правилом... змішували суверенітет і власність. Лише у першій половині XIX ст. склалося як поняття звичаєвого права, закріпленого у подальшому законодавцем, розуміння відмінностей між публічним і приватним майном держави) [267].

Отже, як зазначає Д.В. Кушнерук, право державної власності, має низку особливостей, характерних, притаманних лише йому, рис. До них слід віднести особливості суб'єкту, об'єктів, змісту права власності, мети та функцій. Особливими також є деякі підстави набуття і припинення права державної власності [312]. Мета права державної власності - це досягнення загального блага, тому основною його функцією є соціальна, а специфікою - правовий режим його об'єктів.

Захист права власності є особливим інститутом, який визначається завданням органів держави щодо забезпечення реалізації відносин власності та протидіє правопорушенням у даній сфері.

Порушення права державної власності – це посягання на суспільні відносини, які складаються в процесі правового регулювання у даній сфері, зокрема, це відносини з приводу створення, відчуження, обігу власності, володіння, розпорядження та користування нею.

У Кодексі України про адміністративні правопорушення норми, розміщені у главі 6, захищають право державної власності на рухомі та нерухомі об'єкти. Варто зазначити, що адміністративна відповідальність передбачена за дві групи правопорушень: 1. правопорушення, що посягають на відносини загальнодержавної власності; 2. правопорушення, які посягають на відносини власності загалом. Проте, державна власність як безпосередній об'єкт посягання визначена у ст. ст. 47 «Порушення права державної

власності на надра», 48 «Порушення права державної власності на води», 49 «Порушення права державної власності на ліси», 50 «Порушення права державної власності на тваринний світ» КУпАП [312].

Водночас дане формулювання статей КУпАП протирічить Конституції України, в якій визначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу [11]. Також Цивільний кодекс України у ст. 324 «Право власності Українського народу» дублює зазначені у Конституції України положення. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності українського народу відповідно до закону [27].

Отже, формулювання назв даних статей не відповідає Конституції України та потребує зміни. По-іншому сформульовано дані статті в проекті Кодексу про адміністративні проступки, де передбачена адміністративна відповідальність за: порушення права власності українського народу на надра (ст. 212); порушення права власності українського народу на води (водні ресурси) (ст. 213); порушення права власності українського народу на ліси (ст. 214); порушення права власності українського народу на тваринний світ (ст. 215); порушення права власності українського народу на рослинний світ (ст. 216) [313, с. 147]. Тобто форма власності з державної замінена на форму власності українського народу. За умов прийняття вказаного проекту питання некоректності формулювань вказаних норм відпаде.

Як бачимо, чинне законодавство України виокремлює два самостійних суб'єкта відносин власності на державному рівні: Український народ і держава Україна; підтримуємо думку науковців про хибність даного підходу та визнаємо, що правовий механізм захисту в обох випадках буде тотожним.

Проаналізувавши правопорушення, які посягають на право державної власності, можна зробити висновок, що законодавець найбільше піддає захисту наступні об'єкти державної власності: землю, ліси, корисні копалини, надра, тваринний і рослинний світ. Всі інші об'єкти захищаються на рівні із майновими інтересами інших суб'єктів.

Розглянемо поелементно адмінправопорушення, що посягають на право державної власності. Отож, основним об'єктом даних правопорушень є суспільні відносини, які виникають щодо володіння, користування й розпорядження об'єктами державної власності. Суб'єкти адміністративних правопорушень поділяються на загальні та спеціальні, особливі суб'єкти. Загальні суб'єкти – це всі громадяни, спеціальні, як правило, це посадові особи. У ст. 9 КУпАП сказано, що адміністративний проступок – це діяння винне. Адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала протиправність своєї дії або бездіяльності, передбачала її наслідки та бажала або свідомо допускала їх настання. Як правило суб'єктом адміністративних правопорушень визнається фізична особа. Проте науковці вважають, що одним з перспективних питань для подальших наукових досліджень є проблеми притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб, протиправні дії яких посягають на право державної власності [313, с. 148].

На думку О.В. Мельник, правопорушення, які посягають на державну власність, можна поділити на: 1) правопорушення, що посягають на право власності у сукупності всіх його елементів (наприклад ст. 53-3 «Зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу»); 2) на право користування (наприклад ст. 53 «Порушення правил використання земель»; ст. 52 «Псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель»; ст. 63 «Незаконне використання земель державного лісового фонду»; ст. 69 «Пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державного лісового фонду»); 3) на право володіння (наприклад ст. 53-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки»; ст.

53-4 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель»); 4) на право розпорядження (наприклад, ст. 56 «Знищення межових знаків», ст. 65-1 «Знищення або пошкодження полежахисних лісових смуг та захисних лісових насаджень» [313, с. 150].

Отже, найчастіше відбувається обмеження права користування державним майном. Таким чином, об'єктивна сторона даних правопорушень полягає у самовільному незаконному використанні об'єкта, що належить державі. Всі правопорушення щодо державної власності поділяються на дві групи: в одних державна власність є безпосереднім об'єктом посягання (ст. 47-50 КУпАП), в інших – виступає додатковим об'єктом.

Щодо посягання на окремі об'єкти права державної власності, законодавець визначає види правопорушень та відповідальність за них у спеціалізованому законодавстві. Зокрема, згідно до ст. 105 Лісового кодексу України за порушення лісового законодавства передбачено дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність. За наступні діяння: 1) незаконне вирубування та пошкодження дерев і чагарників; 2) знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем, порушення інших вимог пожежної безпеки в лісах; 3) засмічення лісів побутовими і промисловими відходами; 4) самовільна заготівля сіна та випасання худоби на лісових ділянках тощо [261]. Ці правопорушення стосуються також лісів, які є об'єктами права державної власності.

Окрім, адміністративної відповідальності за порушення права державної власності винуватців можуть також притягати до цивільної та кримінальної відповідальності.

Щодо захисту державної власності можна використовувати практично усі цивільно-правові способи захисту прав, що передбачено ст. 16 ЦК України чи іншим законодавством. Так, можуть пред'являтися позови про припинення дії, що порушує право власності, позови про визнання права власності, про відшкодування шкоди тощо.

Анексія частини території нашої держави, безумовно, є найвищою мірою порушення права державної власності. Так, у червні 2014 р. уряд України надав інформацію, що сума збитків, завданих державі Україна, у зв'язку з анексією АРК, складає 1 трильйон 80 мільярдів грн., це не враховуючи вартості корисних копалин і упущеної вигоди [314].

Оскільки ВР АРК (назва на даний час – Державна рада РК) з метою незаконного заволодіння державним майном України, з березня 2014 р., ухвалила низку незаконних рішень щодо «націоналізації» майна, що належить Україні, доречним буде застосування відповідно до п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України способу захисту прав, як визнання незаконним рішення органу влади АРК та (або) органу влади міста Севастополь. Потенційними відповідачами в цих справах мають бути ті органи влади АРК, міста Севастополя, які ухвалили відповідне незаконне рішення [315].

Вивчаючи статистичні дані щодо розгляду справ стосовно захисту прав держави, зауважимо, що господарські суди в 2013 р. розглянули близько 2000 справ, щодо захисту права власності. За результатами розгляду було задоволено повністю чи частково 49% позовних вимог. Підставами звернення з позовами даної категорії в 2013 році були: визнання права власності (1200), з яких обґрунтованими повністю або частково визнано 51,3%; витребування майна з чужого незаконного володіння (300), з яких обґрунтованими повністю або частково визнано 52,2%; усунення перешкод у користуванні майном (300), з яких обґрунтованими повністю або частково визнано 46,3%. Окрім того, Верховний Суд підтвердив право залізниці як суб'єкта управління державним майном подати позов про визнання права власності на майно, що перебуває в неї на праві повного господарського відання (постанова ВС від 4.07.2011 у справі №3-67Гс11) [316].

Варто зауважити, що впродовж 2014–2015 років лише у справах цивільної юрисдикції Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ постановлено судові рішення на користь держави щодо земель водного фонду та лісогосподарського призначення у

139 справах, Верховним Судом України – у 19 справах. Важливу роль у даних справах відіграли органи прокуратури України, діяльність яких спрямована на захист права державної власності, тому вони представляють інтереси держави. Для прикладу, в період 2014–2016 р.р. було пред’явлено 1 909 позовів в інтересах держави на загальну суму близько 2 млрд. грн, площа земельних ділянок за якими становить 18,2 тис. га [317]. При здійсненні представництва інтересів держави пріоритет надавався саме захисту від незаконного відчуженням об’єктів державної і комунальної власності, які не підлягають приватизації, а також стратегічних об’єктів та цінних земель.

На жаль, в Україні, незважаючи на масові землетруси, лісопорушення тощо, засудження винних осіб є рідкісним явищем. Також рідко призначаються реальні покарання. Зокрема, за 2015 р. за природоохоронними статтями Кримінального кодексу України (КК України) засуджено 906 осіб, з них реальне покарання було призначено тільки 9 особам [318].

Потрібно визнати той факт, що земля та її надра, водні й інші природні ресурси, атмосферне повітря, що є об’єктами власності Українського народу, сьогодні нерідко стають об’єктами злочинних зазіхань. Тому право власності щодо цих об’єктів знаходиться під захистом кримінального закону, який встановлює відповідальність за незаконну порубку лісу, незаконне видобування корисних копалин, незаконне полювання тощо.

Для порівняно розглянемо які норми передбачають відповідальність за порушення права державної власності на землю: 1) забрудненню або псуванню земель (ст. 52 КУпАП та ст. 239 КК України); 2) незаконному поводженню із поверхневим шаром земель (ст.ст. 53-3, 53-4 КУпАП та ст.ст. 239-1, 239-2 КК України); 3) самовільному зайняттю земельних ділянок (ст. 53-1 КУпАП та ст. 197-1 КК України); 4) іншим порушенням правил користування землею (ст.ст. 53, 55, 63, 142 КУпАП та ст. 254 КК України) [319].

Також є порушенням права державної власності знищення пам'яток культурної спадщини. Зокрема, згідно ст. 298 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року № 2341-III «умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини – караються штрафом до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням або позбавленням волі на строк до 5 років. Ті самі дії, вчинені службовою особою з використанням службового становища, – караються позбавленням волі на строк від 3 до 8 років» [320]. Для прикладу, великої шкоди археологічним пам'яткам часто завдають незаконні розкопки. Проте, сьогодні відомо тільки про деякі кримінальні справи щодо даних злочинів.

Отож, як бачимо, сучасний стан розвитку законодавства України свідчить про підвищений рівень правового захисту об'єктів права державної власності. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість [11]. Ці положення Конституції України щодо захисту права державної власності від різного роду порушень втілені у багатьох галузях законодавства – в кримінальному, цивільному, адміністративному, а також земельному, лісовому, фінансовому тощо.

Захист державної власності від порушень може здійснюватися не тільки правовими, але й іншими засобами, методами, способами. Зокрема, внаслідок протиправного захоплення Росією частини території України було порушено права власності фізичних, юридичних осіб та держави України. Потреба в правовому захисті права державної власності обумовлена також тим, що діями та рішеннями органів влади РФ, та інших органів АРК, які були незаконно створені, заперечується приналежність державного майна, яке знаходиться на окупованій території, законним його власникам – державі Україна і Українському народу. Право державної власності повинно бути поновлено та відшкодовано завданих збитків згідно міжнародно-правових актів та законодавства України.

5.2. Особливості застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності

Питання захисту права державної власності останнім часом набуло надзвичайно важливого значення. Починаючи із 2014 року не лише приватні та колективні власники зазнали порушення своїх прав власності, а й держава як власник. Йдеться про окупацію частини території України і ведення військових дій на Сході України. Агресія Російської Федерації проти України є основою порушення прав власників усіх категорій [321]. Крім негативних соціальних ефектів, дані події завдали непомірної шкоди національним економічним інтересам. Так, Кабінетом міністрів України у червні 2014 р. було визначено, що сума збитків, які були завдані державі Україна лише анексією Криму, становить близько 1 трильйон 80 мільярдів грн., без врахування вартості корисних копалин та упущеної вигоди [322]. До теперішнього часу зазначена сума зросла в рази.

Військові дії на Сході України також завдають великої шкоди. Аналітики Atlantic Council на презентації свого дослідження в «Українському кризовому медіа центрі» доповіли, що втрати інфраструктури внаслідок бойових дій на сході України оцінюються у приблизно 9,5 мільярдів доларів [323]. Всі завдані збитки мають бути компенсовані.

Подібного роду конфлікти мають вирішуватись публічно-правовим інструментарієм на політичному рівні. Проте, як бачимо, жодні перемовини і Норманські формати не дали свого позитивного результату, відтак власники змушені застосовувати приватноправовий інструментарій для отримання хоч якогось вирішення питання із порушеннями прав власності. Благо, що за національним законодавством юридичні особи публічного права мають таку можливість. Про це зазначають у своїх дослідженнях і такі вчені як В. Борисова [324], В. Долгополова [325], В. Яроцький та Д. Спесивцев [326].

Практика застосування норм цивільного права дозволяє встановити причини проблем із застосовуванням інструментарієм, а також намітити шляхи їх вирішення. Аналіз судової практики свідчить також про те, що серед судових органів немає єдиної концепції із вирішення спорів, які пов'язані з порушеннями прав державної власності. Вказане зумовлює актуальність обраної тематики дослідження.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій щодо захисту прав власності загалом, захист прав державної власності не можна вважати достатньо дослідженим. Із здобуттям Україною незалежності і побудовою ринкової економіки основний фокус уваги науковців був спрямований на приватну власність та її захист, а державна власність фактично залишалась в тіні. Проблему недостатності уваги ми перш за все пов'язуємо із певним негативним відношенням до неї населення, яке сприймає її в якості примусово відібраної у приватних власників в радянські часи. Зараз же відношення до державної власності поступово змінюється, оскільки вона стала однією із форм права власності, далеко не панівною в економіці нашої держави. Призначення її також докорінно змінилось: на сьогоднішній день вона є фундаментом забезпечення економічної безпеки нашої держави, а також виконання її соціальних функцій. Важливість ролі, яку вона виконує породжує необхідність її захисту всіма можливими формами та способами. Судовий захист порушених прав займає чи не найважливіше значення, про це у своєму дослідженні вказує О. Кармаза, зазначаючи: «В арсеналі державних засобів правового захисту, покликаних гарантувати права і свободи людини, законні інтереси суспільства і самої держави, суди відіграють провідну роль» [327].

Історично механізм захисту права власності відігравав важливу роль у розвитку суспільства та в процесі державотворення. Ще в системі римського права, його охороні приділялось багато уваги. Найважливішими цивільно-правовими способами захисту права власності були речові позови, зокрема, це: віндикаційний (*rei vindicatio*), негаторний (*actio negatoria*), позов

Публіциана (*actio Publiciana*), позов про заборону (*actio prohibitoria*), та особисті [328]. Окрім загальних позовів, що пред'являлися щодо будь-якого порушення права власності, застосовувались також позови, що були направлені проти порушника особисто відповідно до характеру його дій, це – *actio legis Aquiliae*, *actio furti*, *actio iniuriarum* тощо. Варто зазначити, що сучасний механізм захисту права власності будується на основних принципах розроблених в Римській імперії, і Україна тут не є виключенням [329]. Досліджуючи норми цивільного законодавства України, матимемо можливість переконатись, що передбачені ним способи цивільно-правового захисту доволі сильно перегукуються із відповідними способами римського цивільного права.

Перш ніж перейти до безпосереднього об'єкту нашого дослідження, визначимось із застосовуваними поняттями. Так, необхідно буде дослідити поняття захисту права власності, форм та способів захисту, а також безпосередньо цивільно-правового способу. Отож поняття захисту права власності немає чіткого законодавчого визначення. Глава 29 ЦК України встановлює лише засади захисту права власності. Науковці теж по-різному його трактують. Так, Є.О. Харитонов вважає, що «захист права власності – це комплекс правових засобів, що застосовуються судом, уповноваженими на те органами держави або самим власником для забезпечення реалізації та відновлення порушеного права власності» [330]. Є.О. Суханов визначає поняття захисту права власності як сукупності тих цивільно-правових засобів (способів), які застосовуються у зв'язку зі здійсненням правопорушень проти відносин власності [331].

Наведені обидва визначення по-різному, проте доволі вірно відображають суть поняття. Є.О. Суханов побудував своє визначення на основі причинно-наслідкового зв'язку між певними подіями. Є.О. Харитонов заклав інший принцип у побудову свого визначення поняття і вказав на суть явища, суб'єктів, що справляють на нього вплив, а також мету діяльності суб'єктів. Нам більше імпонує саме така концепція розуміння поняття.

Єдине, що ми хотіли б внести в якості уточнення, що причиною звернення за захистом є не лише порушене право, а й не визнане або оспорюване. Відтак захист права власності, на нашу думку, слід розглядати як комплекс правових засобів, що застосовуються судом, уповноваженими на те органами держави або самим власником для забезпечення реалізації невизнаного або оспорюваного права, а також відновлення порушеного права власності. Саме в такій редакції, вважаємо, буде представлена уся сукупність причин, що зумовлюють право на захист.

Існує точка зору, відповідно з якою під формою захисту суб'єктивних прав розуміють комплекс внутрішньо впорядкованих організаційних заходів по захисту суб'єктивних прав, що протікають в рамках єдиного правового режиму [332]. Форма захисту, на думку А.П. Вершиніна, представляє собою порядок або різновид юрисдикційних дій по захисту прав в цілому та обумовлена різновидом діяльності із захисту права в цілому [333]. Цікавою є думка О. Бігняка, який характеризує форму правового захисту наступним чином: «має охоронно-правову природу, залежить від матеріально-правової вимоги, є елементом інституту захисту, що опосередковується певним процесуальним або процедурним порядком, визначеним нормами матеріального та процесуального права, що спрямовані на відновлювання (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів» [334].

Ми вважаємо вірними усі позиції названих авторів, проте переконані, що у визначені форми захисту слід відштовхуватись також від концепції встановлення суті явища, суб'єктів, що мають відношення до нього, а також мету їх діяльності. Зважаючи на це, під формою захисту прав пропонуємо розуміти комплекс внутрішньо впорядкованих організаційних заходів по захисту суб'єктивних прав, що здійснюються судами, уповноваженими органами держави або суб'єктами права самостійно і що здійснюються в рамках єдиного правового режиму.

Спосіб захисту права – це передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист права. Такі дії є завершальними актами захисту у

вигляді матеріально-правових дій або юрисдикційних дій щодо усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав або припинення правопорушень, відновлення становища, яке існувало до порушення [335]. Спосіб, на думку О.М. Гуліди, втілює у собі ту мету, досягнення якої прагне суб'єкт захисту, розраховуючи на припинення порушення своїх прав або відшкодування збитків, що виникли у зв'язку з порушенням цих прав [336].

Аналізуючи спосіб захисту безпосередньо суб'єктивного цивільного права та інтересу, слід розглядати його як систему законних, тобто визначених чи допущених законом, дій суб'єктів захисту та матеріально-правового юридичного ефекту цих дій, яка дозволяє попередити, усунути чи компенсувати наслідки порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного цивільного права та інтересу [337]. Також окремі цивілісти розуміють спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів є видом матеріально-правових вимог, які може заявити управнена особа в суді [338]. Також присутня думка, згідно з якою спосіб захисту суб'єктивного цивільного права та інтересу є матеріально-правовим заходом, тобто закріпленими матеріально-правовими заходами примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушеного (оспороного) права та вплив на правопорушника [339]. Найбільше нам імпонує перше визначення, дане Є.В. Бернадю, оскільки воно найбільш комплексно відображає суть поняття. Позитивним у ньому є і те, що автор розшифровує систему законних дій, як таких, що визначені або допущені законом. Це цілком відповідає конституційній нормі щодо захисту прав, згідно з якою кожному гарантується захист своїх прав, свобод та інтересів від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами [11]. Тобто, конструкцією цієї конституційної норми передбачено можливість застосування способів захисту права, в тому числі, не передбачених процесуальними нормами.

Безпосередні цивільно-правові способи захисту прав власності встановлює ст. 16 ЦК України, а саме: 1) визнання права; 2) визнання

правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [27]. Зважаючи на те, що держава є рівноправним з іншими учасником цивільно-правових відносин, то вона має таке ж право на правовий захист і може використовувати усі перелічені вище цивільно-правові способи захисту своїх порушених, оспорюваних або невизнаних прав. Звісно, кожен із означених способів буде характеризуватись різною ефективністю, а відтак більше чи менше застосовуватись. Та для встановлення ефективності таких способів, потрібно перш за все охарактеризувати суб'єктів, що братимуть участь у процедурах захисту.

Отож, особливість у здійсненні процесу захисту державної власності полягає, насамперед, у наявності великого кола суб'єктів, які можуть бути до нього залучені. Перш за все, це – органи прокуратури, які представляють та захищають права й інтереси держави. Зокрема, згідно з п. 3 Наказу Генеральної прокуратури України «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді та при виконанні судових рішень» від 21.09.2018 № 186, представницька функція прокуратури реалізується шляхом: підготовки і пред'явлення позовів (заяв); вступу у справи, порушені за позовами (заявами) інших осіб; ініціювання перегляду судових рішень; участі у розгляді справ; участі у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справах, в яких прокурором здійснювалося представництво інтересів держави [340].

Як зазначає О. Перцова, прокурор звертається до суду в інтересах держави, у позовній чи іншій заяві, скарзі доводить, у чому полягає порушення інтересів держави, їх захист, визначені законом підстави для

звернення до суду, а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах» [341].

Неоднозначність судової практики про представлення прокурором інтересів держави в суді, можемо побачити на прикладі постанови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі №4/166 «Б» від 2 жовтня 2018 року, постанови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі №923/129/17 від 5 грудня 2018 року та постанови Вищого господарського суду України у справі №911/79/14 від 21 липня 2015 року. Так, згідно з першою постановою, прокурор може представляти інтереси держави в суді у виключних випадках, які прямо передбачені законом. При цьому виключні випадки суди мають оцінювати, зважаючи на наявність (обґрунтованість прокурором) порушення або загрози порушення інтересів держави. Правова позиція ВС України базується на тому, що захищати інтереси держави повинні насамперед відповідні суб'єкти владних повноважень, а не прокурор. Щоб інтереси держави не залишилися незахищеними, прокурор виконує субсидіарну роль, замінюючи в судовому провадженні відповідного суб'єкта владних повноважень, який або відсутній, або всупереч вимог закону не здійснює захисту чи робить це неналежно. У кожному такому випадку прокурор повинен навести (а суд перевірити) причини, які перешкоджають захисту інтересів держави належним суб'єктом, і які є підставами для звернення прокурора до суду. У наступній постанові вказується, що, розглядаючи кожен випадок окремо, Суд повинен надати оцінку тому факту, наскільки участь прокурора у розгляді справи відповідає принципу рівноправності сторін. Прокурор може представляти інтереси держави у суді у виключних випадках, які прямо передбачені законом. Розширене тлумачення випадків (підстав) для представництва прокурором інтересів держави у суді не відповідає принципу змагальності, який є однією із засад правосуддя. То ж у випадках представництва інтересів держави в суді, прокурор фактично заміняє в судовому провадженні

відповідного суб'єкта владних повноважень, який або відсутній, або всупереч вимог закону не здійснює захисту чи робить це неналежно.

Важливо зазначити і щодо особливостей представництва в суді інтересів держави в особі Кабінету Міністрів України та Національного банку України, адже воно може здійснюватися лише прокурором Генеральної прокуратури України або регіональної прокуратури винятково за письмовою вказівкою або наказом Генерального прокурора або його першого заступника, або заступника відповідно до компетенції. То ж при підтвердженні своїх повноважень в суді, прокурори мають враховувати ці вимоги закону.

Питання строків позовної давності у справах про порушення прав власності держави також є надзвичайно актуальним, оскільки практика Верховного Суду з цього питання суттєво змінилася. Нагадаємо, раніше позиція Верховного Суду України була такою: строки позовної давності починали рахуватися з моменту, коли юридична особа або суб'єкт урядових повноважень скоїв правопорушення. Сьогодні ж відповідно до постанови Великої Палати Верховного Суду у справі №469/1203/15-ц від 22 травня 2018 року [342] строки позовної давності відраховуються з моменту, коли особа, право якої порушене, або прокурор дізналися про таке порушення. Аналізуючи вказані зміни, слід визнати їх позитивними, оскільки це допомагає не втратити строку позовної давності у випадках довгочасного приховування порушення прав власності держави, проте, реалізацію оновленого правила слід визнати утрудненою, оскільки відкритим залишається питання як прокурор може дізнатися про порушення, коли функції прокурорського нагляду більше немає.

Треба пам'ятати також, що участь прокурора у суді є чисто представницькою, і стороною у спорі в чистому вигляді це назвати не можна. Якщо ж на стороні позивача виступає Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності; міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні

органи; Фонд державного майна України; органи, що забезпечують діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами; державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії, інші державні господарські організації (далі - господарські структури), державне підприємство, установа, організація або господарське товариство, 100 відсотків акцій (часток) якого належить державі або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі; чи Національна академія наук України, галузеві академії наук – всі ці суб'єкти є суб'єктами управління об'єктами державної власності, а відтак повноцінною і повноважною стороною у цивільному процесі.

При дослідженні питання чи можуть органи державної влади та державні установи, підприємства, компанії та товариства, що не є власниками державного майна, а яке лише перебувало в їх оперативному управлінні чи повному господарському віданні на території АР Крим, захищати права власності держави, слід однозначно відповісти, що ці суб'єкти можуть лише представляти державу у процедурі захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних прав власності. Вони, як титульні володільці, що важливо, теж не позбавленні юридично забезпечених можливостей на самостійне пред'явлення вимог щодо захисту прав на це майно.

Якщо аналізувати причини завдання шкоди державі як власнику на території АР Крим, то слід вказати, що анексія нашого півострову супроводжувалась прийняттям певних владних рішень незаконною владою. Зокрема, постанови Верховної Ради АР Крим «Про незалежність Криму» від 17.03.2014 р., в якій зазначено, що: «Державна власність України, яка перебуває на день прийняття цієї Постанови на території Республіки Крим, є державною власністю Республіки Крим [343]. Іншою постановою ВР АРК «Про націоналізацію підприємств і майна морського транспорту сфери

управління Міністерства інфраструктури України та Міністерства аграрної політики та продовольства України, розташованих на території Республіки Крим та міста Севастополя» було незаконно націоналізовано у власність Республіки Крим державне майно (цілісні майнові комплекси) значної кількості державних підприємств. У зв'язку із зазначеними протиправними постановами, велика частина власності держави була незаконно націоналізована, що завдало грандіозних збитків економіці держави. Усвідомлюючи складність та тривалість судових процедур, якщо сторонами у справі будуть держава Україна та держава Російська Федерація, О. Первомайський вважає, що потенційно можливими учасниками судових проваджень можуть стати так звані господарюючі суб'єкти, які (українські), з одного боку, зазнали шкоди (збитків), а з іншого – російські, що своїми діями таку шкоду завдали [344]. Ми таку позицію вченого цілком поділяємо, вважаючи, що на сьогодні це чи не єдино можливий вихід із ситуації. Проте, слід у зв'язку з цим підняти питання підсудності, адже без їх вирішення застосовувати будь-які судові процедури не можливо.

Досліджуючи питання підсудності спорів щодо майна, яке перебуває на території АР Крим, слід згадати Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 №1207-VII [345]. У вказаному законі йдеться про тимчасову окупацію території України і наголошується, що на цю територію поширюється дія Конституції та Законів України. Чітко встановлюються суди в різних категоріях справ, яким передаються справи із судів АР Крим та які розглядатимуть відповідні справи. Проте, в ст. 65 Конституції Російської Федерації встановлено, що Республіка Крим входить до складу федерації. Така дуалістичність дії різних законів на одній території фактично унеможливує виконати рішення суду, навіть якщо воно буде прийнято національним судом.

О. Первомайський серед найперспективніших цивільно-правових способів захисту прав державної власності вважав визнання незаконним

рішення органу влади АРК та (або) органу влади міста Севастополь. Оскільки саме зазначені органи приймали незаконні рішення щодо націоналізації, то саме вони є відповідальними за порушення прав власності держави Україна, на думку автора. Ми з цього приводу вважаємо, що вказаний спосіб був можливим вже від першого етапу перерозподілу власності в республіці. Цей етап, нагадаємо, характеризувався негайною після анексії націоналізацією державної власності самих крупних національних компаній, таких як "Чорноморнафтогаз", "Укртрансгаз", залізниць, портів, судноплавних компаній. Проте реалізувати його не було можливості. Нагадаємо, що російською конституцією Крим визнано частиною федерації, відтак підприємства, які до 1 березня 2015 року що не пройшли перереєстрацію відповідно до законодавства Росії були позбавлені права здійснювати діяльність на території РФ і підлягали ліквідації. Жодної судової справи, яка б стосувалась саме визнання недійсним рішення органу влади АРК та (або) органу влади міста Севастополь нами не було виявлено. Із цього робимо висновок, що на жаль норми прийнятого в Україні Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» залишились декларативними.

Коли ухвалюється рішення, яким оспорується чи не визнається право власності держави Україна на конкретне майно, об'єкти чи цілісні майнові комплекси, то можливим до застосування є також такий спосіб захисту прав власності, як визнання цього права. У випадку, коли ж незаконні рішення сприяли одержанню господарюючими суб'єктами РФ у володіння та користування державне майно України, то доцільними способами захисту прав власності держави Україна чи титульних прав українських господарюючих суб'єктів, є віндикаційні позови.

Нагадаємо, що віндикаційний позов ще за часів римського права захищав власника від порушень прав, які полягали в діях іншої особи, що незаконно утримувала його майно. Цей спосіб передбачений на сьогоднішній день ЦК України, в якому містяться норми, які дозволяють витребувати

майно з незаконного володіння. Зокрема, ст. 330 ЦК України передбачає, якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває право власності на нього, якщо відповідно до ст. 388 ЦК України таке майно не може бути витребуване у нього. Водночас, ст. 388 ЦК також передбачено, що якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом [27]. Отже, позивач може пред'явити добросовісному набувачеві віндикаційний позов з метою витребування з незаконного володіння свого майна. Тобто, віндикаційний позов – це позадоговірна вимога власника про витребування свого майна з чужого незаконного володіння. Майно повинно бути індивідуально визначене та має бути повернуто в натурі. Приклади успішності такого повернення уже є у національній практиці. Зокрема, завдяки активній позиції Прокуратури АР Крим, 06 березня 2019 року господарським судом Київської області позов заступника прокурора міста Ялти задоволено. Суд визнав недійсним рішення селищної ради, яким протиправно відведено у користування приватного підприємства земельну ділянку площею 0,16 га, що розташована в Автономній Республіці Крим, м. Ялта, смт. Курпати, і зобов'язав повернути її у власність держави. Ця справа розглядалась по новому після скасування 21 вересня 2018 року Верховним Судом судових рішень, якими безпідставно відмовлено у задоволенні позову заступника прокурора міста Ялти. Важливо, що завдяки раніше ініційованій прокуратурою АР Крим процедурі відновлення втрачених судових проваджень, судами задоволено позови прокурорів про повернення у державну власність нерухомого майна загальною вартістю близько 4,5 млн. грн. У порівнянні з загальною сумою завданих збитків окупацією Криму, вказана сума видається надто мізерною. Та її наявність, на нашу думку, має

фундаментальне значення, оскільки вказує на можливість відстоювання порушених прав держави як власника.

Відшкодування заподіяної шкоди в досліджуваній категорії справ також має свої особливості. У дослідженні В. Ямпольського йдеться про недоцільність ініціювання відкриття справ: за позовами, що виникають із трудових відносин (у частині відновлення на роботі або сплати належних сум з підприємств, зареєстрованих на території Криму); про захист прав споживачів; про компенсацію шкоди. Вчений вказує, що «за певних умов домогтися виконання таких рішень судів можна за допомогою міжнародних договорів, укладених між Росією та Україною. Зокрема, Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, прийнята у м. Мінську 22.01.93, яка передбачає можливість визнання та виконання судових рішень, винесених у цивільних і сімейних справах, а також вироків у частині цивільного позову... Питання визнання та виконання вищезазначених категорій рішень регулює розд. III конвенції, який встановлює порядок визнання рішень, що набрали законної сили, залежно від того, чи потребують вони примусового виконання. Рішення, яке не потребує примусового виконання, відповідно до ст.52 вказаного документа визнається на території будь-якої держави — учасниці конвенції — без спеціального провадження. Однак це правило не діє, якщо є рішення суду цієї країни, винесене раніше у такому самому спорі між тими самими сторонами, і воно набрало законної сили, або ж відповідна справа згідно з конвенцією або законодавством цієї країни належить до виключної компетенції її судів» [346]. У зв'язку із зазначеним, В. Ямпольський вважає доцільним ініціювати розгляд цивільних справ за позовами: про стягнення аліментів з мешканця півострова, який отримав паспорт громадянина РФ; що виникають з приводу нерухомого майна в Криму; стосовно прийняття спадщини спадкоємцями; до перевізників, що виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, багажу, пошти. Ми з цього приводу вважаємо вірною позицію автора, наполягаючи на ефективності

відшкодування заподіяної шкоди за умов притягнення відповідачем державу Російська Федерація.

Позитивним прикладом такого способу захисту для нас видається справа, що розглядалась постійною палатою третейського суду в Гаазі за позовом колишніх акціонерів ЮКОСа, яких у процесі уособлювала компанія Group Menatep Limited (GML), до РФ, відповідно до прийнятого рішення по якій РФ має сплатити на відшкодування завданих втрат 50,02 млрд. дол. США [344]. Звісно розгляд таких справ в міжнародних судових інстанціях можливий лише після проходження всіх ефективних національних судових інстанцій [347].

Міжнародній судовій практиці відомі випадки звернення з позовами щодо відшкодування шкоди, завданої окупацією. Подібні позови подавали громадяни Кіпру проти Туреччини, у зв'язку з подіями 1974 р. Рішенням Великої палати ЄСПЧ у справі «Дімопулос та інші проти Туреччини» (2014 р.) заявникам було присуджено 90 млн. євро в якості відшкодування завданої шкоди [335]. У рішенні Великої Палати у справі Грузія проти Росії (№13255/07) європейський суд з прав людини постановив, що Росія повинна сплатити Грузії 10000000 євро відшкодування моральної шкоди, яка була завдана групі з щонайменше 1500 громадян Грузії [348]. Бачачи реальні приклади судових рішень, сподіваємось, що Україна таки зможе повернути окуповані території і Російська федерація відшкодує завдані окупацією збитки. Механізмів для цього є достатня кількість, адже при небажанні виконувати рішення судів відповідачем, завжди можна звертати стягнення на належне окупанту майно. Єдиною позицією всіх органів державної влади, що є суб'єктами управління державною власністю має бути те, що ми не погоджуємось на компенсацію за націоналізоване майно, адже повернути тоді його буде неможливо, ми маємо бути згодні на компенсацію за той дохід, який країна втратила в результаті неможливості використовувати цю власність.

Якщо вести мову про ситуацію із порушенням прав державної власності на Сході України, то важливо зазначити, що на окупованих територіях залишилося 388 державних підприємств, 4500 об'єктів державної власності (об'єкти нерухомості) [349]. Загалом, за оцінками експертів, втрачено близько 50% промислового потенціалу Донбасу. Обладнання окремих підприємств було вивезено на територію РФ або розібрано на металобрухт. Відтак втрати держави від неможливості використовувати свою власність або її фізичне знищення є грандіозними. Важливо, що ті цивільно-правові способи захисту, що ми описували вище при дослідженні питання із окупованим Кримом, є можливими і цілком доцільними для ситуації із власністю держави на Донбасі.

Отож, окупація частини території України та ведення військових дій на сході нашої держави як ніколи активізували питання необхідності захисту прав державної власності. Попри те, що шкоди зазнають усі категорії власників, втрати через порушення прав державної власності безпосередньо впливають на національну безпеку нашої країни. На сьогодні експерти оцінюють втрати держави близько 3 трильйонів гривень. Погодьтесь, сума просто неймовірна! І захищати економічні інтереси нашої держави потрібно усіма можливими формами та способами.

Зважаючи, що самозахист в межах неюрисдикційної форми захисту прав є практично неможливим у існуючій ситуації, саме на судовий захист покладається найбільші надії. Україна, реагуючи на окупацію та воєнні конфлікти, подала три позови в Європейський Суд з прав людини «Україна проти Росії», «Україна проти Росії II» та «Україна проти Росії III», один із яких був доповнений економічними питаннями. Проте, розгляд такої категорії справ є складним і тривалим, що зумовлює актуальність звернення суб'єктів управління державною власністю за цивільно-правовими способами захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав. Держава, як учасник цивільно-правових відносин, володіє рівноцінним суб'єктивним правом на захист поряд з іншими учасниками, відтак усі способи захисту з

більшою чи меншою ефективністю можуть бути застосовані для захисту права державної власності.

В дослідженні вказується на особливість у здійсненні процесу захисту державної власності, яка полягає, насамперед, у наявності великого кола суб'єктів, які можуть бути до нього залучені. У питанні представлення прокурором інтересів держави у цій категорії справ встановлена неоднозначність судової практики. Також вказується на обов'язковість представництва в суді інтересів держави в особі Кабінету Міністрів України та Національного банку України лише прокурором Генеральної прокуратури України або регіональної прокуратури винятково за письмовою вказівкою або наказом Генерального прокурора або його першого заступника, або заступника відповідно до компетенції.

Питання строків позовної давності у справах про порушення прав власності держави також є надзвичайно актуальним, оскільки практика Верховного Суду з цього питання суттєво змінилася: раніше строки позовної давності починали рахуватися з моменту, коли юридична особа або суб'єкт урядових повноважень скоїв правопорушення, зараз же строки позовної давності відраховуються з моменту, коли особа, право якої порушене, або прокурор дізналися про таке порушення. Автор позитивно оцінює вказані зміни, проте, реалізацію оновленого правила вважає утрудненою, оскільки функції прокурорського нагляду більше немає, а тому щоб дізнатись про порушення прокурор має обмежені можливості.

При дослідженні суб'єктів звернення за захистом прав автор вказує, що органи державної влади та державні установи, підприємства, компанії та товариства, що не є власниками державного майна, як титульні володільці, володіють юридично забезпеченими можливостями на самостійне пред'явлення вимог щодо захисту прав на це майно.

Також необхідно відзначити актуальність питання підсудності спорів щодо майна, яке перебуває на території АР Крим. Дослідивши Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово

окупованій території України» від 15.04.2014 р. та Конституцію Російської Федерації вказується на дуалістичність дії різних законів на одній території, що фактично унеможлиблює виконати рішення суду, навіть якщо воно буде прийнято національним судом.

Аналізуючи безпосередні цивільно-правові способи захисту прав державної власності, зокрема визнання незаконним рішення органу влади АРК та (або) органу влади міста Севастополь, ми зазначили на його неефективність у зв'язку зі здійсненням перерозподілом власності в республіці. Вивчаючи приклади успішного повернення державного майна Прокуратурою АР Крим, вказувалось на фундаментальність значення таких справ, адже вони свідчать про можливість відстоювання порушених прав держави як власника.

Узагальненим є висновок, що єдиною позицією всіх органів державної влади, що є суб'єктами управління державною власністю має бути непогодження на компенсацію за націоналізоване майно від держави-агресора, адже повернути тоді його буде неможливо. Ми маємо бути згодні на компенсацію за той дохід, який країна втратила в результаті неможливості використовувати свою власність. І уся національна та міжнародна судова практика має демонструвати таку волю.

Висновки до розділу 5

Аналіз правових наслідків порушення права державної власності дозволив нам:

- Проаналізувавши правопорушення, які посягають на право державної власності, можна зробити висновок, що законодавець найбільше піддає захисту наступні об'єкти державної власності: землю, ліси, корисні копалини, надра, тваринний і рослинний світ. Всі інші об'єкти захищаються на рівні із майновими інтересами інших суб'єктів.

- сформулювати висновок, що оскільки держава є рівноправним з іншими учасником цивільно-правових відносин, то вона має таке ж право на правовий захист і може використовувати усі перелічені в ст. 16 ЦК України цивільно-правові способи захисту своїх порушених, оспорюваних або невизнаних прав. Звісно, кожен із означених способів буде характеризуватись різною ефективністю, а відтак більше чи менше застосовуватись.

- Практика застосування норм цивільного права дозволила встановити причини проблем із застосуванням інструментарієм, а також намітити шляхи їх вирішення. Аналіз судової практики свідчить також про те, що серед судових органів немає єдиної концепції із вирішення спорів, які пов'язані з порушеннями прав державної власності.

- висловити переконання, що у визначені форми захисту слід відштовхуватись також від концепції встановлення суті явища, суб'єктів, що мають відношення до нього, а також мету їх діяльності. Зважаючи на це, під формою захисту прав пропонується розуміти комплекс внутрішньо впорядкованих організаційних заходів по захисту суб'єктивних прав, що здійснюються судами, уповноваженими органами держави або суб'єктами права самостійно і що здійснюються в рамках єдиного правового режиму.

- вказати, що питання строків позовної давності у справах про порушення прав власності держави також є надзвичайно актуальним, оскільки практика Верховного Суду з цього питання суттєво змінилася. Нагадаємо, раніше позиція Верховного Суду України була такою: строки позовної давності починали рахуватися з моменту, коли юридична особа або суб'єкт урядових повноважень скоїв правопорушення. Сьогодні ж відповідно до постанови Великої Палати Верховного Суду у справі №469/1203/15-ц від 22 травня 2018 року строки позовної давності відраховуються з моменту, коли особа, право якої порушене, або прокурор дізналися про таке порушення. Аналізуючи вказані зміни, слід визнати їх позитивними, оскільки це допомагає не втратити строку позовної давності у випадках довготривалого

приховування порушення прав власності держави, проте, реалізацію оновленого правила слід визнати утрудненою, оскільки відкритим залишається питання як прокурор може дізнатися про порушення, коли функції прокурорського нагляду більше немає.

ВИСНОВОК

У дисертації здійснено системне дослідження теоретичних і практичних проблем права державної власності та його реалізації з формуванням на цій основі висновків і практичних пропозицій щодо вдосконалення цивільного законодавства України. До основних висновків належать такі:

1. Дослідження теоретичних і практичних проблем права державної власності та його реалізації є на сьогодні актуальним і затребуваним, оскільки констатується недостатність уваги науковців до означеної проблематики. Із здобуттям Україною незалежності увага наукової спільноти була зосереджена на розробці наукових та правових позицій щодо права приватної і колективної власності, тоді як державна власність зазнавала небачених трансформацій без належного наукового обґрунтування. Із панівної форми власності в соціалістичний період вона стала однією із рівних форм власності в демократичній державі із розвинутою ринковою економікою. Відтак її подальша еволюція має здійснюватись у тандемі з іншими формами власності та враховувати особливості її як суб'єкта публічно-правових відносин, що бере участь у приватноправових відносинах.

2. Наводячи загальнотеоретичну характеристику права державної власності, нами було зроблено висновок про правильність позицій учених щодо статичності та динамічності відносин власності у випадках, коли суб'єктивні цивільні права можна чітко віднести до категорії речових або зобов'язальних прав. Якщо ж такого чіткого розподілу провести неможливо, за умови розмивання меж речового та зобов'язального права, статика і динаміка власності також підлягає взаємопроникненню. І останній процес буде поступово збільшуватись, оскільки глобалізація сприяє зближенню різних правових систем. Підтримано думки тих учених, які право державної власності кваліфікують як змішаний правовий тубінститут, у якому, крім

домінуючих норм цивільного права, присутні норми таких галузей права як: конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та інші.

Із приводу періодизації висловлена позиція необхідності відмежовувати встановлення правових засад права державної власності соціалістичного періоду і періоду незалежності України. У кожному з них запропоновано здійснити розподіл на етапи, що б чітко відображали зародження та зміну досліджуваних правових засад.

Вказано, що правове регулювання права власності загалом і права державної власності зокрема визначається, передусім, соціально-економічною формацією суспільства і рівнем його розвитку. Досліджуване правове регулювання ми розділили на дві частини, окремо розглядаючи соціалістичну державну власність та державну власність незалежної України. Хоч остання не могла б існувати без попередньої, та розглядати їх спільно не можна, оскільки йдеться про власність різних держав. Кожна із частин дослідження нами була розподілена на кілька етапів, які розпочиналися певною знаковою подією у такому регулюванні і спричиняли його значну зміну.

При здійсненні аналізу наукових досліджень права державної власності, доведено, що для наукової думки радянського періоду характерним було дослідження власності як економічної та права власності як правової категорій і їх співвідношення між собою; розробка концепцій вписування соціалістичної правосвідомості у правове регулювання права державної соціалістичної власності; аналіз сутності повноважень державних органів у відношенні державного майна, що закріплене за ними; розробка механізму використання державного майна невластником, зокрема через оперативне управління майном; характеристика всеосяжності права державної власності і передумов до існування її як панівної форми власності. Для сучасного періоду характерним є пристосування ринкових механізмів до категорії державної власності і подальша трансформація її із панівної форми власності в одну із рівноцінних форм власності.

3. У результаті аналізу правових аспектів виникнення права державної власності нами було: охарактеризовано існуючі класифікації підстав виникнення права державної власності, підтримано доцільність поділу підстав на первинні і похідні за допомогою врахування «обґрунтованості (базису) прав».

При розгляді реквізиції як підстави набуття прав державної власності вказувалось на доцільність зміни моменту набуття права державної власності, який зараз пов'язується із прийняттям відповідного адміністративного акту. Доцільним вважається заміна його моменту безпосереднього передавання майна, що супроводжуватиметься актом передачі. Підтримано позицію щодо необхідності прийняття окремого закону про реквізицію, в якому чітко буде прописано всі основоположні моменти такої процедури, що значно мінімізуватиме ризики порушення прав усіх учасників таких відносин.

Досліджуючи механізм конфіскації, особливу увагу було приділено питанню спеціальної конфіскації у справах щодо порушення прав інтелектуальної власності. Вказано, що з позиції набуття прав державної власності через механізм конфіскації, знищення відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для її виготовлення, не мали доцільності. Чинний механізм, за якого є змога продати відповідні знаряддя і матеріали й передати кошти до державного бюджету, має зримий економічний ефект і позитивно нами оцінений.

Запропоновано легалізувати процес націоналізації у системі набуття прав державної власності, що сприятиме забезпеченню економічної безпеки держави.

Особливу увагу у дослідженні приділено питанню набуття майнових прав інтелектуальної власності державою при здійсненні фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт із державного бюджету. Зроблено висновок, що університетська модель розподілу майнових прав на створювані об'єкти є правильною, зважаючи на позитивну

іноземну практику у даному питанні, проте удосконалення потребують окремі норми спеціальних законів у даній сфері, які б зрівняли у правах усіх учасників інноваційної інфраструктури нашої держави.

У питанні змісту права державної власності вказано, що обмежуватись може право державної власності, виключні випадки якого чітко передбачаються нормами закону, а обтяжуватись можуть речові права у відношенні конкретного майна.

4. Розглядаючи поняття припинення права державної власності, нами запропоновано визначення поняття припиненням права власності. Значну увагу в дослідженні приділено питанню способів волевиявлення у процедурі припинення прав державної власності. У межах підстав припинення права державної власності з волі власника розглядалось: відчуження власником свого майна за договором; списання об'єктів державної власності в порядку, визначеному законодавством; споживання майна; передача майна у комунальну власність та знищення майна. У межах другої групи – припинення через визнання рішень, дій та правочинів, що лежали в основі набуття права державної власності недійсними; знищення майна.

У дослідженні наголошено, що у процесі приватизації як найглобальнішої підстави припинення права державної власності було не взято до уваги реституційні процеси, які відбувались в усіх демократичних країнах. Потрібно було повернути збережене націоналізоване майно попереднім власникам на окремих територіях України, а вже потім починати процеси приватизації. Зараз також є можливість запуску вказаного процесу, проте необхідно враховувати вже отримане в процесі приватизації особами. Такі дії наблизили б Україну до тих стандартів поваги до прав власності, що існують в європейських країнах.

Знищення майна нами розглядається у двох категоріях – з волі держави і поза її волею. Аналізу підлягали випадки знищення атомного озброєння і знищення внаслідок воєнних дій на Сході України.

5. При дослідженні юридичної природи здійснення права власності нами було: проаналізовано державу як суб'єкта права державної власності і суб'єктів управління державною власністю. Деталізовано вивчено повноваження кожного із суб'єктів управління державною власністю; вказано, що на сьогодні об'єкти державної власності є фундаментальною основою забезпечення економічної безпеки нашої держави. Соціальна спрямованість цього виду власності полягає у тому, що мета значної частини використання об'єктів такої власності – захистити життя і здоров'я своїх громадян, вберегти незалежність та територіальну цілісність нашої держави. Інша ж частина передбачена для отримання прибутків державою, а відтак залежить від ефективності управління нею. Закріплення єдиних критеріїв оцінки ефективності їх діяльності для всіх суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності, потребує налагодження відповідної системи прогнозування економічного ефекту від застосування процедур приватизації або реприватизації.

Держава може володіти, користуватися і розпоряджатися усіма видами речей, незалежно від їх оборотоздатності, чого не скажеш про суб'єктів інших форм власності. Цю перевагу слід вміло використовувати, і отримані від господарської діяльності прибутки спрямовувати в русло забезпечення економічної стабільності та добробуту нашої держави. Що стосується права оперативного управління та господарського відання, висловлено позицію щодо доцільності їх збереження як обмежених речових прав в ЦК України. Лише після завершення добре спланованої і належно врегульованої корпоратизації можна буде застосовувати ринкові приватноправові механізми, на які сьогодні вказують противники наявних речових прав, вважаючи їх пережитком соціалістичного минулого нашої країни. Механізм довірчого управління ще потребує значного вдосконалення для того, аби ним можна було цілком замінити конструкції оперативного управління та господарського відання.

6. Проаналізувавши правопорушення, які посягають на право державної власності, нами зроблено висновок, що законодавець окремому захисту піддає наступні об'єкти державної власності: землю, ліси, корисні копалини, надра, тваринний і рослинний світ. Усі інші об'єкти захищаються на рівні із майновими інтересами інших суб'єктів.

Оскільки держава визнається рівноправним з іншими учасником цивільно-правових відносин, зроблено висновок, що вона має таке ж право на правовий захист і може використовувати усі перераховані у ст. 16 ЦК України цивільно-правові способи захисту своїх порушених, оспорюваних або невизнаних прав. Практика застосування норм цивільного права дозволила встановити причини проблем із застосуванням інструментарієм, а також намітити шляхи їх вирішення. Аналіз судової практики засвідчив також те, що серед судових органів немає єдиної концепції із вирішення спорів, які пов'язані з порушеннями прав державної власності.

У дослідженні пропонується доктринальне визначення поняття захисту права власності та форми захисту прав. Окрему увагу приділено питанню строків позовної давності у справах про порушення прав власності держави, оскільки практика Верховного Суду з цього питання суттєво змінилася. Аналізуючи учасників процесу щодо захисту прав власності держави, вказується на особливу роль органів прокуратури, яких хоч і не можна визнати стороною процесу, проте вони здійснюють представницькі функції у випадках відсутності звернення до захисту прав держави суб'єктів управління власністю.

Серед усього різноманіття випадків, які можуть мати місце при невизнанні, оспорюванні чи порушенні прав державної власності, найбільшу увагу приділено питанням порушення, що відбулись через анексію АР Крим та воєнних дій на Сході України. Вказується, що в умовах неможливості вирішити конфлікт на політичному рівні і застосувати публічно-правові механізми захисту прав держави як власника, слід звертатись до приватноправових механізмів захисту прав, проте використовувати їх

зважаєно. Йдеться про те, що застосування приватноправових механізмів, таких як компенсація за порушення прав, може поставити під загрозу подальшу можливість застосування публічно-правових механізмів. Відтак симбіоз публічно-правових і приватноправових начал держави як власника має враховуватись не лише у питанні набуття чи розпорядження правами, а у найбільшій мірі – у питанні захисту прав.

7. Запропоновано внести зміни до ЦК України:

- ч. 7 ст. 261 ЦК України у наступній редакції: «Перебіг позовної давності за вимогами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави починається від дня, коли відповідні уповноважені особи дізнались або могли дізнатись про такі порушення»;

- ст. 353 ЦК України перейменувати у «Примусове відчуження майна» та додати пп. 7–10 у наступній редакції:

«7. У випадку суспільної необхідності майно, майнові права та/або цілісні майнові комплекси можуть бути примусово відчужені у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (націоналізація).

8. Націоналізоване майно переходить у власність держави.

9. Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість націоналізованого майна, може бути оскаржена до суду.

10. Після припинення суспільної необхідності націоналізоване майно, майнові права та/або цілісні майнові комплекси можуть підлягати приватизації»;

- доповнити ст. 413 ЦК України п. 6 наступного змісту: «Власник земельної ділянки має переважне право купівлі промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель, що на ній побудовані»;

- п. 2 ст. 597¹ ЦК України викласти у наступній редакції: «Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі – довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який

отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім звернення стягнення на нього. У випадках, передбачених законом, об'єкт права довірчої власності може бути вилучений у порядку реквізиції або викупу його для суспільних потреб».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дзера О.В. Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики / О.В. Дзера. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 872 с.
2. Цивільне право. Підручник у двох томах. Том 1 / За редакцією проф. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. 656 с.
3. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. М.: Юрид. лит., 1991. - 240 с.
4. Теория прав собственности (неоконституционализм). Електронний ресурс. Режим доступу - <https://studfile.net/preview/8858671/page:2/>
5. Платон. Государство. Електронний ресурс. Режим доступу - URL : http://www.gyusin.ru/library/book/Platon_state.pdf.
6. Законы Платона о собственности. Електронний ресурс. Режим доступу - URL : <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/503/17.htm>.
7. Аристотель. Политика. Електронний ресурс. Режим доступу - URL : https://www.civisbook.ru/files/File/Aristotel_Politika.pdf.
8. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. М. : Мысль, 1988. С. 277—279.
9. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. М. : Соцэкгис, 1960. С. 433
10. Бентам И. Основные начала гражданского кодекса. Електронний ресурс. Режим доступу - URL : http://econlibrary.ru/books/98/93/bentham_principles%20of%20the%20civil%20code%20_pt1.HTML#xg18
11. Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия, или Женщины в настоящее время. М. : Республика, 1998. С. 41; 157.
12. Ильин И. А. О частной собственности. Електронний ресурс. Режим доступу -URL : <http://www.economicus.ru/cgi->

ise/gallery/frame_rightn.pl?img=brief.gif%0A&links=./ru/ilyin/works/ilyin_w1.txt
&name=ilyin&type=ru.

13. Пересунько С.І. Право державної власності та його здійснення в період ринкових реформ в Україні. Автореф. на здобуття ступеня к.ю.н., 12.00.03 – цивільне право; сімейне право; цивільний процес; міжнародне приватне право. К., 1998 р. 20 с.

14. Ушакова Ю. А. Поняття, зміст та форми права власності : автореферат дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Н.-д. ін-т приват. права і підприємництва, Акад. прав. Наук України. К., 2011. С. 9.

15. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 № 185-V. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006, № 46, ст.456.

16. Емельянов В. П. Защита права собственности уголовным законодательством. Х. : Рубикон, 1996. С. 3.

17. Власність і право власності [Текст] : нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М. В. Домашенко, В. Є. Рубаник. - Х. : Факт, 2002. - 550 с.

18. Генкин Д.М. Право собственности в СССР/ Генкин Д.М. – М.: Госюриздат, 1961. 223 с.

19. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1963. – 198 с.

20. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Х.: ФО-П, 2011., 624 с.

21. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве / К.И. Скловский. – 4-е изд., перераб., доп. – М.: Статут, 2008. – С. 643 с.

22. Майданик Р.А. Речове право: підручник / Р.А. Майданик. К.: Алерта, 2019. 1102 с.

23. Бадаева Н.В. Владение и владельческая защита в зарубежном и российском гражданском праве: дисс. канд. юрид. наук / Н.В. Бадаева. М., 2009. – 217 с.
24. Харченко Г.Г. Ознаки речового права / Г.Г. Харченко. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 137-141.
25. Зенин И.А. Гражданское и торговое право капиталистических стран: учебное пособие. М.: Издательство МГУ, 1992 г. 192 с.
26. Мейер Д. И. Русское гражданское право - Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1910. 290 с.
27. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40-44, ст.356
28. Спасибо-Фатєєва І.В. Правова природа корпоративних відносин. *Вісник господарського судочинства*. 2007. № 5. С. 87-100.
29. Єфимова Л.Г. О соотношении вещных и обязательных прав. *Государство и право*. 1998. № 10. С. 35-44.
30. Основи економічної теорії: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.О. Рибалкін, М.О. Хмелевський, Т.І. Біленко, А.Г. Прохоренко та ін.. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2003. – 352с.
31. Шнипко О.С. Економічна влада США: історія та сучасність. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 15. С. 22-26.
32. Історія Франції. Електронний ресурс. Режим доступу - https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97
33. Харитоновна О.І. До визначення поняття права інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 51. С. 51-59.
34. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141
35. Економіко-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні. / Відповід. ред. В.М.Селіванов, В.А. Євтушевський / Акад. прав.

наук України; Інст. приватного права і підприємств. К. Манускрипт, 1997. 195с.

36. Якушев В.С. О самостоятельности института права государственной социалистической собственности и его государственно-правовой природу. Сборник учебных трудов. Свердловск. 1970. Вып. 13.

37. Харитоновна О.І. До питання про характеристику права державної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. № 33. 2007. С. 253-259.

38. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / Ц58 Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 1999. - 864 с.

39. Цивільне право України. Частина перша [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / Ч. Н. Азімов, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін.]; За ред. проф. Ч. Н. Азімова, доцентів С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. — Харків: Право, 2000. — 368 с.

40. Дзера Ю.М. Держава як учасник цивільних правовідносин. Автореф. на здобуття ступеню к.ю.н., 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2011. 19 с.

41. Суханов Е. А. Право собственности в современной России / Е. А. Суханов // *Собственность в XX столетии* / редкол.: В. В. Алексеев (гл. ред.) и др. Е М. : РОССПЗН, 2001. С. 767-774.

42. Підпригора О.А. Основи римського приватного права. – К., 1995.

43. Кісель В.Й. Трансформація концепцій про сутність права власності. *Форум права*. 2015. № 1. С. 135-140.

44. Ясь О. В. Звід законів Російської імперії // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2005. — Т. 3 : Е — Й. — С. 317. — 672 с.

45. Курс советского хозяйственного права / под ред. Л. Гинцбурга и Е. Пашуканиса. Е М. : Сов. законодательство, 1935. 1 т. . 448 с

46. Суханов Е. А. Лекции о праве собственности / Суханов Е. А. М. : Юрид. лит., 1991. 240 с.
47. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / Венедиктов А. В. ; отв. ред.: Райхер В. К. - М., Л. : Изд-во АН СССР, 1948. 839 с.
48. Honore A. M. Ownership // Oxford Essays in Jurisprudence. — Oxford, 1961.
49. Лазар Я. Собственность в буржуазной правовой теории: Пер. с нем. — М.: Юрид. лит., 1985. 182с.
50. . Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав: монография / под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков, 2015. 715 с.
51. Цивільне законодавство України. Основні категорії, принципи та концепти: монографія / за заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса, 2012. 339 с.
52. Яворська О. С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 36 с.
53. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І.О. Дзера ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2001. — 21 с. — укр.
54. Мироненко В. Права володіння, користування та розпорядження власністю за цивільним законодавством. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 1. С. 28-33.
55. Рішення Конституційного Суду N 4-рп/2005 від 11.05.2005 р. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-05#Text>
56. Цивільне право України. Академічний курс: підручник у 2 т. Т.1: Загальна частина / за заг. ред. Я.М.Шевченко. К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.
57. Соловьев А.Н. Право собственности профессиональных союзов. Харьков: ИД «Райдер», 2003. 208 с.

58. Кузняк Б. Я. Основи економічної теорії: навч. посіб. / Б.Я. Кузняк.— Полтава: АСМІ, 2015. — 394 с. Електронний ресурс. Режим доступу - https://pidru4niki.com/91684/politekonomiya/tipi_vidi_formi_vlasnosti#43

59. Проект Закону України «Про суспільну власність в Україні» від 29.04.2009 № 4418. Електронний ресурс. Режим доступу - http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF3EQ00A.html

60. Зузь Д. Генеза інституту власності та роль держави в трансформації відносин власності. Ефективність державного управління. 2017. ВИП. 2 (51). Ч. 1. С.102-110.

61. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 3-4, ст. 21

62. Закон України “Пронесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» від 20.09.2019 № 132-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 46, ст.299

63. Бойко О. Д. Другий Всеросійський з'їзд Рад 1917 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 471. — 518 с.

64. Тимчасове положення про соціалізацію землі (Закон), ухвалене II Всеукраїнським з'їздом Рад (19 березня 1918 року). Електронний ресурс. Режим доступу - <https://pravo.studio/derjavi-prava-istoriya/timchasove-polojennya-pro-sotsializatsiyu-70851.html>

65. Гуляев А.М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства, кассационной практики прав. Сената и Проекта гражданского уложения. Пособие к лекциям. С.- Петербург, 1913.

66. Декрет о национализации банков от 14 (27) декабря 1917 г. Електронний ресурс. Режим доступу - <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/banks.htm>

67. Декрет о национализации торгового флота от 23 января (5 февраля) 1918 г. Электронный ресурс. Режим доступа - <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/18-01-23-2.htm>
68. СУ РСФСР. – 1918. № 62. – С. 647.
69. ЗУ УРСР. – 1919. - № 32. С. 348.
70. ЗУ УРСР. -1921. - № 11. С. 320.
71. ЗУ УРСР. -1921. - № 14. С. 389.
72. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 44. С. 398. Т. 54. С. 169.
73. Цивільний кодекс УРСР. Электронный ресурс. Режим доступа - https://jurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf
74. Декрет про ревізиції та конфіскації від 23 квітня 1920 року. Электронный ресурс. Режим доступа - <http://rapsinews.ru/agency/20200423/305748677.html>
75. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 4. – С. 362.
76. Ведомости Верховного Совета СССР. 1961. № 50. С. 525.
77. Цивільний кодекс Української РСР від від 18.07.1963 № 1540-VI. Электронный ресурс. Режим доступа - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>
78. Иоффе О.С., Толстой Ю.К. Основы советского гражданского законодательства. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. 216 с.
79. Закон СРСР «Про власність СРСР» від 06.03.1990 № 1305-1. Электронный ресурс. Режим доступа - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1305400-90#Text>
80. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, N 31, ст.429

81. Закон «Про економічну самостійність Української РСР» від 03.08.1990 № 142-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, N 34, ст.499.

82. Закон УРСР «Про власність» від 07.02.1991 № 697-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, N 20, ст.249.

83. Постанова КМУ «Про Концепцію розподілу між центральними і місцевими органами виконавчої влади повноважень з управління об'єктами державної власності та заходи щодо її реалізації» від 28 жовтня 1998 р. N 1703. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1703-98-%D0%BF#Text>

84. Постанова КМУ від 4 листопада 1998 р. N 1741 «Про управління державними корпоративними правами». Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1741-98-%D0%BF#Text>

85. Постанова КМУ «Про управління корпоративними правами держави» від 15 травня 2000 р. N 791. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791-2000-%D0%BF#Text>

86. Постанова КМУ «Деякі питання управління об'єктами державної власності» від від 10 березня 2017 р. № 143. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-2017-%D0%BF#Text>

87. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144.

88. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006, № 46, ст.456.

89. Закон України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» від 16.06.2011 № 3531-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012, № 4, ст.23

90. Закон України "Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування,

гарантування та здешевлення кредитування експорту" від 20.12.2016 № 1792-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 4, ст.43.

91. Закон України "Про Фонд енергоефективності" від 08.06.2017 № 2095-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 32, ст.344/

92. Закон України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 5-6, ст.30.

93. Світова організація торгівлі (СОТ). Електронний ресурс. Режим доступу - <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/svitova-organizaciya-torgivli-sot>.

94. Закон України "Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності" від 17.11.2009 № 1559-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 1, ст.2

95. Закон України «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності» від 08.07.2011 № 3687-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012, № 18, ст.157.

96. Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 № 4765-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 15, ст.99

97. Закон України «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 02.10.2019 № 145-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 46, ст.302.

98. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / Отв. ред. В. К. Райхер. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — 834 с.

99. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР / А. В. Венедиктов. — М.; Л.: АН СССР, 1954. — 268 с.
100. Организация государственной промышленности в СССР : В 2-х т. / А. В. Венедиктов. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957—1961.
101. Карасс А. В. Право государственной социалистической собственности: Объект и содержание / Отв. ред. В. И. Серебровский — Академия наук СССР. Институт права. — М., 1954. — 279 с.
102. Брагинский М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях. М., 1981. 192 с.
103. Корнеев С.М. Право государственной социалистической собственности в СССР. М., 1964. С. 94—111.
104. Агарков М.М. Основные принципы советского гражданского права. Советское государство и право. 1947. № 11. С. 34.
105. Суханов Е.А. О субъекте права государственной социалистической собственности. Право собственности в условиях совершенствования социализма. М., 1989.
106. Довгерт А.С. // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 2 : Д — Й. — 744 с.
107. Євтушевський В.А. Основи корпоративного управління: Навч. посіб. - К.: Знання-Прес, 2002. - 317 с.
108. Коссак В.М. Міжнародне приватне право. Програма курсу для студентів юридичних факультетів. – Львів, 2001.
109. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України/ О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць. К.: Юрінком Інтер, 832 с.
110. Пронська Г.В. Вибране. Київ : Освіта України, 2013. 696 с.
111. Ромовська З. Українське цивільне право. Право власності. — Київ, 2010.

112. Щербина В.С. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування як учасники відносин у сфері господарювання. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 1. С. 111-117.

113. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду. Справа № 911/1902/19 від 20 травня 2019 року. Електронний ресурс. Режим доступу - https://reyestr.court.gov.ua/Review/89402201?fbclid=IwAR3jDk6pM2IWK1nZ07CFthaVto-6BBmzhArbvPQVK57HrixHA_4I7uqc-gA

114. Презумпція правомірності набуття права власності: практика КГС ВС. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://sud.ua/ru/news/sudebnaya-praktika/169960-prezumpsiya-pravomirnosti-nabuttya-prava-vlasnosti-praktika-kgs-vs>

115. Спасибо І. Підстави та способи набуття права власності: проблеми співвідношення. *Юридична Україна*. 2008. № 4. С. 72–73, 75.

116. Толстой Ю. К. К учению о праве собственности. *Правоведение*. 1992. № 1. С. 17.

117. Харитонов Є., Харитонova О. Проблемні питання набуття та припинення права власності за цивільним законодавством України. *Право України*. 2011. № 5. С. 61.

118. Закон України Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень від 01.07.2004 № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 51, ст.553

119. Земельний Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, № 3-4, ст.27

120. Закон України «Про концесії» від 03.10.2019 № 155-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 48, ст.325.

121. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, № 48, ст.405.

122. Дроздов О. Посібник за статтею 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://unba.org.ua/publications/4513-posibnik-za-statteyu-1-protokolu-1-do-konvencii-pro-zahist-prav-lyudini-ta-osnovopolozhnih-svobod.html>

123. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 6 (21). – С. 106-112.

124. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти реквізиції в системі набуття прав державної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. – 2020. № 1 С. 180-183.

125. Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року № 1559-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 1, ст.2.

126. Іванов А.М. Історично-правовий аналіз підстав припинення права власності в Україні.
<http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5864/1/Ivanov.pdf>

127. Клименко О. Правова природа та розвиток інституту реквізиції в праві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 91 (18). С. 56-59.

128. Scordino v. Italy (№ 1), 36813/97; 29.3.2006. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-72925>

129. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. - 2-е вид., допов. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2005. - Кн. 1. - 736 с.

130. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст.131.

131. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88.

132. Закон України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 30, ст.542.

133. Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 № 512/5. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text>

134. Закон України "Про авторське право і суміжні права" від 23 грудня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. -1994. - № 14. - Ст. 64.

135. Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» від 21.04.1993 № N 3116-XII . *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, N 21, ст. 218.

136. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 1984, додаток до № 51, ст.1122.

137. Митний кодекс України від 11.07.2002 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. - 2002. - № 38-39. - Ст. 288.

138. Блекені М. . Механізми конфіскації майна у злочинах, пов'язаних з порушенням прав на об'єкти права інтелектуальної власності. *Матеріали Міжнародної конференції «Охорона прав інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі: політика, законодавство, практика» (Київ, 15-16 червня 2011 р.)*. – К.: Фенікс, 2011. – 480 с.

139. Спеціальна конфіскація. На що сподіватися правовласникам? Електронний ресурс. Режим доступу - <http://igu.ua/legislation/spetsialna-konfiskatsiya-na-shcho-spodivatysya-pravovlasnykam.html>

140. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за

набуття таких активів» від 31.10.2019 № 263-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2020, № 2, ст.5.

141. Закон України «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 року № 2163-ХІІ. *Відомості ВРУ*, 1992, № 24, ст. 348.

142. Словник іншомовних слів Мельничука. Електронний ресурс. Режим доступу - <http://slovopedia.org.ua/42/53405/286606.html>

143. Господарський кодекс України (ГК України). Науково-практичний коментар // <http://uazakon.ru/ukr/gku/index.htm>

144. Москалюк Н.Б. Еволюція механізму реприватизації як способу набуття прав державної власності. *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38-45.

145. Закон України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» від 6 березня 1992 року № 2171-ХІІ. *Відомості ВРУ*, 1992, № 24, ст. 350.

146. Приватизація та реприватизація в Україні після "помаранчевої" революції / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агєєва. В надзаг.: Центр економічного розвитку. – К.: "Міленіум", 2006. – 106 с.

147. Міжнародне приватне право. Особлива частина / За ред. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля. – К. Алерта, 2013. – 400 с.

148. Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18.01.2018 № 2269-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 12, ст.68).

149. Иеринг Р. Дух римського права. М.- Петербург, 1875. – 321 с.

150. Данельян А.А. Национализация в современном международном праве. *Закон*. 2014. № 4. С. 142-143.

151. Гуляев А.М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства, кассационной практики прав. Сената и Проекта гражданского уложения. Пособие к лекциям. С.- Петербург, 1913.

152. Победоносцев К. Курс гражданского права. 1 часть. Санкт-Петербург, 1896.

153. Васьковський В. Учебник русского гражданского права. – С.-Петербург, 1887.

154. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН „Невід’ємний суверенітет над природними ресурсами” від 14 грудня 1962 року (сист. номер: 995_819).
// Офіційний веб-сайт ВР України: <http://portal.rada.gov.ua/>

155. Хартія економічних прав та обов’язків держав від 12 грудня 1974 року (сист. номер 995_077). *Офіційний сайт ВР України*: <http://portal.rada.gov.ua/>

156. August R. International Business Law: Text, Cases, and Readings. London, 2004.

157. Карро Д. Международное экономическое право / Д. Карро, П. Жюйар ; Науч.ред. В. М. Шумилов. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 580с.

158. Богуславский М.М. Иностранные инвестиции: правовое регулирование. М., 1996.

159. Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 15, ст.99.

160. Хасбулатов Р.И. Мировая экономика: учебник для бакалавров. — М.: Издательство Юрайт, 2015. — 884 с.

161. Мартинов А.Ю. Маастрихтський договір [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Maastrihtsky_dogovir

162. Закон України «Про ефективне управління майновими правами право власників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» від 15 травня 2018 року. Електронний ресурс. Режим доступу - // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19/stru#Stru>

163. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: https://taxlink.ua/ua/normative_acts/zakon-ukraini-pro-avtorske-pravo-i-sumizhni-prava-23-03-2017/

164. Костів О. Особливості збору та розподілу винагороди за репрографічне відтворення творів і приватне копіювання в Україні та країнах ЄС. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4.

165. Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 3, ст.25).

166. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / За редакцією Ю.М. Капіци: кол. авторів: Ю.М. Капіца, С.К. Ступак, В.П. Воробйов та ін. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. – 1104 с.

167. Закон України «Про наукові парки» від 25.06.2009 № 1563-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2009, № 51, ст.757

168. Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 14.09.2006 № 143-V. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006, № 45, ст.434.

169. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку формування тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 11 січня 2018 р. № 13. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/13-2018-%D0%BF#Text>

170. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) від 15.04.1994 року. Електронний ресурс. Режим доступу - http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/981_018/para049#o49

171. Закон України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, N 16, ст.93.

172. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993 № 3687-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, N 7, ст. 32)

173. Підпригора О.А.. Цивільне право: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — 416 с.

174. Гражданское право : учебник : в 3 ч. Ч. 1 / под ред. В. П. Камышанского, Н. М. Коршунова, В. И. Иванова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Эксмо, 2010. 704 с.

175. Гражданское право: учебник : в 4 т. Т. 2 / под ред. Е. А. Суханова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 448 с.

176. Красногор О. В. Особливості окремих обтяжень нерухомого майна у цивільному праві України. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40).288-291.

177. Савельев А. А. Ограничения и обременения права собственности : автореф. дис. на соискание учен. Степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 Краснодар, 2007. 29 с.

178. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року № 1952-IV. Електронний ресурс. Режим доступу -URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>

179. Третьяк А.М., Дорош Й. М. Наукове обґрунтування сутності понять «обмежень у використанні земель» і «обтяжень прав на земельну ділянку». *Землеустрій, кадастр і моніторинг*. 2016. №3. С.40-46. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua>

180. Задорожна А.Д. Співвідношення «обмеження» та «обтяження» на землю. *Сучасні тенденції в юридичній науці України. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 24-25 квітня 2015 року)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С.48-50.

181. Савчак В. В. Обтяження прав на землю за законодавством України. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право;*

природоресурсне право. Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2013. 245с.

182. Круглов В.В. Механізми управління державним майном в Україні: Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.02 – механізми державного управління. Харківський регіональний інститут державного управління, Харків, 2012. 17 с.

183. Аналіз ВСУ деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ. *Закон і Бізнес*. 26.01.2018. URL: https://zib.com.ua/ua/print/100227-analiz_deyakh_pitan_zastosuvannya_sudami_zakonodavstva_pr.html.

184. Спасибо-Фатєєва І. Об'єкти права власності: напрями модернізації права України. *Право власності: європейський досвід та українські реалії: Збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 року)*. К.: ВАІТЕ, 2015. С.79-87.

185. З практики застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції. Електронний ресурс. Режим доступу - http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TS000412.html

186. Цивільне право України: Підручник: У 2-х т.-Т.2 // За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 864с.

187. Пацурківський Ю.П. Припинення права власності як форма його реалізації. *Форум права*. 2013. № 3. С. 453-459.

188. Харченко О.С. Підстави припинення права власності. Автореф. кнд. юрид. нук. К., 2007., 20 с.

189. Синайский В. И. Русское гражданское право. Выпускъ Ё: Общая часть и вещное право / Синайский В. И. Ё Киев : Типография Р. К. Лубковского, 1914.

190. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Шершеневич Г. Ф. Ё Тула : Автограф, 2001.

191. Маттеи У. Основные положения права собственности / Маттеи У., Суханов Е. А. М. : Юристъ, 1999.

192. Лапач В. А. Отпадение и восстановление права. Консультант Плюс. М. : АО Консультант Плюс, 1992.

193. Таскин Н. И. Принудительное прекращение права собственности на земельный участок: дис. ... кандидата юрид. наук - М., 2003.

194. Крысанов А. А. Принудительное прекращение права собственности: дис. ... кандидата юрид. наук. - М., 2003.

195. Порядок відчуження об'єктів державної власності, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 803 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 р. № 884). Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884-2019-%D0%BF#Text>

196. Кошик О. М. Приватизація в Україні: ідеологія, реалізація, проблеми / О. М. Кошик, Н. І. Легінькова, І. В. Фабрика. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки.* 2011. Вип. 20. С.71-81.
URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkntu_e_2011_20%281%29__14

197. Гончаров С. М. Тлумачний словник економіста / С.М. Гончаров, Н.Б. Кушнір. Рівне: НУВГП, 2008. 264 с.

198. Скиба М. Приватизація як інструмент структурних перетворень в економіці України: поняття, основні проблеми та шляхи їх вирішення. Електронний ресурс. Режим доступу - URL:<http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2010-4-18.pdf>

199. Пасхавер О.Й., Верховодова Л.Т., Воронкова Т.Є., Терещенко Н.В. Завершальний етап приватизації в Україні. Київ: «Міленіум», 2003. 78 с.

200. Гамалій В. Ф. Аналіз завершального етапу приватизації в Україні: стан, проблеми, ризики / В. Ф. Гамалій, О. М. Кошик, Н. І. Легінькова. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету.

Економічні науки. 2015. Вип. 28. С. 29-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkntu_e_2015_28_5

201. Криза чи держава – хто перешкоджає більше? Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://franchising.ua/vlasniy-biznes/576/kriza-derjava-hto-pereshkodjae-bilshe/>

202. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава: Програма економічних реформ на 2010-2014 роки. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf

203. Скиба М. В. Структурна перебудова економіки як один із напрямів формування економічної основи громадянського суспільства. *Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 30 трав. 2001 р. : у 3. т. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. Київ: Вид-во УАДУ, 2001. Т. 3. С. 93-95.*

204. Вінокуров Я. Верховна Рада ухвалила зміни до закону про приватизацію, усунувши у ньому неточність, яка суперечила Конституції України. URL: <https://hromadske.ua/posts/rada-zminila-zakon-pro-privatizaciyu>

205. Закон України «Про приватизацію державного та комунального майна» від 18 січня 2018 р. №2269-19. Електронний ресурс. Режим доступу - URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19>.

206. Нові правила приватизації державного та комунального майна (20.03.2018р.) Електронний ресурс. Режим доступу - URL: <https://uteka.ua/ua/publication/news-14-novosti-zakonodatelstva-1-novye-pravila-privatizacii-gosudarstvennogo-i-kommunalnogo-imushhestva>

207. Грабовий А., Мельник О. Держава прагне позбутися зайвого майна за спрощеною процедурою (18.05.2018 р.). Електронний ресурс. Режим доступу -URL: https://zib.com.ua/ua/132879-privatizaciya-2018_yak_ce_pracyue.html

208. Повний список об'єктів малої приватизації від 12 грудня 2019 р. Електронний ресурс. Режим доступу - URL:<https://minfin.com.ua/ua/2019/12/12/40027724/>

209. Закон України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 07.07.1999 № 847-XIV (Втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, № 37, ст.332.

210. Закон України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992 № 2163-XII. (Втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 24, ст. 348.

211. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності через механізм корпоратизації: історичні аспекти, сучасний стан та перспективи розвитку. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 47-52.

212. Закон України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 07.07.1999 № 847-XIV (Втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, № 37, ст.332.

213. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів права державної власності: законодавчі та правозастосовчі аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 118-121. http://www.lsej.org.ua/3_2020/29.pdf.

214. Офіційний сайт Фонду державного майна України. <http://www.spfu.gov.ua/>

215. Груба Г.І. Форми і функції державної власності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 14. С. 80-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2011_14_20

216. Закон України «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації"» від 02.10.2019 № 145-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 46, ст.302.

217. Заборону приватизації згідно з законопроектом "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації", не

можна вважати однозначною – думка. <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/646662.html>

218. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА до проекту Закону України "Про відновлення дії Закону України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації".
https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68179

219. Гражданское право. Т.4.: Обязательственное право: учебн. / отв. ред. Е.А. Суханов. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 816с.

220. Тузов Д.О. Реституция при недействительности сделок и защита добросовестного приобретателя в российском гражданском праве. Москва: Статут, 2007. 206 с.

221. Мирошниченко А.Н., Попов Ю.Ю, Рипенко А.И. Земельные участки: виндикация, реституция, кондикция, признание прав соотношение и некоторые проблемные вопросы. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. №3 (16). URL:<http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/275>.

222. Закирова С. Реституция: PRO ET CONTRA (часть первая) Европейский опыт и практика внедрения реституции
http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2571:evropejskij-dosvid-i-praktika-zaprovadzhennya-restitutsiji&catid=8:golovni-temi&Itemid=350

223. Шешунова С. Это страшное слово – реституция. Электронный ресурс. Режим доступа -URL: <http://www.netda.ru/konf/restitut/obzor.htm>.

224. Спасибо-Фатеева И.В. реституция собственности. *Право України*. 2015. №11. 10 с.

225. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку списання об'єктів державної власності» від 8 листопада 2007 р. N 1314. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-2007-%D0%BF#Text>

226. Закон України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» від 03.03.1998 № 147/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1998, № 34, ст.228.

227. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи /за наук. ред. Л.Я. Новаковського. – К.: Аграр. наука, 2015. – 48 с.
228. Анастасія Зануда. Земля України: скільки її, кому належить і хто на ній працює. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50223336>
229. Москалюк Н.Б. Безпека приватизаційних процесів як основи припинення права державної власності Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економічна безпека: детермінанти та механізми забезпечення». Частина 2, (5-6 квітня 2019 року) м. Тернопіль . С. 102-105.
230. Про корпоратизацію підприємств: Указ Президента України від 15.06.1993 № 210/93. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/210/93>
231. Рябая Г.К. Становлення процесів корпоратизації в Україні. *Наукові записки*. 2012. Вип.12, Част.ІІ. С. 234-237.
232. Коментар до Проекту Закону України "Про корпоратизацію державних підприємств" від 1 серпня 2012 року № 11057.URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/1f8j500a?an=18>
233. Дзера Ю. Особливості правового режиму майна, переданого державою до статутного фонду (капіталу) акціонерного товариства у результаті корпоратизації державного унітарного підприємства. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 59-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2010_4_12.
234. Васильєва В.В. Приватизація та корпоратизація: відмінність процесів і правових наслідків. *Проблеми правового забезпечення підприємництва в Україні*. 2018. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2018.18.37>
235. Москалюк Н.Б. Еволюція механізму реприватизації як способу набуття прав державної власності. *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38-45.

236. Постанова Вищого господарського суду України від 27.02.2013 у справі № 7/1-08 Електронний ресурс. Режим доступу -URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SD130393.html

237. Постанова Вищого господарського суду України від 29.07.2014 у справі № 10/85/Б. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://document.ua/pro-bankrutstvo-doc208632.html>

238. Про утворення Державної акціонерної компанії «Хліб України»: Постанова Кабінету Міністрів України № 1000 від 22 серпня 1996 р. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-96-п>

239. Супрун Н. А. Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління: монографія. Київ: КНЕУ, 2009. 270 с.

240. Офіційний сайт Фонду державного майна України. Корпоративне управління. Аналітика. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: http://www.spfu.gov.ua/ukr/fin_state.php

241. Зимовець В., Керімов П. Сценарії перерозподілу державної власності. 28.01.2020 р. Електронний ресурс. Режим доступу - URL:https://dt.ua/economic-security/scenariyi-pererозpodilu-derzhavnoyi-vlasnosti-336902_.html

242. Заява Верховної Ради України «Про без'ядерний статус України» 24.10.1991 № 1697-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1991, N 51, ст.742.

243. Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» від 16.11.1994 № 248/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, N 47, ст.421.

244. Передача ядерних зарядів, балістичних ракет до РФ та знищення інфраструктури 43-ї ракетної армії – звіт ТСК. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/tsk-dodatok3.html>

245. Підстави припинення права власності. Електронний ресурс. Режим доступу - http://kakhovka-rada.gov.ua/ua/pidstavi_pripinennja_prava_vlasnosti

246. Постанова КМУ Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення від 16 листопада 2016 р. № 831. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2016-%D0%BF#Text>

247. Постанова КМУ Про затвердження Методики експертної грошової оцінки земельних ділянок від 11 жовтня 2002 р. № 1531. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1531-2002-%D0%BF#Text>

248. З початку АТО на Донбасі знищено близько 600 підприємств. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://www.epravda.com.ua/news/2014/09/9/489508/>

249. ОСНОВНІ ЗАСАДИ впровадження політики власності щодо суб'єктів господарювання державного сектору економіки. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://www.me.gov.ua/Files/GetFile?lang=uk-UA&fileId=88f62212-844e-4229-b72f-0270641426d8>

250. Інформація про суб'єктів господарювання, які мають податковий борг. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://tax.gov.ua/dovidniki--reestri--perelik/pereliki-/296361.html>

251. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України. Підручник. Київ: Істина, 2007. 816 с.

252. Скрипник В. Речі, обмежені в цивільному обороті, як об'єкти цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №1. С. 36-40.

253. Кузнєцова Н. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави. *Право України*. 2011. №5. С. 7.

254. Постанова Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 24 січня 1995 року. Електронний ресурс. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-12>

255. Кравчук О.О. Державна власність як матеріальна основа діяльності держави в сучасних умовах: деякі питання ефективності управління. *Держава і право*. 2011. Вип. 54. С. 232-239.

256. Інформація щодо формування та ведення Єдиного реєстру об'єктів державної власності станом на 01.10.2019 р. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-stateproperty-info.html>

257. Груба Г.І. Форми і функції державної власності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 14. С. 80-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2011_14_20

258. Кужель М.Ю. Проблеми формування корпоративного сектору державної форми власності. *Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. пр.* Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. № 219, том 1. С. 92-102.

259. Мельник Л.Ю., Корецький М.Х. Держава і власність. Дніпропетровськ: Січ, 2002. 249 с.

260. <https://youcontrol.com.ua/> - офіційний сайт он-лайн сервісу перевірки компаній

261. Лісовий кодекс України від від 21.01.1994 № 3852-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 17, ст.99.

262. Кравчук О.О. Управління державною власністю: адміністративно-правові засади: монографія. Київ: НТУУ “КПІ”, 2013. 444 с.

263. Білокур Є.І. Управління об'єктами державної власності як складова змісту державно-управлінської діяльності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2015. Вип.2. С. 35-45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2015_2_6.

264. Гуськова І. Особливості управління комунальною власністю як специфічною формою групової власності. Електронний ресурс. Режим доступу -<http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2012-4/doc/3/08.pdf>

265. Закон України «Про Кабінет Міністрів України: Закон України» від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. Електронний ресурс. Режим доступу - URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

266. Цивільне право: підручник : у 2 т. / ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.

267. Харитоновна О.І. До питання про характеристику права державної власності Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://www.apdp.in.ua/v33/49.pdf>

268. Биков Р.Ю. Механізми управління державним майном в Україні: *автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.*: 25.00.02. Київ, 2010. 20 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/322721920_MECHANIZMI_UPRAVLINNA_DERZAVNIM_MAJNOM_V_UKRAINI

269. Щербина М. Чи покращиться управління державним майном? (2018р.) Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/chi-pokrashchitsya-upravlinnya-derzhavnim-majnom-2473115.html>

270. Модернізація державного управління та європейська інтеграція України: наук. доп. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. Київ : НАДУ, 2013. 120 с.

271. Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 № 161-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1998, № 46-47, ст.280.

272. Закон України №340-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству» від 05.12.2019 № 340-IX. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://ips.ligazakon.net/document/view/T190340?an=1>

273. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» 3 березня 2004 р. № 220. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2004-%D0%BF#Text>

274. Указ Президента України від 03.12.99 р. №1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99#Text>

275. Інформація про продаж прав оренди на земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності у 2019 році. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://land.gov.ua/info/informatsiia-pro-prodazh-prav-orendy-na-zemelni-dilianky-silskohospodarsko-ho-pryznachennia-derzhavnoi-vlasnosti-u-2019-rotsi/>

276. Закон України «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо проведення земельних торгів» від 18.02.2016 № 1012-VIII». [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1012-19#Text>

277. Adam Majchrzak. Dzierżawa państwowych gruntów rolnych w polskim systemie prawnym. [Електронний ресурс]. Режим доступу - http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Roczniki_Ekonomiczne_Kujawsko_Pomorskiej_Szkoly_Wyzszej_w_Bydgoszczy/Roczniki_Ekonomiczne_Kujawsko_Pomorskiej_Szkoly_Wyzszej_w_Bydgoszczy-r2012-t5/Roczniki_Ekonomiczne_Kujawsko_Pomorskiej_Szkoly_Wyzszej_w_Bydgoszczy-r2012-t5-s289-311/Roczniki_Ekonomiczne_Kujawsko_Pomorskiej_Szkoly_Wyzszej_w_Bydgoszczy-r2012-t5-s289-311.pdf

278. Kontrowersyjne przepisy o dzierżawie roli. Rzecznik za uznaniem ich niekonstytucyjności. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-za-niekonstytucyjnoscia-przepisow-o-dzierzawie-rol>

279. Ващишин М. Я. Юридичні факти у правовідносинах суперфіцію *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2013. Вип. 3. С. 126-135.

280. Висіцька І. Емфітевзис: правова природа, умови, форма, доцільність застосування. *Землепорядний вісник.* 2019, № 11. Ст. 41-48.

281. Закон України «Про концесію» від 03.10.2019 № 155-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2019, № 48, ст.325

282. Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 40, ст.524

283. Страшне слово “концесія»: які перспективи концесійних проєктів на залізниці. *Електронний ресурс. Режим доступу* - <https://zbk.org.ua/2020/04/10/strashne-slovo-koncesiya-yaki-perspektivi-koncesijnix-proektiv-na-zalznici/>

284. Лізинг в Україні: статистико-економічний аналіз, прогноз, шляхи подальшого розвитку / Г. І. Купалова, Ю. С. Гринчук. — К. ; Біла Церква: Білоцерків. друк., 2007. — 236 с.

285. Закон України «Про фінансовий лізинг» від 16.12.1997 № 723/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1998, № 16, ст.68

286. Новий закон про фінансовий лізинг розширить сфери його використання – НБУ. *Електронний ресурс. Режим доступу* - <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3184931-novij-zakon-pro-finansovij-lizing-rozsirit-sferi-jogo-vikoristanna-nbu.html>

287. Аскназий С.И. Очерки хозяйственного права СССР. Л. 1926, с. 100-103. Цитується по кн.: Иоффе О.С. Развитие цивилистической мысли в СССР. Ч. 2. Л.. 1978. с 24-25.

288. Иоффе О.С. План и договор в социалистическом хозяйстве. М., 1971. С. 44.

289. Полонский Э.Г. Право оперативного управления государственным имуществом. М., 1980. с. 35.

290. Закон СССР от 08.12.1961 Об утверждении основ гражданского законодательства Союза ССР и Союзных республик // <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr5846.htm>

291. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 року (втратив чинність на підставі Кодексу N 435-IV від 16.01.2003, *Електронний ресурс. Режим доступу* -//<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>

292. Право собственности: актуальные проблемы / Отв. Ред. В.Н.Литовкин, Е.К.Суханов, В.В.Чубаров; Ин-т законод.и сравнит. правоведения. – М.: Статут, 2008. – 731 с. – С. 37.

293. Закон України «Про підприємництво» від 07.02.1991 року. Втратив чинність з 01.01.2004 року Електронний ресурс. Режим доступу - [//https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12)

294. Дозорцев В.А. Принципиальные черты права собственности в Гражданском кодексе / Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика / Отв. Ред. А.Л.Маковский. – М., 1998. – С. 243.

295. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім “АртЕк”, 2020. 128 с.

296. Декрет Кабінету Міністрів України «Про впорядкування діяльності суб’єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств» від 31 грудня 1992 року Електронний ресурс. Режим доступу - https://ips.ligazakon.net/document/view/KMD92024?ed=1994_02_25

297. Господарське право: Підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюх та ін.; За ред.. О.П. Подцерковного. – Х.: Одісей, 2010. – 640 с.

298. Венедиктова І. В. Договір довірчого управління майном як форма реалізації правового інституту довірчого управління майном в Україні: *автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03*. Харків, 2003. 19 с.
URL:http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_civil-prav/avtorefcpp/venediktova.pdf

299. Слюсаревський Н.Н. Теоретичні проблеми договірною управління чужим майном в Україні: *автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03* Харків, 1999. 20 с.

300. Майданик Р.А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві: *Автореферат дис... докт. юрид. наук*. Київ, 2003. 28 с.

301. Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати: Закон України від 19 червня 2003 р.

URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-15>

302. Венедіктова І.В. Договір довічного управління майном в Україні. Харків: Консум, 2004. 216с.

303. Майданик Р.А. Природа довірчої власності як особливого об'єкта цивільних прав за законодавством України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. №8 (46). С. 16-23.

304. Некіт К.Г. Принципи DCFR та сучасна концепція довірчої власності (трасту) в Україні. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 171-174.

305. Кравченко Я. Проблеми визначення інституту довірчої власності в праві України URL: <http://tdp.kpi.ua/wp-content/uploads.pdf>

306. Кальницька І. Які переваги та ризики має довірча власність як вид забезпечення виконання зобов'язань (14.12-20.12.2019) Електронний ресурс. Режим доступу -URL:<http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-2349/>

307. Колос Ю., Деркач Д. Довірча власність: чи є у неї майбутнє в Україні? (06.12.2019) Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <https://vkr.ua/ua/publication/dovircha-vlasnist-chi-ie-u-neyi-maybutnie-v-ukrayini>

308. Закон України “Пронесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» від 20.09.2019 № 132-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 46, ст. 299.

309. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Х.: ФО-П, 2011., 624 с.

310. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 3-4, ст. 21.

311. Ушакова Ю.А. Поняття, зміст та форми права власності: *Автореферат дис.. ...канд. юрид. наук*. Київ, 2011. 25с.

312. Кушнерук Д. В. Правова природа та особливості права державної власності URL: <https://doi.org/10.32840/pdu.2-1.8>

313. Мельник О.В., Адміністративна відповідальність за правопорушення, що посягають на державну власність: сучасний стан та перспективи удосконалення. *Право і суспільство*. 2011. № 1. С.146-151.

314. Кабмін готує позови до Росії на трильйон гривень за анексію Криму. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25408823.html>.

315. Первомайський О.О. Захист права державної власності та права власності українського народу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 28(1). С. 143-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_28%281%29__38

316. Огренчук А., Потьомкін А. Судовий захист права власності у сфері економічних правовідносин Електронний ресурс. Режим доступу -URL: https://zib.com.ua/ua/99686-yak_zdiysnyuetsya_sudoviy_zahist_prava_vlasnosti_u_sferi_eko.html

317. Статистична інформація про роботу прокуратури у 2014–2016 р.р. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

318. Маляренко В. Т. Проблемні питання відповідальності за злочини проти довкілля. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України: матеріали I Щорічної міжнародної науково-практичної конференції (22 вересня 2016 року)*. К.: Національна академія прокуратури України, 2016. С.13-17.

319. Зуєва О. І. Деякі проблеми кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення права власності Українського народу на землю *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України: матеріали I Щорічної міжнародної науково-практичної конференції (22 вересня 2016 року)*. К.: Національна академія прокуратури України, 2016. С.118-121.

320. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

321. FRIS, Pavlo L. et al. The annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the armed conflict in the east of Ukraine as a crime of aggression by the Russian Federation against Ukraine. *Journal of Advanced Study in Law and Economics*, [SI], v. 10, n. 1, pp. 165-172, Mar. 2019. ISSN 2068-696X. Available at <<https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/4339>>.

322. Кабмін готує позови до Росії на трильйон гривень за анексію Криму. Електронний ресурс. Режим доступу - URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25408823.html>.

323. Вінокуров Я. Україна втратила \$100 млрд через агресію Росії на сході та в Криму — дослідження. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <https://hromadske.ua/posts/ukraina-vtratyla-100-mlrd-cherez-ahresiiu-rosii-na-skhodi-ta-v-krymu-doslidzhennia>

324. BORISOVA, Valentina I. et al. Judicial protection of civil rights in Ukraine: national experience through the prism of European standards. *Journal of Advanced Study in Law and Economics*, [SI], v. 10, n. 1, pp. 66-84, Mar. 2019. ISSN 2068-696X. Available at <<https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/4324>>.

325. DOLGOPOLOVA Lyubov M.; USA, Marina V.; GLOTOV, Sergey Olegovich. Topical issues of property rights protection in Ukraine. *Journal of Advanced Study in Law and Economics*, [SI], v. 11, n. 4, pp. 1137-1144, June 2020. ISSN 2068-696X. Available at <<https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5260>>.

326. YAROTSKY, Vitaly; SPESIVTSEV, Denis. Evolution of forms of threats to the inviolability of property rights during interstate military conflicts. *Journal of Advanced Study in Law and Economics*, [SI], v. 10, n. 7, pp. 2170 - 2175, December. 2019. ISSN 2068-696X. Available at <<https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5013>>.

327. KARMAZA, Alexandra O. et al. Protection of civil rights and interests in court. *Journal of Advanced Study in Law and Economics*, [SI], v. 9, n. 8, pp. 2622-

2630, December. 2019. ISSN 2068-696X. Available at <<https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/4115>>.

328. Яхагоев Р.В. Историко-правовой анализ механизма защиты прав собственности в Римской империи. *История государства и права*. 2007. № 16. С. 29-31.

329. Домусчі С.Д. Класифікація способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння. *Форум права*. 2011. № 1. С. 310–314. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2011-1/11dcdipv.pdf>

330. Харитонов Е. Гражданское право Украины: учебник. Харьков: Одиссей, 2005. 960с.

331. Суханов С. Лекції про право власності. Москва: Юридична література, 1991. 239с.

332. Бутнев В. В. К понятию механизма защиты субъективных прав / В. В. Бутнев. Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. – Владивосток, 1989. – С. 9-17.

333. Вершинин А. П. Меры защиты субъективных прав по гражданскому законодательству. *Проблемы совершенствования законодательства о защите субъективных гражданских прав* : сб. науч. тр. – Ярославль, 1988.

334. Бігняк О. Правова природа та класифікація форм захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 6-10.

335. Про способи захисту права у публічно-правових відносинах. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/pro-sposobi-zahistu-prava-u-publichnopravovih-vidnosinah.html>

336. Гуліда О.М. Способи захисту права власності: поняття та класифікація. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Випуск 2. Том 1. С.168 – 173.

337. Бернада Є.В. Способи захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів, які спрямовані на відновлення становища, яке існувало до

порушення права. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 148-153.

338. Науково-практичний коментар цивільного законодавства України: в 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. – К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. – Т. 1. – С. 124.

339. Стефанчук Р. О. Проблеми застосування спеціальних способів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб. *Вісн. Верхов. Суду України*. – 2007. – № 7. – С. 37.

340. Статистична інформація про роботу прокурора у 2014-2015 році. Електронний ресурс. Режим доступу - <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

341. Про правила пред'явлення позовів прокуратори в інтересах держави розповіла радник ЮФ Аequo Олена Перцова. URL: <https://lhs.net.ua/ua-pro-pravy-la-pred-iavlennia-pozoviv-prokuratory-v-interesakh-derzhavy-rozpovila-radnyk-iuf-aequo-olena-pertsova-ru-lhs-ysky-prokuratury-v-ynteresakh-hosudarstva/>

342. Постанова ВП ВС від 22.05.2018 року у справі №469/1203/15-ц. https://protocol.ua/ru/postanova_vp_vs_vid_22_05_2018_roku_u_spravi_469_1203_15_ts/

343. Офіційна Інтернет-сторінка «Государственного Совета Республики Крым» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.crimea.ua/act/11748>.

344. Первомайський О. Актуальні проблеми захисту права державної власності та права власності українського народу. Електронний ресурс. Режим доступу - URL: <http://www.google.com.ua/url?url=http://er.nau.edu.ua/bitstream>

345. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 №1207-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 26, ст.892.

346. Ямпольський В. «Окупована» підсудність. Чи є перспективи у позовів до громадян і підприємств, зареєстрованих на території АР Крим? *Закон і Бізнес*. 2014. № 18-19.

347. KHOMENKO, Mikhail M .; KOSTRUBA, Anatoly V.; KOT, Oleksiy O. Right to an effective remedy: the practice of the European Court of Human Rights and the norms of the national legislation of Ukraine. *Journal of Advanced Study in Law and Economics*, [SI], v. 9, n. 7, pp. 2324-2335, Nov. 2019. ISSN 2068-696X. Available at <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/4061>

348. Рішення про справедливу сатисфакцію у справі Грузія проти Росії. Електронний ресурс. Режим доступу -URL: <https://www.echr.com.ua/translation/rishennya-pro-spravedlivu-satisfakciyu-u-spravi-gruziya-proti-rosi%D1%97-pres-reliz/>

349. Перелік об'єктів державної власності, матеріально-технічна база яких розташована на території проведення антитерористичної операції, що унеможливилює здійснення ними їх основної діяльності, <http://www.me.gov.ua/Files/GetFile?lang=uk-UA&fileId=6886f281-e282-4859-b58e-26df95525542>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Односібна монографія

1. Москалюк Н.Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації. Тернопіль, Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2020. 352 с.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

2. Москалюк Н.Б. Особливості набуття майнових прав інтелектуальної власності державою та розпорядження ними. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 41-47.

3. Москалюк Н.Б. Особливості правового статусу держави як суб'єкта права інтелектуальної власності на секретні винаходи та корисні моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 54-58.

4. Москалюк Н.Б. Особливості конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності як один із способів набуття прав державної власності. *Право та державне управління*. 2017. № 4. С.80-87.

5. Москалюк Н.Б. Еволюція механізму реприватизації як способу набуття прав державної власності. *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38-45.

6. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 6 (21). С. 106-112.

7. Москалюк Н.Б. Право господарського відання в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4. С. 299-305.

8. Москалюк Н.Б. Право оперативного управління в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1. С. 158-164.

9. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти реквізиції в системі набуття прав державної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 180-183.

10. Москалюк Н.Б. Реституція в системі припинення права державної власності: законодавчі недоліки та правозастосовчі проблеми. *«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020 - № 43. С. 106-111.

11. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності через механізм приватизації: історичні аспекти, сучасний стан та перспективи розвитку. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 93 – 99.

12. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності через механізм корпоратизації: історичні аспекти, сучасний стан та перспективи розвитку. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 47-52.

13. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів права державної власності: законодавчі та правозастосовчі аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 118-121.

14. Москалюк Н.Б. Загальне управління власністю як категорія здійснення права державної власності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 82-86.

15. Москалюк Н.Б. До питання обмежень та обтяжень права державної власності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 1. С. 37-43.

16. Москалюк Н.Б. Актуальні особливості довірчого управління в реалізації права державної власності. *Часопис цивілістики*. 2020. № 38. С. 39-46.

17. Москалюк Н.Б. Порухення права державної власності: поняття, види, національні особливості. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 177-185.

18. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності на землі сільськогосподарського призначення через передачу їх у комунальну власність: нормативно-правові вимоги та практика їх впровадження.

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2020. - № 47. С. 106–111.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз:

19. Москалюк Н.Б. Націоналізація в умовах пандемії COVID-19: практика іноземних держав для України. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 4. С. 38-45.

20. Москалюк Н.Б. Реституційні питання припинення прав державної власності: зарубіжна практика для України. *Jurnalul Juridic national: teorie si practica..* 2020. № 4. С. 65-71.

21. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації та національна безпека держави: приватно-правові та публічно-правові аспекти. *Sworld Journal. Bulgaria*. 2020. - № 06-05. С. 120-129.

22. Москалюк Н.Б. Особливості передачі в оренду земель сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності: порівняльний аналіз українського та польського нормативно-правового регулювання. *KELM*. 2020. № 5 (33). Т.3. С. 35–46.

23. Москалюк Н.Б. Особливості розпорядження правами державної власності через передачу майна у концесію: досвід України та країн ЄС. *Art and Science Multilingual scientific journal*. Vol. 3. 2020. С. 26-37.

24. Калаур І.Р., Москалюк Н.Б. Актуальні проблеми застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності в умовах кризи міжнародного публічного права. *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2020. – № 2. С. 80-94.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Москалюк Н.Б. Особливості набуття прав державної власності через механізм конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії*

та міжнародний досвід: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (5–6 квітня 2019 року). Тернопіль, 2019. С. 48-53.

26. Москалюк Н.Б. Безпека приватизаційних процесів як основи припинення права державної власності. *Економічна безпека: детермінанти та механізми забезпечення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (5-6 квітня 2019 року). Тернопіль, 2019. С. 102-105.

27. Москалюк Н.Б. Прихована націоналізація в системі колективного управління майновими авторськими та суміжними правами: законодавче безглуздя чи нова епоха набуття прав державної власності? *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (28 лютого 2020 року)*. Київ, 2020. С.154-158.

28. Москалюк Н.Б. Легалізація криптовалют на набуття прав державної власності: проблематика взаємообумовленості процесів. *Search for scientific answers to the challenges of our time '2020*: матеріали міжнародної конференції (28-29 грудня 2020 року). Svishtov, Bulgaria. С. 96-100.

29. Москалюк Н.Б. Емфітевзис земель сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності: правові можливості та доцільність застосування. *Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії у XXI ст.*: міжнародної науково-практичної конференції (29–30 січня 2021 року). Запоріжжя, 2021. С. 66-70.

30. Москалюк Н.Б. Феномен суперфіцію та можливості застосування його до земель, що належать державі. *Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути*: матеріали XII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (29 січня 2021 року). Київ, 2021. С. 452-456.

31. Москалюк Н.Б. Особливості розпорядження правом державної власності через передання майна у фінансовий лізинг. *Prospects and achievements in applied and basic sciences*: матеріали IV міжнародної наукової

конференції (9 – 12 лютого 2021 року). Будапешт, Угорщина. 2021. С. 227-232.

32. Москалюк Н.Б. Вплив пандемії COVID-19 на процеси припинення прав державної власності. *Сучасне право в епоху соціальних змін: матеріали XI міжнародної науково-практичної конференції (26 лютого 2021 року)*. Київ, 2021. С. 115-118.

33. Москалюк Н.Б. Особливості набуття права державної власності через механізм конфіскації майна у кримінальних провадженнях. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2021 року)*. Одеса, 2021. С. 53-57.

34. Москалюк Н.Б. Правове регулювання довірчої власності та її взаємозв'язок із правом державної власності. *Право як ефективний суспільний регулятор: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19-20 лютого 2021 року)*. Львів. 2021. С. 86-90.

35. Москалюк Н.Б. До питання про набуття майнових прав інтелектуальної власності державою на об'єкти права інтелектуальної власності, створені за рахунок коштів державного бюджету. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19–20 лютого 2021 року)*. Харків, 2021. С. 60-65.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

№ 126-29/2100

31 грудня 2020

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
Західноукраїнського національного
університету, д.с.н., професор
З.М. В. Задорожний
«__» _____ 20__ р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Москалюк Надії Богданівни на тему «Теоретичні та практичні проблеми права
державної власності та його реалізації», поданого на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний
процес; сімейне право; міжнародне приватне право в навчальний процес
Західноукраїнського національного університету

Комісія у складі:

Голови комісії: Банаха Сергія Володимировича, декана юридичного факультету, к.
ю. н.;

членів комісії: Сломи Валентини Миколаївни, заступника декана
юридичного факультету, доцента кафедри цивільного права і
процесу, к. ю. н. доцента;
Гнатів Оксани Богданівни, доцента кафедри цивільного
права і процесу, к. ю. н. доцента;

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження
доцента кафедри кримінального права та процесу і правоохоронної діяльності на
тему «Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його
реалізації» використовуються для проведення лекційних і семінарських занять з
дисципліни «Цивільне право (Загальна частина)», що викладається для студентів
юридичного факультету, які навчаються за ступенем вищої освіти «бакалавр».
Наукові праці Москалюк Надії Богданівни закріплені як джерела у робочих
програмах та навчально-методичних матеріалах з даної дисципліни. Серед них:

1. Москалюк Н.Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної
власності та його реалізації. Тернопіль, Видавничо-поліграфічний центр
«Економічна думка ТНЕУ», 2020. 352 с.

2. Москалюк Н.Б. Особливості набуття майнових прав інтелектуальної власності державою та розпорядження ними. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 41-47.

3. Москалюк Н.Б. Особливості правового статусу держави як суб'єкта права інтелектуальної власності на секретні винаходи та корисні моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 54-58.

4. Москалюк Н.Б. Особливості конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності як один із способів набуття прав державної власності. *Право та державне управління*. 2017. № 4. С.80-87.

5. Москалюк Н.Б. Еволюція механізму реприватизації як способу набуття прав державної власності. *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38-45.

6. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 6 (21). С. 106-112.

7. Москалюк Н.Б. Право господарського відання в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4. С. 299-305.

8. Москалюк Н.Б. Право оперативного управління в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1. С. 158-164.

9. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти реквізиції в системі набуття прав державної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 180-183.

10. Москалюк Н.Б. Реституція в системі припинення права державної власності: законодавчі недоліки та правозастосовчі проблеми. *«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020 - № 43. С. 106-111.

19. Москалюк Н.Б. Націоналізація в умовах пандемії COVID-19: практика іноземних держав для України. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 4. С. 38-45.

20. Москалюк Н.Б. Реституционные вопросы прекращения прав государственной собственности: зарубежная практика для Украины. *Jurnalul Juridic national: teorie si practica*. 2020. № 4. С. 65-71.

21. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації та національна безпека держави: приватно-правові та публічно-правові аспекти. *Sworld Journal. Bulgaria*. 2020. - № 06-05. С. 120-129.

22. Москалюк Н.Б. Особливості розпорядження правами державної власності через передачу майна у концесію: досвід України та країн ЄС. *Art and Science Multilingual scientific journal*. Vol. 3. 2020. С. 26-37.

24. Калаур І.Р., Москалюк Н.Б. Актуальні проблеми застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності в умовах кризи міжнародного публічного права. *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2020. – № 2. С. 80-94.

Голова комісії:

декан юридичного факультету

члени комісії:

заступник декана юридичного факультету,
доцент кафедри цивільного права і процесу

доцент кафедри цивільного права і процесу

С.В. Банах

В.М. Слома

О.Б. Гнатів

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор інституту економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
к. е. н., доц.

Андрусяк В.М.

«12» січня 2021 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Москалюк Надії Богданівни на тему «Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право в навчальний процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Комісія у складі:

Голови комісії: Попової Наталії Олександрівни, завідувача кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, к. і. н., доцента;

Членів комісії: Постригань Тетяна Леонідівна, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, к. ю. н. доцента;

Іващенко Віктор Анатолійович, доцента кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, к. і. н., доцента

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу і правоохоронної діяльності на тему «Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації» використовуються для проведення лекційних і семінарських занять з дисципліни «Цивільне право (Загальна частина)», що викладається для студентів юридичного факультету, які навчаються за ступенем вищої освіти «бакалавр». Наукові праці Москалюк Надії Богданівни закріплені як джерела у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах з даної дисципліни. Серед них:

1. Москалюк Н.Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації. Тернопіль, Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2020. 352 с.

2. Москалюк Н.Б. Особливості набуття майнових прав інтелектуальної власності державою та розпорядження ними. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 41-47.

3. Москалюк Н.Б. Особливості правового статусу держави як суб'єкта права інтелектуальної власності на секретні винаходи та корисні моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 54-58.

4. Москалюк Н.Б. Особливості конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності як один із способів набуття прав державної власності. *Право та державне управління*. 2017. № 4. С.80-87.

5. Москалюк Н.Б. Еволюція механізму реприватизації як способу набуття прав державної власності. *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38-45.

6. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 6 (21). С. 106-112.

7. Москалюк Н.Б. Право господарського відання в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4. С. 299-305.

8. Москалюк Н.Б. Право оперативного управління в системі речових суб'єктивних цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1. С. 158-164.

9. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти ревізиції в системі набуття прав державної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 180-183.

10. Москалюк Н.Б. Реституція в системі припинення права державної власності: законодавчі недоліки та правозастосовчі проблеми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020 - № 43. С. 106-111.

11. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності через механізм приватизації: історичні аспекти, сучасний стан та перспективи розвитку. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 93 – 99.

12. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності через механізм корпоратизації: історичні аспекти, сучасний стан та перспективи розвитку. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 47-52.

13. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів права державної власності: законодавчі та правозастосовчі аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 118-121.

14. Москалюк Н.Б. Загальне управління власністю як категорія здійснення права державної власності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 82-86.

15. Москалюк Н.Б. До питання обмежень та обтяжень права державної власності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 1. С. 37-43.

16. Москалюк Н.Б. Актуальні особливості довірчого управління в реалізації права державної власності. *Часопис цивілістики*. 2020. № 38. С. 39-46.

17. Москалюк Н.Б. Порушення права державної власності: поняття, види, національні особливості. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 177-185.

18. Москалюк Н.Б. Припинення права державної власності на землі сільськогосподарського призначення через передачу їх у комунальну власність: нормативно-правові вимоги та практика їх впровадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. - № 47.

19. Москалюк Н.Б. Націоналізація в умовах пандемії COVID-19: практика іноземних держав для України. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 4. С. 38-45.

20. Москалюк Н.Б. Реституционные вопросы прекращения прав государственной собственности: зарубежная практика для Украины. *Jurnalul Juridic national: teorie si practica..* 2020. № 4. С. 65-71.

21. Москалюк Н.Б. Правовий режим об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації та національна безпека держави: приватно-правові та публічно-правові аспекти. *Sworld Journal. Bulgaria*. 2020. - № 06-05. С. 120-129.

22. Москалюк Н.Б. Особливості передачі в оренду земель сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності: порівняльний аналіз українського та польського нормативно-правового регулювання. *KELM*. 2020. № 5 (33).

23. Москалюк Н.Б. Особливості розпорядження правами державної власності через передачу майна у концесію: досвід України та країн ЄС. *Art and Science Multilingual scientific journal*. Vol. 3. 2020. С. 26-37.

24. Калаур І.Р., Москалюк Н.Б. Актуальні проблеми застосування цивільно-правових способів захисту права державної власності в умовах кризи міжнародного публічного права. *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2020. – № 2. С. 80-94.

25. Москалюк Н.Б. Особливості набуття прав державної власності через механізм конфіскації у справах про порушення прав інтелектуальної власності. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (5–6 квітня 2019 року)*. Тернопіль, 2019. С. 48-53.

26. Москалюк Н.Б. Безпека приватизаційних процесів як основи припинення права державної власності. *Економічна безпека: детермінанти та механізми забезпечення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (5-6 квітня 2019 року)*. Тернопіль, 2019. С. 102-105.

27. Москалюк Н.Б. Прихована націоналізація в системі колективного управління майновими авторськими та суміжними правами: законодавче безглуздя чи нова епоха набуття прав державної власності? *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства: матеріали X*

Міжнародної науково-практичної конференції (28 лютого 2020 року). Київ, 2020. С.154-158.

Голова комісії:

завідувач кафедри інтелектуальної
власності та цивільно-правових дисциплін,
к. і. н., доцент

Н.О. Попова

Члени комісії:

доцент кафедри інтелектуальної
власності та цивільно-правових дисциплін,
к. ю. н.; доцент

Т.Л. Постригань

доцент кафедри інтелектуальної
власності та цивільно-правових дисциплін,
к. і. н., доцент

В.А. Іващенко